

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

**ÖMER FAİK NUMANZADE’NİN SİYASET, DİN VE
EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Yahya KEMALOĞLU

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

**ÖMER FAİK NUMANZADE’NİN SİYASET, DİN VE
EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Yahya KEMALOĞLU

Danışman: Prof. Dr. İsmail KARA

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı İSLAM FELSEFESİ Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi YAHYA KEMALOĞLU'nun ÖMER FAİK
NUMANZADE'NİN SİYASET, DİN VE EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ adlı tez çalışması,
Enstitümüz Yönetim Kurulunun 02.02.2015 tarih ve 2015/03-28 sayılı kararıyla oluşturulan jüri
tarafından oy birliği /oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...16.../...02.../...2015...

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. İSMAİL KARA	
2. Jüri Üyesi Prof. Dr. İ.SAFA ÜSTÜN	
3. Jüri Üyesi Doç. Dr. HARUN ANAY	

ÖZET

Ömer Faik Numanzade (1872-1937) eğitim, matbuat ve siyasi alanda yürüttüğü faaliyetler bakımından Kafkasya Türkleri arasında önemli fikir adamlarından birisidir. O, hem Osmanlı Devletinde hem de Çarlık Rusyası'nda yaşamış ve bu iki siyasi ve kültürel coğrafyanın etkileşimini yazılarında yansıtmıştır.

Ömer Faik İstanbul'da yaklaşık on yıl öğrenim gördükten ve kısa süreli memuriyet görevinden sonra 1893 yılında Kafkasya'ya dönmüştür. Müslüman bir aydın olarak en büyük hedefi Batı dünyasına kıyasla geri kalmış Müslüman toplumu geliştirmek idi. Bunun için yoğun bir faaliyet dönemi geçirmiştir. İlk olarak modern mekteplerin açılmasına önayak olmuş ve buralarda hem idarecilik hem de öğretmenlik yapmıştır. Ömer Faik'in toplumu aydınlatmak için kullandığı diğer araç ise matbuat idi. Bu amaçla, 20. Yüzyılın başlarında farklı gazete ve dergilerde eğitim, din, ahlak, siyaset, dil hakkında birçok makale yazmıştır.

Anahtar Kelimeler: Numanzade, Rusya Müslümanları, Ahıska Türkleri

ABSTRACT

Omar Faik Numanzade (1872-1937), is one of the important intellectuals among Turks in the Caucasus with regards to his activities in education, press and politics. He lived in both the Ottoman Empire and Tsarist Russia and reflects the interaction of these two political and cultural geography in his writings.

Omar Faik, after roughly a ten-year learning and a short term duty assignment in Istanbul, returned to the Caucasus in 1893. As a Muslim intellectual, the major aim of him was to develop Muslim society which is backward compared to the Western world. For that reason, he spent an operating period that is full of intense activity. At first, he took the initiative in opening the modern schools and worked there as an administrator and a teacher. The other tool which Omar Faik used to enlighten the society was the press. To this end, he has written several articles in different newspapers and magazines on education, religion, ethics, politics and language at the beginning of the 20th century.

Key Words: Numanzade, Russian Muslims, Meskhetian Turks

ÖNSÖZ

Rusya Türkleri ve Müslümanları arasında gelişen fikri akımlar ve kişiler hakkında ülkemizde yapılan çalışmaların yetersizliği birçok bilim adamı tarafından belirtilmektedir. Hâlbuki Rusya Türkleri arasında gelişen fikir hareketleri kendi içyapısı itibariyle önemli olmasının yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan siyasi ve fikri akımlarla münasebeti açısından da önemlidir. Dolayısıyla Rusya Türkleri arasında gelişen fikri akımları İstanbul'dan, yani Osmanlı Devleti'nden bağımsız olarak düşünmek pek de mümkün değildir. Aynı zamanda son dönem Osmanlı düşüncesindeki dil/alfabe, eğitim, milliyetçilik vb. tartışmaları, Rusya Türkleri arasındaki uzantılarını göz ardı ederek anlamak da zordur. Bu bağlamda daha çok fikriyatı üzerine yoğunlaşmaya çalıştığımız Ömer Faik Numanzade'nin fikir ve mücadelesinin bu irtibatı göstermesi açısından önemli olduğunu belirtmemiz gerekir.

Ömer Faik gençlik döneminin on yılını (1882-1892) İstanbul'da geçirmiş, burada eğitim görmesinin yanında bir müddet memuriyet görevinde de bulunmuştur. Bu dönem onun fikriyatının gelişmesi açısından önemli yıllar olmuştur. Bu dönemde gördüğü eğitim ve etkilendiği fikirler onun gelecek hayatının birçok safhasında izlerini göstermiştir. İstanbul'da kaldığı yıllarda buradaki özgürlükçü fikirlerden etkilenirken aynı zamanda da içinde Jöntürkler gibi büyük bir II. Abdülhamid nefreti büyümüştür. Nitekim memleketine döndükten sonra, Osmanlı coğrafyasının dışında yaşamış olmasına rağmen esas mücadele alanlarından birisinin II. Abdülhamid karşıtlığı olması onun içindeki büyük nefreti göstermektedir. Diğer yandan hayatının sonuna doğru yazmış olduğu hatıralar 19. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'daki siyasi vaziyeti anlama açısından önemlidir.

Ömer Faik'le ilgili özellikle Azerbaycan'da birtakım çalışmalar yapılmıştır. Ancak Türkiye'de yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu çalışmaların niteliğiyle ilgili olarak bibliyografya bölümünde bazı hususlara değindik.

Ömer Faik'in 20. yüzyılın başlarında yazılarını yayımladığı gazete ve dergiler Bakü'de çeşitli kütüphanelerde muhafaza edilmektedir. Bu yazılarının bir kısmı Şamil Gurbanov tarafından ilk önce Kiril, daha sonra da Latin alfabesiyle yayımlanmıştır. Ancak çalışmamızı

birincil kaynaklara dayanarak yapmayı amaçladığımız için bu yazıların orijinallerini elde etmeye çalıştık. Bakü’de gerek Ahundov Kütüphanesi’nde ve gerekse Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü’ndeki Ömer Faik’e ait eserleri elde etme imkânı bulduk. Ayrıca Ömer Faik’in biyografisi hakkında önemli çalışmalar yapmış olan Şamil Gurbanov’un eserlerinin de araştırmamız için değerli kaynaklar olduğunu belirtmeliyiz. Yine Ömer Faik hakkında Bakü Devlet Üniversitesi’nde yapılmış olan iki doktora tezi de araştırmamız açısından faydalı kaynaklar olmuştur.

Araştırmamızın diğer kaynakları ise daha çok Azerbaycan’da yapılmış olan dönemin siyasi ve fikri yapısını incelemiş olan kitaplardır. Bu eserler daha çok Sovyetler Birliği döneminde yapılmış olması hasebiyle büyük ölçüde ideolojik muhtevalı çalışmalar olsa da konumuz açısından faydalı kaynaklar olmuştur.

Ömer Faik yazılarında hem Osmanlı Türkçesini hem de Azerbaycan Türkçesini karışık olarak kullanmıştır. Alıntı yaptığımız yazıları bugünkü Türkçeye çevirdik. Ancak bazı kelimelerin, anlamlarını köşeli parantez içinde vermek şartıyla orijinallerini yazmayı uygun gördük.

Araştırmam boyunca birçok değerli insanın katkısını ve yardımını gördüm. Bu konuda ilk olarak, sadece bu araştırmada değil birçok konuda yetişmemde hem eserlerinden hem de bizzat kendisinden istifade ettiğim değerli hocam, tez danışmanım Prof. Dr. İsmail KARA Bey’e teşekkür ederim. Genel olarak Azerbaycan’daki kaynaklar hakkındaki bilgilendirmelerinden dolayı Prof. Dr. Yavuz AKPINAR hocaya ve Ömer Faik’in *Şark-ı Rus* gazetesindeki bir kısım yazılarını verme lütfunda bulunan Dr. Selçuk TÜRKYILMAZ’a müteşekkirim. Ayrıca başta Azad DADAYEV olmak üzere birçok arkadaşımın hem bilgi hem de teknik açıdan desteklerini gördüm, kendilerine müteşekkirim. Yine bu çalışmam boyunca büyük fedakârlığını gördüğüm sevgili eşime teşekkür ederim.

Yahya KEMALOĞLU

İstanbul, 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	IV
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	9
ÖMER FAİK NUMANZADE’NİN HAYATI, VAZİFELERİ VE ESERLERİ	9
A. HAYATI	10
1. Doğumu ve Öğrenim Hayatı	10
2. İlk Memuriyeti	11
3. Memlekete Dönüşü ve Muallimlik Hayatı	12
4. Matbuat Hayatı.....	14
5. Zor Yıllar ve Yeni Görevler	19
B. ESERLERİ	25
II. BÖLÜM	27
ÖMER FAİK NUMANZADE’NİN FİKİRLERİ	27
A. DİN ANLAYIŞI	28
1. Din – Bilim ilişkisi ve Aklın Önemi	28
a) Dinin Toplumsal Açından Önemi	28
b) Bilimsel Gelişmelerin Önemi.....	34
c) İlmü’l-ebdan ve İlmü’l-edyan Tartışması.....	39
2. Dini Kurumlara ve Din Adamlarına Yönelik Eleştiriler	46
3. Tarikatlere Yönelik Eleştiriler.....	51
4. Müslümanları Ayırıştırıcı Unsurların Olarak Mezhepçilik	54
5. Ahlak Anlayışı	58

B. SOSYAL VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ.....	68
1. Milliyetçilik.....	68
2. İstibdat Yönetimine Karşı Mücadele	78
3. Meşrutiyet	86
4. Halkçılık Düşüncesi	92
5. Kadınların Toplumsal Statülerine Dair Tartışmalar.....	100
6. Toplumsal Dayanışma Olarak Yardımlaşma	108
C. EĞİTİM ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI VE FİKİRLERİ	114
1. Dil-Alfabe Tartışmaları.....	114
a) Türk Dilinin Sadeleştirilmesi Etrafında Çıkan Tartışmalar	114
b) Dilde Osmanlılık Tartışmaları.....	118
c) Alfabe Değişikliği Meselesi	123
2. Eğitimde Yenilik Arayışları ve Usûl-i Cedid Mektepleri	125
3. Din Eğitimi.....	130
4. Toplum Aydınlatma Aracı Olarak Matbuat	132
III. BÖLÜM.....	137
ÖMER FAİK NUMANZADE BİBLİYOGRAFYASI.....	137
A. ÖMER FAİK NUMANZADE BİBLİYOGRAFYASI	138
SONUÇ	155
KAYNAKÇA.....	159
EKLER	169
EK-1	169
EK-2	180

GİRİŞ

Ömer Faik Numanzade eğitim, matbuat, siyaset ve diğer toplumla ilgili konularda yürüttüğü çalışmalarla 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Kafkasya Türkleri arasında önemli rol oynamış bir fikir adamıdır. Tiflis, Bakü, Gence, Şeki, Şamahı gibi Kafkasya'nın önemli kültürel merkezlerinde uzun yıllar siyasi ve kültürel çalışmalar yürütmüştür.

Onun yaşamış olduğu coğrafya olan Kafkasya, siyasi ve fikri etkileşim açısından karmaşık ve süreklilik arz eden bir özellik taşımaktadır. Bu coğrafyanın Osmanlı Devleti, Çarlık Rusya'sı ve İran gibi üç büyük siyasi oluşumun kesişme noktasında olması burada yaşayan aydınlara zengin bir fikri miras sunarken aynı zamanda da mücadele alanlarını genişletmekte ve zorlaştırmaktaydı. Bu durumu Ömer Faik'in hem fikri hem de siyasi hayatında görmek mümkündür.

Onun fikri kaynaklarına baktığımızda bu üç kaynaktan da beslendiği görülmektedir. Ancak onun fikri ve siyasi olarak beslendiği ilk ve başlıca kaynağın Osmanlı Devleti olduğunu söyleyebiliriz. Gençliğinde İstanbul'da kaldığı on yıllık sürede dönemin özgürlükçü aydınlarından, Darüşşafaka'da pozitivist ve materyalist eğilimli hocaların fikirlerinden beslendiği daha sonraki yazılarından anlaşılmaktadır. Ayrıca yine bu yıllarda Avrupa'daki Camille Flammarion, Aleksandr Duma, Kant, Spenser, Darwin, Ernest Renan, George Byron gibi düşünürlerle ilgili eserleri okuduğunu hatıralarından öğrenmekteyiz. İkinci beslendiği kaynak Çarlık Rusya'sında gelişen siyasi ve fikri akımlardır. Bu akımlardan özellikle halkçı/sosyalist akımlarla içli dışlı olduğunu, Çarlık rejimine karşı mücadelede bu akımlarla birlikte hareket ettiğini, bunlara yakın fikirli eserleri kendi işlettikleri Gayret matbaasında bastırıldığını belirtmeliyiz. Üçüncü olarak zikretmemiz gereken kaynak, klasik İslam bilginlerinin eserleridir. O, eğitimini modern bir eğitim kurumu olan Darüşşafaka'da almış olmakla birlikte dini bilgilerin ve klasik İslam kaynaklarının öğrenilmesi konusunda özel çaba

harcadığı yine yazılarından anlaşılmaktadır. Yazılarında başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere Hz. Peygamber'in hadislerinden örnekler vermenin yanı sıra İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Haldun, İbn Arabî, Ebu Hanife ve Mevlana gibi klasik İslam düşünürlerine atıflar yapmıştır.

O yukarıda değindiğimiz coğrafi özellikleri içinde barındıran bir ortamda yaşamanın sonucu olarak çeşitli akımlardan etkilenmenin yanı sıra fikri ve siyasi mücadele alanlarını da buna bağlı olarak geniş tutmuştur. O bir yandan II. Abdülhamid aleyhtarı mücadele yürütürken diğer yandan da Çarlığa ve İran Şahına karşı mücadeleler yürütmekteydi. Bu mücadelenin en tipik örneklerini Celil Memmedguluzade'yle birlikte yayımlamaya başladığı *Molla Nasreddin* dergisinde görmek mümkündür. Bu dergide II. Abdülhamid ve İran Şahı aleyhinde ağır tenkitli yazılar ve karikatürler yayımlanarak çeşitli yollarla bu ülkelere gönderiliyordu.

Ömer Faik'in öne çıkan üç önemli özelliği eğitimci, gazeteci ve siyasetçi olmasıdır. Faaliyetinin ilk devresinde yukarıda ismini zikrettiğimiz şehirlerde usûl-i cedid yöntemi doğrultusunda eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Ardından 1903'de düzenli olarak matbuat hayatına atılmış ve dönemin çeşitli meslek ve fikir akımlarına mensub gazetelerinde uzun yıllar yazılar yazmıştır. Onun matbuat hayatıyla ilgili zikredilmesi gereken en önemli başarısı Celil Memmedguluzade'yle birlikte yayımlamaya başladığı *Molla Nasreddin* dergisidir. 1906'da kurulup 1931 yılına kadar çeşitli aralıklarla yayımlanan bu dergi Kafkasya Türklerinin sosyal hayatında derin izler bırakmıştır. Dergi, yayımlanmış olduğu derin mana ve mesaj yüklü karikatürler sayesinde toplumun okuma yazma bilmeyen geniş kesimlerince de rağbet görmüş ve desteklenmiştir. Nitekim dergi, zaman zaman siyasi baskılardan dolayı kapatıldığında buna en çok karşı çıkan bu geniş halk kitleleri olmuştur.

Ömer Faik'in öne çıkan üçüncü özelliği de siyasi kişiliğinin olmasıdır. Özellikle Çar Rusyası'nın devrilmesinden sonra büyük ölçüde başsız kalan Gürcistan'daki Türklerin siyasi ve kültürel hakları için mücadele etmiş, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde ve daha sonra kurulan Sovyetler Birliği'nde devletin çeşitli kademelerinden yöneticilik yapmıştır. Onun yürütmüş olduğu bu siyasi, fikri mücadele ve tavırlarda farklı zamanlarda bir takım değişiklikler olduğu gözlemlense de temel

ilkelerden kesinlikle taviz vermediği görülmektedir. Bunun en önemli göstergesi hayatı boyunca fikirleri yüzünden birçok defa hapse girmesine rağmen savunduğu fikirlerden vazgeçmemesi, en sonda da taviz vermediği bu fikirleri uğruna Stalin'in zulmü altındaki yönetimde kurşunlara kurban gitmesidir.

Biz bu çalışmamızda daha çok Ömer Faik'in fikriyatını araştırmayı amaçladık. Bununla beraber hayatını ve eserlerini de araştırmamıza dâhil ettik. Hayatını detaylı araştırmak yerine entelektüel hayatına etki eden noktalara vurgu yaptık. Eserlerini ise tezin "*Ömer Faik Numanzade Bibliyografyası*" bölümünde ele aldık.

Bibliyografya bölümünde gazetelerin yayımlandıkları tarihleri Miladi takvime göre sıraladık. Miladi takvim Ortodoks takvimi olduğundan, belirtilen tarihe 20.yüzyıl için 13 gün eklemek gerekir. (Örneğin, verilen tarih 25 Okyabr [Ekim] 1903 ise, buraya 13 gün eklendikten sonra oluşan tarih 7 Noyabr [Kasım] 1903 olacaktır. Ay isimlerini de değiştirmeden gazetelerde kullanılan isimleriyle yazdık. Ay adlarının Türkçedeki karşılığı şu şekildedir: Yanvar [Ocak], Fevral [Şubat], Mart [Mart], Aprel [Nisan], May [Mayıs], İyun [Haziran], İyul [Temmuz], Avgust [Ağustos], Sentyabr [Eylül], Oktyabr [Ekim], Noyabr [Kasım], Dekabr [Aralık]).

Tezin sonunda Ömer Faik hakkında yapılmış olan çalışmaların listesini vermekle birlikte öne çıkan bazı çalışmalardan bahsetmekte fayda var. Ömer Faik'in fikriyatı hakkında yapılmış ilk araştırmalardan birisi Fazil Vahidov'a aittir. F. Vahidov 1971'de Ömer Faik hakkında doktora tezi hazırlayarak onun siyasi, ahlaki ve dini görüşlerini ele almıştır.¹ Daha sonra siyasi ve ahlaki görüşleriyle ilgili de makaleler yazmıştır.² 1973'de ise Sahip Rzayev Ömer Faik'in daha çok edebi görüşleri, yayıncılık

¹ Fazil Vahidov, *Ömer Faik Numanzade'nin Dünya Görüşü*, Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Felsefe Bilimleri Namzedi Alimlik Derecesi Almak İçin Dissertasiya [tez], Bakü, 1971.

² 1. Fazil Vahidov, "Ömer Faik'in Eserlerinde Ahlak ve Terbiye Meseleleri", *Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi, İlmî Eserler-Tarih ve Felsefe Serisi -2*, Bakü, 1971, 2. Fazil Vahidov, "Ömer Faik'in Siyasi-İçtimai Görüşleri", *İlmî Eserler, Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Tarih ve Felsefe Serisi-1*, Bakü, 1970.

faaliyetlerini inceleyen bir doktora tezi hazırlamıştır.³ Bu araştırmaların Ömer Faik'in fikriyatı hakkında yapılmış ilk çalışmalar olması açısından önemli olmanın yanı sıra bir takım problemleri ihtiva ettiklerini belirtmeliyiz. Çünkü bu araştırmalar dönemin siyasi ve fikri ortamı nedeniyle Ömer Faik'in fikirlerini daha çok komünizm ve ateizm/materyalizm anlayışı içerisinde ele almışlardır. Bunun sonucu olarak Ömer Faik'in özellikle din, ahlak, dil gibi konulardaki fikirlerinin eksik veya yanlış yorumlandığını belirtmeliyiz. Mesela din hakkındaki görüşlerinde Ömer Faik'in dönemin din anlayışına, din adamlarına ve tarıkatlere yönelttiği eleştiriler ayrıntılı olarak ele alınırken, dönemin şartlarına cevap veren din ve din adamlarına, medreselere duyulan ihtiyacı dile getiren görüşleri neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir. Yine ahlaki görüşleri dini kaynaklardan kopuk bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca siyasi görüşleri ele alınırken fikriyatı açısından önemli olan Türkçülük fikirleri üzerinde de durulmamıştır.

Bahsetmemiz gereken diğer çalışmalar ise şamil Gurbanov'un yapmış olduğu çalışmalardır.⁴ Gurbanov'un alışmaları Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde yapılması nedeniyle önceki çalışmalara nisbeten daha objektif değerlendirmeler içerdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bu alışmalar Ömer Faik'in fikri hayatıyla ilgili bilgiler ihtiva etse de daha çok biyografi ve yazılarının Kiril ve Latin alfabesine çevrilmesi şeklinde olduğunu belirtmeliyiz.

Gurbanov, Ömer Faik hakkında bir biyografi çalışması yaptığı gibi, onun orijinali el yazma halinde olan hatıralarını, gazete ve dergilerden seçmiş olduğu yazılarını da kitap halinde Kirilce ve daha sonra da Latince olarak yayımlamıştır. Gurbanov'un yapmış olduğu bu çalışmaların, Ömer Faik'in fikriyatının anlaşılmasında ve gelecek

³ Sahib Rzayev, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti*, Filoloji İlimler Namzedi Alimlik Derecesi Almak İçin Dissertasiya [tez], Azerbaycan İlimler Akademiyası Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü, 1973. Sahib Rzayev'in Ömer Faik'le ilgili başka yazıları da bulunmaktadır: SahibRzayev, *Numanzade'nin Naşirlik Faaliyeti*, *Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi, İlmi Eserler-Jurnalistika serisi -1*, Bakü, 1971.

⁴ 1. şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yay., Bakü, 1992, 2. *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. şamil Gurbanov, Yazıcı Yay., Bakü, 1992.

nesillere aktarılmasında önemli ve değerli olmasının yanı sıra, bazı problemleri de içerdiğini belirtmeliyiz.

Gurbanov, Ömer Faik'in yazılarından derleyerek oluşturduğu *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler* kitabını ilk olarak 1992'de Kiril alfabesiyle yayımlamış, 2004'de ise bir takım değişikliklerle birlikte Latin alfabesiyle tekrar yayımlamıştır. Gurbanov, eserin ilk baskısında yer verdiği Ömer Faik'in bazı makalelerini, mektuplarını, hazırlamış olduğu raporları ikinci baskıda yayımlamamıştır.⁵

Gurbanov'un söz konusu çalışmasıyla ilgili problemlere değinecek olursak, ilk olarak Ömer Faik'e aidiyeti tam olarak belirlenemeyen, özellikle *Molla Nasreddin*'deki bazı yazıları eserine almasıdır. İkinci problem, Ömer Faik'in Arap alfabesiyle yazılmış yazılarını Kiril ve Latin alfabesine aktarırken eksik ve yanlış anlaşılmalara sebep olabilecek şekilde metinde kısaltmalar yapması, bazı kelimeleri yanlış çevirmesidir. Üçüncü problem ise yazılarını aldığı gazetelerdeki göstermiş olduğu tarih ve sayı numaralarının eksik olmasının yanı sıra tam olarak verdiği tarihlerin de bir kısmının hatalı olmasıdır. *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler* kitabında vermiş olduğu bazı künyelerin, yazının orijinal tarihiyle uyuşmadığı veya vermiş olduğu sayıdan bir sonrakinde veya öncekinde olduğu tesbit edilmiştir.

Ömer Faik'in en önemli yönlerinden birisi matbuat hayatındaki çalışmaları ve buna bağlı olarak da dil hakkındaki fikirleridir. Kafkasya'da 1900'lerin başlarında Türkçe konusundaki Osmanlı Türkçesini savunanlarla yerel Türk lehçelerini savunan iki fikir akımı arasındaki tartışmalarda Ömer Faik yerel lehçelere önem verilmesini savunan grupta yer almaktaydı. Ömer Faik'in, Osmanlıca'yı savunan aydınlara yönelttiği eleştiriler Sovyetler Birliği dönemindeki araştırmacılar tarafından onun Osmanlı Devleti ve Pantürkizm karşıtı olduğu şeklinde yorumlanmasına sebep olmuştur. Hâlbuki Ömer Faik'in dil konusundaki fikirleriyle ilgili daha sonraki dönemlerde araştırma yapan Galibe Hacıyeva, onun Arapça ve Farsçadan aşırı derecede etkilenmiş Osmanlıca'yı

⁵*Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark - Garb Yay., Bakü, 2006.

eleştirmesine rağmen yerel/sade Türkçeye önem veren ve bu anlamıyla da Türkçü/Turancı fikirlere sahip olduğunu belirtmiştir.⁶

Türkiye’de de son yıllarda Ömer Faik hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri Ömer Faik’in eğitim fikirleriyle ilgili yapılmış bir yüksek lisans tezidir. Daha çok Şamil Gurbanov’un *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler* kitabına - ki bu çalışmada Ömer Faik’in çok sayıda eksik yazısı vardır - dayanarak hazırlandığı anlaşılan bu çalışmanın pek de yeterli olduğunu söyleyemeyiz.⁷ Zikretmemiz gerek diğer çalışma ise Ömer Faik’in hatıralarının Türkçe olarak yayımlanmasıdır.⁸

Şüphesiz bir takım eksiklikleri barındırmakla birlikte yukarıda zikredilen araştırmalarda değindiğimiz problemleri de göz önünde bulundurarak Ömer Faik’le ilgili daha eksiksiz bir araştırma yapmaya çalıştık. Bunun için de ilk olarak araştırmayı birincil ve daha geniş kaynaklara dayanarak yapmaya gayret ettik. Bunun için de dönemin gazete ve dergilerindeki Ömer Faik’in yazılarını taradık. Belirtmemiz gereken ikinci husus müstear isimler nedeniyle Ömer Faik’e aidiyeti tam olarak belli olmayan yazılardan olabildiğince kaçındık. Bu nedenle mesela Şamil Gurbanov’un *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler* kitabına aldığı yazıların bir kısmının Ömer Faik’e aidiyeti konusundaki ciddi şüpheler nedeniyle değerlendirme dışı tuttuk. Üçüncü husus ise Ömer Faik’in fikirlerini bütüncül bir şekilde ele almaya çalıştık. Bu da onun bir konuda farklı dönemlerdeki farklı tutumlarını mukayeseli bir şekilde ele almayı gerektirir. Meselâ eğitim konusunda medreselerin eskimiş eğitim anlayışını eleştirirken aynı zamanda toplumun ve dönemin ihtiyaçlarına göre ıslah edilmiş din eğitimi veren kurumların varlığını da savunmuştur. Yine din adamlarını en ağır şekilde eleştirmenin yanında topluma gerçek anlamda hizmet eden din adamlarının varlığını savunmuş ve bunun Müslüman azınlık olarak varlıklarının sürdürülmesi açısından gerekli olduğunu

⁶ 1. Galibe Hacıyeva, *Ömer Faik Numanzade’nin Eserlerinde Dil ve Dilcilik Meseleleri*, Nurlan Neşriyat, Bakü, 2007, s.18-19, 2. Galibe Hacıyeva, “Ömer Faik Numanzade’nin Ortak Dilin Gelişmesinde Çabaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Volume 2/7 Spring 2009, s.131.

⁷ Hasan Sevil, *Kafkasyalı Eğitimci - Yazar Ömer Faik Numanzade’nin Eğitim Hakkındaki Görüşleri ve Bu Alandaki Çalışmaları*, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

⁸ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, Haz. İrfan Murat Yıldırım - Fazıl Gökçek, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.

belirtmiştir. Onun Türkçülük fikirleri de özellikle Sovyetler Birliği zamanında yapılmış olan çalışmalarda göz ardı edilmiştir. Bu konudaki fikirlerini de yine farklı dönemlerdeki farklı tutum ve yazılarını kıyaslayarak ele almaya çalıştık.

Bu doğrultuda tezin üçüncü bölümünde Ömer Faik'in fikirlerini inceledik. İlk olarak onun din ve buna bağlı olan konular hakkındaki fikirlerine değindik. Şunu belirtmemiz gerekir ki her ne kadar çeşitli tartışmalarla otoritesi zayıflatılmaya çalışılsa da din, 20. asrın başlarında da toplumsal yapıya hâkim konumdaydı. Bu nedenle de hangi görüşe mensup olursa olsun Müslüman toplumdaki aydınlar dini toplumun bir gerçeği olarak kabul etmek zorundaydılar. Bunun bir örneği olarak Ömer Faik'in de dini konularla haşır neşir olduğu, din adamlarıyla karşı karşıya geldiği veya bazı noktalarda birlikte hareket ettiği görülecektir. Bu bölümde din anlayışının yanı sıra, din adamları hakkındaki fikirlerine de değindik. Modern bir olgu olarak ortaya çıkan aydın sınıfının geleneksel olarak topluma önderlik eden ulemayla ciddi bir çatışma içerisine girdiği modern İslam toplumlarında sık sık görülen bir mücadele alanıdır. Bu anlamıyla Ömer Faik'in kendi düşüncesinde tasarladığı yenilikleri uygulamada engel olarak gördüğü bir takım din adamlarını en ağır bir şekilde eleştirmiş, onların toplumdaki otoritelerini kırmaya çalışmıştır. Yine bilimsel gelişme ve ilerleme, mezhepçilik, tarikatlere yönelttiği eleştirileri ve ahlak konusundaki fikirlerini de bu bölüm içerisinde ele aldık. Ahlak konusunda geleneksel Müslüman toplumlarda kök salmış kader, tevekkül, itaat gibi kavramları yeni toplumsal ihtiyaçlar çerçevesinde yeniden ele aldığı üzerinde durduk.

Bu bölümün ikinci kısmında ise Ömer Faik'in siyasi görüşlerini ele aldık. Bu konuda onun özellikle istibdat yönetimlerine karşı yürüttüğü mücadele onun hayatının en önemli yönü olduğunu belirtmeliyiz. Yaşadığı coğrafya itibarıyla hem Çarlık yönetimiyle, hem İran Şahına hem de Osmanlı Sultanına karşı siyasi mücadeleler yürütmüştür. İstibdat yönetimine karşı mücadele verirken toplumun siyasal anlamda kurtuluşunun meşruti bir idareyle mümkün olduğunu belirtmiştir. Bu bölümde ayrıca onun milliyetçilik, halkçılık ve kadınların toplumsal hayattaki rolleriyle ilgili görüşleri ele aldık.

Üçüncü kısımda ise eğitim, dil/alfabe ve matbuat hakkındaki fikirleri ele alınmıştır. Burada Ömer Faik'in usûl-i cedid mekteplerinin açılmasında yürütmüş olduğu mücadelelere yer verilmiştir. Ayrıca bu bölüm de, önemli konulardan birisi olarak onun matbuat hayatındaki faaliyetlerine de değinilmiştir. O, açılmasına önyak olduğu usûl-i cedid mektepleriyle örgün eğitim faaliyetlerinde bulunurken matbuatla da daha geniş kitlelere hitap etmeyi hedeflemiştir. Ömer Faik'in matbuatın gücünün çok iyi farkında olduğu ve bunu gerek siyasi istibdadın ve gerekse dönemin din adamlarının otoritelerinin yıkılması için sonuna kadar kullandığı görülmüştür.

Son olarak Ömer Faik'le ilgili olan bazı görsel materyalleri ve bir makalesini tezin sonuna ekledik. Görsel materyaller Ömer Faik'in kendisi ve ailesiyle birlikte çektirmiş olduğu resimler, eserlerinin ilk sayfaları ve Ömer Faik'e yapılan baskıları ifade eden ve *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanmış olan bir karikatürdür.

I. BÖLÜM

ÖMER FAİK NUMANZADE'NİN HAYATI, VAZİFELERİ VE ESERLERİ

A. HAYATI

1. Doğumu ve Öğrenim Hayatı

Ömer Faik Numanzade 1872’de Çarlık Rusya’sına bağlı Gürcistan’ın Ahıska kazasının Azgur köyünde orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Mahalle mektebinde birkaç yıl okuduktan sonra, yeni açılan ve Rusça eğitim veren resmi Rus okuluna devam etmiş, ayrıca bir Ermeni keşişten bir süre Rusça dersleri almıştır. Bu okulda daha fazla kalmamış ve babasının karşı koymasına rağmen, oğlunun din adamı olmasını çok isteyen annesinin ısrarı üzerine tahsil için İstanbul’a gönderilmiştir.¹ Ömer Faik, kendisinin eğitimiyle ilgili ailede çıkan tartışmaları şöyle anlatmaktadır:

“Ben Gori’ye [Gori Öğretmen Okulu] gitmek için hazırlanırken evde annemle babam arasında her gün tartışma çıkıyordu. Evimizde ilk defa gördüğüm bu halin sebebini anlamıyordum. Meğer annem beni Gori’ye, gâvurların içine göndermeye razı olmuyor, babam ise bu zamanda Rusça bilmek lazım geldiğini ileri sürerek beni Gori’ye göndermek için ısrar ediyordu. Ben de ne olursa olsun Gori’ye girmek istiyordum.”²

“Din adamı olmak maksadıyla annesi tarafından İstanbul’a gönderilen Ömer Faik burada on yıl kalmıştır. Bir süre, daha önce İstanbul’a gelmiş olan ve Fatih medresesinde öğrenim gören dayısı ile birlikte aynı medresede kalmıştır. Fakat çok geçmeden medreseden sıkılarak bir tesadüf sonucu varlığını öğrendiği, o zamanın gözde okullarından olan Darüşşafaka Mektebine gitmek ister. Dayısının karşı çıkmasına rağmen okula müracaat eder ve Kafkasyalı olduğu için kolayca okula kabul edilir. Böylece 1883’de Ömer Faik’in Darüşşafaka’daki yatılı öğrencilik hayatı başlar. Bu okul Ömer Faik’in hayatında önemli bir dönüm noktası olacak ve Sultan Abdülhamid’in

¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, Haz. İrfan Murat Yıldırım - Fazıl Gökçek, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000, s.III. Bundan sonraki kaynak gösteriminde Ömer Faik’in hatıralarının bu baskısı esas alınacaktır.

²A.g.e., s.11.

açtırdığı bu liseden Ömer Faik bir istibdat ve Abdülhamid düşmanı olarak mezun olacaktır.”³

“Ömer Faik, Darüşşafaka’daki öğrenimi boyunca dönemin önemli isimlerinden olan Salih Zeki, müze müdürü meşhur Hamdi Bey ve Emil Lakova gibi hocalardan ders almıştır. Ayrıca Namık Kemal’in etrafında gelişen hürriyetçi fikirlerle tanışmıştır. Kendisinin anlattığına göre mektepte bir ikililik söz konusuydu. Bir taraftan öğrencilere müsbet ilimlerin yanı sıra sıkı bir din eğitimi de verilmekteydi. Diğer taraftan yukarıda sözü edilen hocaların derslerinde materyalizm, pozitivism gibi fikir akımları anlatılmakta ve Osmanlı Devleti gibi dine dayalı yönetimlerin uzun süre ayakta kalamayacağı söylenmekteydi. Mektep idaresi ile hocalar arasındaki bu karşıtlık öğrencilere de yansımış ve öğrenciler arasında mevcut durumdan memnun olmayan bir muhalefet grubu doğmuştur. Ömer Faik de bu muhalif grubun içerisine girmiştir. Bu küçük muhalefet grubu el yazısı ile hazırlayıp çoğalttıkları bir okul gazetesi çıkarmış ve hatta okul yönetimine karşı küçük bir isyan bile başlatmışlardı. Öğrencilerin çıkarmış oldukları bu gazetenin içeriği tam olarak bilinmemekle birlikte Ömer Faik buradaki yazılar için “Sanki Kemal Bey’e nazireler yazılıyordu” ifadesini kullanmaktadır. Hayatının sonuna kadar daima bir muhalefet adamı olan Ömer Faik, bu kişiliğini büyük ölçüde Darüşşafaka Lisesi’nde aldığı eğitim sonucu kazanmıştır denilebilir.”⁴

2. İlk Memuriyeti

1891’de Darüşşafaka’dan mezun olan Ömer Faik, Galata Postanesi’nde görevlendirilmiştir. Buradaki görevi Avrupa’dan gelen yayınları incelemek ve bunların içerisinde Osmanlı Devleti ve II. Abdülhamid aleyhinde olanları ayrı ayrı müdüre vermektir. Ömer Faik bu görevi sayesinde okuduğu gizli yayınlarla ilgili şunları belirtmektedir:

“İdare işlerine alıştıktan sonra, akşamüstü gelen gazetelerden birer tane saklayıp koynuma sokuyor, eve getirip gece uyumayarak dikkatle okuyor, sabahleyin

³A.g.e., s.11.

⁴A.g.e., s.IV.

götürüp yeni gelmiş gibi müdüre veriyordum. Beş altı ay kadar hem resmi vazifemi yürüttüm hem de hafiyelerin gözüne hizmet ediyor gibi göründüm. Avrupa matbuatını okumak, devlet sırlarını bilmek merak ve maksadıyla her türlü ağır ve vicdanı rahatsız eden işlere katlandım. Bir gün Paris'ten Türkçe el yazısı ile basılmış bir kitap geldi. Eve götürüp gece okudum. Bu padişah aleyhinde yazılmış çok kuvvetli bir hicivdi. Bunu tamamıyla gizleyip müdüre vermedim.”⁵

Ömer Faik görevi sırasında gizli yayınları elde etmenin yanı sıra gizli bir teşkilat kurup Avrupa'daki Genç Türklerle ilişki içerisinde çalıştıklarını da anlatmaktadır. O yürütmüş olduğu bu tür faaliyetleri, her ne kadar gizli yürütmeye çalışsa da, II. Abdülhamid'in hafiyelerince tesbit edilmekten kurtulamamış ve takibata uğramıştır. Bir gün yine gizli bir toplantı halindeyken basılırlar ve Ömer Faik yanına pasaportunu bile almaya vakit bulamadan Rusya'ya giden bir gemiyle memleketine kaçmak mecburiyetinde kalır.⁶

3. Memlekete Dönüşü ve Muallimlik Hayatı

Ömer Faik 1893'de memleketine döndüğünde özellikle annesinin kendisini molla kıyafetinde bir din adamı olarak beklediğini fakat gördüğü tam tersi manzara karşısında üzüldüğünü anlatmaktadır. Memleketine döndüğünde karşılaştığı manzarayı şöyle anlatmaktadır:

“Bir hafta sonra köy kahvesine gittim. Köyü gezdim. Sanki hiçbir şey değişmemişti; sokaklar, evler, insanlar yine eskisi gibi ağzına kadar dolu, insanlar oturup boş gevezeliklerle vakit geçiriyorlardı. Bu dedikodu yerine ben de arada bir gidip sohbet ediyordum. Köylüler sadece halifenin haremlik törenini, askerlerini, İstanbul'un camilerini merak ediyorlardı. Ben bunları kısaca geçip Avrupa'nın büyük medeniyet ve kuvveti karşısında Türkiye'nin geri kalmışlığından, padişahın

⁵A.g.e., s.35.

⁶A.g.e., s.V.

savurganlığından, mollaların askerden kaçmak için medreseleri doldurduğundan ve oralarda boş avare vakit geçirdiklerinden uzun uzadıya bahsediyordum.”⁷

Ömer Faik köylülerle paylaştığı/tartıştığı bu ve benzeri konular yüzünden kendisinin “Gâvur Ömer” şeklinde anılmaya başlandığını belirtmektedir. Bu durum karşısında da annesinin “biz oğlumuzu İstanbul’dan molla olup geleceğini, halifenin ve İslam’ın şan ve şöhretini yükselteceğini ve bizi de gururlandıracağını bekliyorduk. Oysa şimdi tam tersi oldu, insan içine çıkamaz olduk.” şeklinde şikâyetinde bulunduğunu anlatır.⁸

Ömer Faik memleketine döndükten sonra ilk teşebbüsü Azgur’da küçük bir milli mektep açmak oldu. Fakat bu girişime hükümet izin vermediği gibi “hükümet aleyhinde propaganda yapıyor” gerekçesiyle onu tutuklamak bile istediler.⁹ Ömer Faik bu baskılar sonucunda memleketinden ayrılp Azerbaycan’ın büyük şehirlerinde başta öğretmenlik olmak üzere çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.

Ömer Faik yaklaşık on yıl boyunca Azerbaycan’ın Şeki, Şamahı gibi şehirlerinde usûl-i cedid okullarının açılmasına öncülük etmiş ve buralarda öğretmenlik yapmıştır.¹⁰ O, öğretmenlik yaptığı yıllarda sadece okuldaki öğrencilerle ilgilenmemiştir. Din adamları, esnaf ve diğer toplum önderleriyle birlikte halkın da aydınlanması için çalışmıştır. Bunun yanında çeşitli kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Şeki’deki öğretmenlik yıllarında Mirza Fethali Ahundzade’nin tiyatro oyunun sahnelenmesine öncülük etmiş ve bu tiyatrolarda oyuncu olarak rol almıştır.¹¹

Şeki’de öğretmenlik yaptığı yıllarda sık sık din adamlarıyla bir araya gelerek ilmi sohbetlerde bulunduğunu belirten Ömer Faik, İstanbul’dan getirdiği felsefe ile ilgili kitapları biraz açık fikirli mollalara dağıtarak okumalarını sağladığını belirtmektedir. Bu kitapların Camille Flammarion’nun, Aleksandr Duma’nın ilmi hikâyeleri, Renan’ın din

⁷A.g.e., s.42.

⁸A.g.e., s. 43.

⁹A.g.e., s.44.

¹⁰ Ömer Faik’in öğretmenlik hayatıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yay., Bakü, 1992, s. 12-24.

¹¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.60.

hakkındaki yazıları, Kant, Spencer ve Darwin'in nazariyeleriyle ilgili eserler olduğunu hatıralarından öğrenmekteyiz. Açıkça anlatmaya çekindiğini söylediği fikirleri bu kitaplar sayesinde söyleyebildiğini belirten Ömer Faik, bunda iki amacının olduğunu şöyle anlatmaktaydı: “*Genç ve akıllı fikirli mollaları müsbet ilimlere aşına edip onları usûl-i cedit tarafına çekmek ve bunları yaşlı, mutaassıp din adamlarıyla çatıştırıp böylece yeni mektepler aleyhindeki cereyana engel olmak.*”¹²

4. Matbuat Hayatı

Ömer Faik, 1894’de başladığı öğretmenlik hayatını aralıklarla 1902’ye kadar sürdürmüştür. Öğretmenlikten sonra 1903’de matbuat hayatına atılmıştır. Aslında öğretmenliğe başladığı yıllarda Kırım’daki *Tercüman* gazetesine yazılar göndermiştir. Ancak bu gazetede yazıları sürekli değildi. Onun düzenli olarak matbuat hayatına atılması *Şark-ı Rus* gazetesi ile olmuştur. Bu gazete 30 Mart 1903 ila 14 Yanvar 1905 tarihleri arasında Gürcistan’ın başkenti Tiflis’te Muhammed Ağa Şahtahtlı tarafından “cemiyet işlerine ve edebiyata mahsus bir gazete” olarak yayımlanmıştır.¹³ Ömer Faik 1903’de gazetenin kurucusu olan Muhammed Ağa Şahtahtlı’nın daveti üzerine *Şark-ı Rus*’ta yazılar yazmaya başlamış ve gazete kapanana kadar da bu yazılara devam etmiştir.¹⁴ 1893-1903 yılları arasında Ahıska, Şeki, Şamahı, Bakü ve daha başka yerlerde bulunduğu zamanlarda gördüğü sosyal ve siyasi yaraların dile getirilmesi için büyük bir imkân olarak gördüğü bu gazeteden gördüğü sansürden dolayı bir takım hayal kırıklıkları yaşamıştır. Yazmak istediği konularla ilgili hem hükümetten hem de gazete yönetiminden gördüğü baskıları hatıralarında anlatmaktadır. Bu ilk yazarlık serüvenini hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

“Ben gazetede her zaman her şeye muhalefet eden bir yazar gibi değil, bütün iyi niyetimle ve açık yüreklilikle çalışıyordum. Bir taraftan mütercimlerin tercümelerini ve gelen diğer yazıları düzeltiyor, bir taraftan da bütün gün hatta gece yarılara

¹² A.g.e., s.58-59.

¹³ Selçuk Türkyılmaz, *Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006, s.XIV.

¹⁴ A.g.e., s.XXXVI.

kadar matbuatta kalıp gazetenin tashihlerini yapıyordum. Çünkü gazeteyi sahibinin tutumuna bakmadan kendi gazetem gibi kabul ediyor, uzun senelerdir Türk matbuatına olan hasretimi bununla gidermek, içimdeki arzuları bununla karşılamak istiyordum. Ne yazık ki bu arzularım yüzünden Muhammed Ağa ile sık sık çekişmeye mecbur oluyor, idareden geçici olarak uzaklaştırılıyor, daha doğrusu kovuluyordum.”¹⁵

Ömer Faik, *Şark-ı Rus* gazetesinde çalıştığı zaman diliminde Celil Memmedguluzade (ö. 1932), Üzeyir Hacıbeyov (ö.1948) gibi dönemin aydınlarıyla tanışma fırsatı bulmuştur. Bu aydınlardan Ömer Faik açısından en önemlisi şüphesiz Azerbaycan son dönem fikir dünyasının etkili şahsiyetlerinden biri olan Celil Memmedguluzade'dir. O, hatıralarında Ömer Faik'le tanışmasıyla ilgili şunları yazmıştır:

“Arkadaşım Faik Numanzade'yi ben birinci defa *Şark-ı Rus* gazetesi[nin] idaresinde gördüm ve burada da onunla üns tuttum [münasebet kurdum]. Bundan dolayı *Şark-ı Rus* gazetesi benim için iki açıdan hoş, kıymetli yadigâr olur: Birinci tarafı odur ki, muhterem edibimiz Muhammed Ağa Şahtatlı beni kendi gazetesinin idaresine çekmekle, beni gazete dünyasına dâhil etti. İkinci tarafı odur ki, bu gazetenin idaresinde ben öyle bir yoldaşa [Ömer Faik'e] rast geldim ki, onun varlığı ile onun yoldaşlığı ile *Molla Nasreddin* mecmuasını bina ettim. Daha doğrusu, onunla beraber, onunla birlikte *Molla Nasreddin* mecmuasını bina ettik.”¹⁶

Ocak 1905'de *Şark-ı Rus* gazetesi borç yüzünden kapandı ve Muhammed Ağa matbaasını satmak zorunda kaldı. Ömer Faik uzun zamandır hasretini çektiği Türk matbaasının tüccarların eline geçip dağılmasına gönlünün razı olmayacağını belirterek bu matbaayı satın almaya karar verir ve yakın arkadaşı Celil Memmedguluzade ve

¹⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.97.

¹⁶ *Celil Memmedguluzade - Eserleri*, C.IV, Haz. İsa Habibbeyli, Önder Neşriyat, Bakü, 2004, s. 56. Ömer Faik'in Celil Memmedguluzade ile birlikteliği ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Ömer Faik'in oğlu Kamil Numanzade'nin hatıralarından öğrendiğimize göre Celil Memmedguluzade vefat ederken (1932) Ömer Faik onun başucunda bulunmaktaydı. Kamil Numanzade, “Atamın Dostu”, *Bakü Gaz.*,No:24, 26 Yanvar 1966.

Elesker Bağirov ile birlikte matbaayı satın alır. Yeni matbaa Gayret adı ile Mart 1905’de faaliyete başlamış ve Celil Memmedguluzade’nin imtiyaz sahipliği, Ömer Faik’in müdürlüğü, Bağirov’un maddi yardımı ile 1907’ye kadar devam etmiştir.¹⁷ Gayret matbaasında çok sayıda siyasi içerikli ve Çarlığın aleyhinde yayınlara imza atılmıştır.¹⁸ Bu matbaada çap olunan bazı siyasi içerikli risaleler o dönem Çarlığa karşı mücadele yürüten Bolşeviklerin Bakü, Erivan ve Kazan’da Rus, Ermeni ve Tatar dillerinde yayımladıkları ve halka dağıttıkları kitaplarla aynı nitelikte¹⁹ ve halkın siyasi dünya görüşünün formallaşması için faydalı eserler idi.²⁰

Gayret matbaası geniş faaliyete başladıktan sonra Ömer Faik, Celil Memmedguluzade’yle birlikte yeni bir matbuat organı yaratmak fikrine geldi ve ilk başlarda *Toprak* isimli bir dergi için hükümete müracaat etti. Ancak bu müracaat kabul görmedi ve dergi çıkarılmadı.²¹ Bir müddet sonra Celil Memmedguluzade’nin *Nevruz* isminde yayımlamak istediği gazete de hükümetten izin alınamaması yüzünden yayımlanamadı. Sonuçta her iki arkadaş 1906’da meşhur *Molla Nasreddin* dergisinin neşrine nail oldular.²²

Molla Nasreddin dergisinin neşri ile Ömer Faik’in halka yönelik faaliyetinin yeni devri başlamıştır. Şimdiye kadar sözünü ciddi ve direk olarak ifade eden Ömer Faik, şimdi bu ifadelerine mizahi bir üslup da katmış oluyordu.²³ Ömer Faik, *Molla Nasreddin* dergisinde halka iletmek istediği fikirleri okuma yazma bilmeyenlerin de anlayabileceği şekilde karikatürlerle etkili bir şekilde iletmekteydi. *Molla Nasreddin*’i asrî ve inkılâbi bir eser olarak niteleyen Ömer Faik, kasıtlı olarak *Molla Nasreddin* isminin verildiğini, okuyucu bu ismi duyduğunda orada gülmeli [komik ve ibretlik]

¹⁷ Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.41.

¹⁸ *A.g.e.*, s.41.

¹⁹ Aziz Mirahmedov, *Azerbaycan Molla Nasreddini*, Yazıcı Yay., Bakü, 1980, s.196-197.

²⁰ Gayret matbaasında yayımlanmış eserler için bkz: Fazil Vahidov, *a.g.e.*, s.55-56.

²¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.111.

²² Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.69.

²³ *A.g.e.*, s.69.

hikâyeler, eğlenceli sohbetler, ibretli sözler ve en önemlisi de gülmeli resimler olduğu fikrine varacağını belirtir.²⁴

Molla Nasreddin yalnız edebiyatı değil tasvir sanatını da özgürlük harekâtına faal olarak kattı. Dergide yayımlanmış karikatürlerin çoğu düşünülmüş bedii levhalardı. Ömer Faik'in ifadesiyle "ağız bağlama usulünün" [sansürün] mevcut olduğu bir ortamda gerçek hayatı dakik, güçlü aks ettiren resimler okuyucuda yalnız ince gülüş, tebessüm değil, aynı zamanda devrin adaletsizliklerine derin nefret doğuruyordu. Bu resimler önceleri hiç olmadığı kadar sosyal problemlerle, içtimai-siyasi mazmunla yüklenmiş ve bundan dolayı da büyük tesir yaratmıştır.²⁵

Ömer Faik dergide izlediği yayın politikası gereği beyleri, mollaları ve siyasi iktidarı karşısına almıştır. Bu durum da onun üzerinde baskıların artmasına sebep olmuştur. Ömer Faik'in oğlu Kamil Numanzade yazdığı bir yazıda onun *Molla Nasreddin* dergisini yayımlamaya başladıktan sonraki hayatını şöyle anlatmaktadır:

"*Molla Nasreddin*'in neşri ile ilgili karşılaşılan zorluklar annemin aklına geldiğinde Mirza Celil'le babamın o yıllardaki fedakârlıklarına hayran kaldığını söyler ve şunu da saklamazdı ki, *Molla Nasreddin* yayımlanmaya başladığı günden sonra biz bir rahat gün görmedik. Faik her zaman kaygılı, yorgun, ihtiyaç içinde oldu. Onu defalarla takip ve hapsedtiler."²⁶

Yine Ömer Faik'e yapılan baskıları gösteren bir karikatür *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanmıştır. Orada din adamları, bey ve mülkedarlar ayaklarına demir zincirler vurulmuş Ömer Faik ile alay edip gülüyorlar. Resmin üzerinde Ömer Faik Numanzade, altına ise Mirza Elekber Sabir'in aşağıdaki mısraları yazılmıştır:

²⁴ Ömer Faik, *Molla Nasreddin Jurnalı [dergisi] Nedir?*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası El Yazmaları Enstitüsü, Korunma birimi 26/2, 25 May 1936.

²⁵ F. Köçerli, *Molla Nasreddinçi Ömer Faik*, Elm Neşriyat, Bakü, 1996, s.5.

²⁶ Kamil Numanzade, *a.g.m.*

Ne oldu balam edaların,
O yücelen sedaların,
Büyüklere cefaların
Sen diyen oldu, biz diyen!²⁷

Ömer Faik, 1906-1911 yılları arasında *Molla Nasreddin* dergisinden başka *Hayat*, *İrşad*, *Terakki* gibi gazetelerde de yazılar yazmıştır. Bu gazetelerden özellikle 1905-1908 yılları arasında Azerbaycan'da (Bakü'de) Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında bir “ortak edebî dille” yayımlanmış “Gündelik, Edebî, Siyasî, İlmî, İktisadî, İçtimaî” bir gazete olan *İrşad*'ı zikretmemiz gerekir.²⁸ Ömer Faik'in bu gazetede yayımlanmış olduğu yazılar hem sayıca fazlalığı hem de içeriğinden dolayı onun fikriyatını anlama açısından önemlidir.

1910 yılında Ömer Faik karşılaştığı bir takım sağlık problemleri nedeniyle matbuat hayatındaki faaliyetleri yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Rzagulu Necefov, Ömer Faik'in dergideki en verimli faaliyetini ilk beş yılla ilişkilendiriyor ve onun dergide 1911 yılına kadar aktif olarak çalıştığını belirtiyor.²⁹ Ömer Faik ise Necefov'un bu hatırasındaki 1911 yılını tashih edip 1912 yılını yazmıştır.³⁰ Bundan sonra yaklaşık üç yıl boyunca -1912'den 1915 yılına kadar-Ömer Faik'in imzaları matbuat sayfalarında görülmemiştir.³¹

Ömer Faik'in matbuat sayfalarına tekrar dönüşü Ocak 1915 tarihinde olmuştur.³² *İkbal* gazetesinde çıkan bir haberde Ömer Faik'le ilgili şöyle denilmekteydi:

“Okuyucularımız Ömer Faik Efendi Numanzade cenablarının kim olduğunu biliyorlar. Faik Efendi *İrşad* ve *Terakki* gazeteleri vasıtasıyla ve daha evvel *Şark-ı*

²⁷*Molla Nasreddin*, No:37, 2 Oktyabr 1907.

²⁸ Bahar Melis Beşikçioğlu, *İrşad Gazetesi'nin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008, s.V.

²⁹ Rzagulu Necefov, “Molla Nasreddin'in Otuz Yıllığı Münasebetiyle”, *İnkılap ve Medeniyet Der.*, No:4-5, Aprel-May 1936.

³⁰ Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.101.

³¹*A.g.e.*, s.101.

³²*A.g.e.*, s.101.

Rus'ta neşr edildiği ötkün [keskin] makaleleri ile temayüz etmiş değerli muharrirlerimizden ve hararetli cemaat hadimlerimizdendir. Müşarun ileyhin daha büyük şöhreti, daha değerli ve faydalı hizmeti meşhur *Molla Nasreddin* mecmuası zamanında geçmiştir. Nice zamandır Faik cenabları Tiflis'ten ve matbuattan uzaklaşmış Ahıska'da hususi işleriyle meşgul olmuşlardı. Son zamanlar birçok zamandır müptela oldukları hastalıkları şiddet edip soğuğa dayanamadıklarından havasının istiliği [sıcaklığı] için hal hazırda Gence guberniyasında [vilayetinde] vaki Ağdaş'da bulunuyor. Dünkü nüshamızla harpzedede Müslümanlar hakkında neşr olunan müessir makalelerini de hasta oldukları halde yazmış, felaket-i umumiye karşısında öz hastalıklarını unutmuşlardır.³³

Ömer Faik, I. Dünya Savaşı yıllarında döndüğü matbuat hayatına daha çok zorlu savaş şartları altında ezilen Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Müslüman Türklerin acınacaklı hallerini dile getirmiştir. Onun bu devirdeki faaliyetlerinin asıl hedefi ve mücadelesi Müslümanlardaki savaş zedelere karşı insani hisleri uyandırmak, yardımlaşma ve dayanışma ruhunu güçlendirmek idi.³⁴ Ömer Faik söz konusu dönemde öne çıkan fikirlerden birisi de milliyetçilik fikridir. Savaşın zor şartlarında ezilen Müslüman Türk ırkının artık uyanmasını, kendini tanıması gerektiğini bu dönemde yazdığı güçlü milliyetçi yazılarla dile getirmiştir.³⁵ Ömer Faik bu yıllarda *İkbal*, *Yeni İkbal*, *Azerbaycan*, *Açık Söz* gibi gazetelerde çok sayıda yazılar yazmıştır.

5. Zor Yıllar ve Yeni Görevler

Ekim 1917'de Çarlık rejiminin devrilmesinden sonra birçok ülke gibi Gürcistan da bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak ülkede Bolşeviklerle Menşevikler arasındaki mücadele devam etmekteydi. Bu mücadele Menşeviklerin zaferiyle sonuçlanmış ve ülke

³³ İmzasız, Ömer Faik Efendi, *İkbal Gaz.* No:843, 20 Yanvar 1915.

³⁴ Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.104. Ömer Faik'in bu dönemdeki yazıları incelendiğinde hep bu yönde yazılar yazdığı makale başlıklarından anlaşılmaktadır.

³⁵ Mesela milliyetçilikle ilgili en önemli yazılarından birisi olan "Ben kimim?" başlıklı yazısını söz konusu yıllarda yazmıştır. Ömer Faik Numanzade, "Ben Kimim?", *Gardaş Kömeyi [yardımı] Dergisi*, May 1917, Bakü.

bir müddet bunların idaresi altında yönetilmiştir. Bu yıllar Kafkasya’da yaşayan Müslüman Türkler açısından da sıkıntılı geçmekteydi. Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşı’ndan sonra Kafkasya’dan çekilmesi bölgede bulunan Müslüman-Türk ahalinin kendi kaderi ile baş başa kalması demektir. Daha önce Rus, Gürcü, Ermeni katliam ve zulümlerine maruz kalmış olan bölgedeki Müslüman-Türk ahali hürriyetlerini kaybetmemek için harekete geçtiler. Bu doğrultuda 29 Ekim 1918’de Ahıska Hükümet-i Muvakkatası, 3 Kasım 1918’de Aras Türk Hükümeti, 5 Kasım 1918’de de Kars İslam Şurası kurulmuştur.³⁶

Ahıska Hükümet-i Muvakkatası’na başkan olarak Ömer Faik seçilmiştir. Ömer Faik bu göreve geldikten sonra Osmanlı askeri yetkililerine müracaat ederek, Osmanlı ordusunun bu bölgeden çekilmemesini ve kurdukları hükümeti Gürcülere karşı savunmak için destek vermelerini isteyen yazılı müracaatta bulunmuştur.³⁷ Ömer Faik’in bölgenin Osmanlı Devleti’ne ilhakı için hükümet kurulmadan önce de, Ocak 1918’de İstanbul’a gelerek Talat Paşa, Enver Paşa ve Halil Bey (Menteşe) ile bizzat görüşüğünü Naki Keykurun’un hatıralarından öğrenmekteyiz. Söz konusu hatıralarda Ömer Faik’in paşalardan şu talepte bulunduğu anlatılmaktadır: “*Paşam ben muharririm. Azerbaycan matbuatında çok çalıştım. Azerbaycan halkı Türklüklerini bihakkın idrak etmiş bir millettir. İstiklale layıktırlar. Kuvvetli bir edebiyata maliktirler. Ancak benim ricam şu: Bizim kazamız Ahıska tam Türkiye hududundadır. Orasının ilhakını istiyorum.*”³⁸ Talat Paşa ise bu talebe müsbet karşılık vererek şöyle demiştir: “*Emin olun Paşa Hazretleri bu arzunuzu yerine getirir. Yarın teşkilatı kurmaya başlayacağız.*”³⁹

³⁶ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1989, s.35.

³⁷ Bu müracaat metninin tamamı için bkz. Ahmet Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s.38.

³⁸ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964, s.68.

³⁹ *A.g.e.*, s.68.

Tüm girişim ve mücadelelere rağmen Ahıska bölgesinin Osmanlı Devleti'ne ilhakı gerçekleştirilememiştir.⁴⁰ Bu sonuç karşısında Ömer Faik'in bölgenin en azından özerk bir statüye kavuşması için mücadele ettiği o dönemdeki yazılarından anlaşılmaktadır.⁴¹ Onun bu yöndeki talep ve mücadelesi dönemin Gürcü hükümetince kendilerine yönelik bir tehdit olarak algılanmıştır. 23 Nisan 1919 tarihli *Azerbaycan* gazetesinden çıkan bir haberde şöyle denilmekteydi: “*Gürcü hükümetinin en ziyade korktuğu Ömer Faik Efendidir ki, köylü cemaatin gözünde onun büyük nüfuzu vardır.*”⁴²

Ayrıca bu faaliyetler onun, dönemin hükümete yakın yayın organlarınınca Türkiye adına casusluk yapmak ve Türkleri hükümet aleyhine isyana teşvik etmek suçlamasıyla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur.⁴³ Bu ve benzeri uydurma suçlamalara maruz kalan Ömer Faik, Ocak 1919'da Gürcü hükümeti tarafından hapse atılmış ve burada ağır işkencelere maruz kalmıştır.⁴⁴

Ömer Faik birkaç ay hapiste kaldıktan sonra serbest kalmış ve 1919 yılının ortalarında Azerbaycan'a gitmiştir. Burada yeni kurulmuş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde iş müfettişliği görevinde bulunmuştur. Nisan 1920'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Sovyetler Birliği tarafından işgal edildikten sonra oluşturulan İşçi ve İkinci Müfettişliği Halk Komiserliği biriminde çalışmalarına devam etmiştir.⁴⁵ Aynı yıllarda Azerbaycan işçi/köylü sınıfının yayın organı olan *Zahmetkeşlerin Gözü* dergisinin editörü olmuştur. Toplam beş sayısı çıkan bu dergi hem Azerbaycan

⁴⁰ 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Anlaşmasıyla Osmanlı Devleti bu bölgeden tamamen çekilmiş ve bölge Gürcistan'ın bir müddet sonra da Sovyetler Birliği'nin hâkimiyetine geçmiştir.

⁴¹ Ömer Faik, “Ömer Faik Efendinin Ruhadze'nin Telegramına Cevabı”, *Azerbaycan*, No:132, 9 Mart 1919.

⁴² Akt: Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.119.

⁴³ Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.120.

⁴⁴ Ömer Faik'in o dönemde uğradığı baskılara ve hapisanede maruz kaldığı işkencelerle ilgili dönemin gazetelerindeki şu yazılara bakılabilir: 1. Muhtar Efendizade, “Faik Efendi'nin Hapsi”, *Azerbaycan Gaz.*, No: 99, 28 Yanvar 1919, 2. Cevad, “Ömer Faik'in Başına Gelenler”, *Azerbaycan Gaz.*, No:104, 3 Fevral 1919, 3. Tiflisli, “Ömer Faik Efendi Üçüncü Defa Hapiste”, *Azerbaycan Gaz.* No:159, 17 Aprel 1919.

⁴⁵ Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.143.

Türkçesiyle hem de Rusça olarak yayımlanmaktaydı. Ömer Faik bu dergide birkaç makale yazmıştır.⁴⁶

Ömer Faik, Azerbaycan'da kaldığı yıllarda Gürcistan'daki Menşevik iktidarı yıkılmış ve Sovyet hâkimiyeti kurulmuştur. Gürcistan'daki bu değişimden sonra tekrar buraya dönen Ömer Faik, Gürcistan İnkılâp Komitesi'nin on kişilik üyesine seçilmiştir. Ağustos 1921'de aynı komiteye bağlı olarak oluşturulan Müslüman Ahalisi Şurası'na başkan olarak seçildi.⁴⁷

Ömer Faik, kendisine verilen geniş yetkilerle, Müslüman ahalinin yaşadığı Ahıska, Ahılkelek, Acaristan ve Borçalı'yı karış karış gezmiştir. Halkı dinlemiş ve halkın yönetimden memnun olmadığını görmüştür. Buralarda Müslümanların varlığı, kâlebile alınmıyordu. Bu bölgelerde mahalli yönetimler, tamamen gayrimüslimlerin elindeydi. Müslümanlar tutuklanıyor, evleri aranıyor, malları müsadere ediliyordu. Ömer Faik, halkın eski Menşevik rejimiyle halkçı bir söylemle hâkimiyeti ele geçiren yeni Sovyet yönetimi arasında fark göremediğini belirtiyordu. O, hazırlamış olduğu raporlarda Müslüman halkın, eğitim, barınma, toprak meselesi, inzibat işleri ve genel olarak siyasi durumlarıyla ilgili geniş raporlar hazırlamış ve İnkılâp Komitesi'ne sunmuştur. Bu raporlarda kızıl ordunun halka yaptığı zulümler de dile getiriliyordu. Rapora göre askerler, Müslüman halka düşmanca muamelelerde bulunuyor, halkın dini değerleriyle alay ediyor, ellerindeki mallara el koyuyorlardı.⁴⁸

1922 yılının sonbaharında Ömer Faik yaşı ve hastalığı bahane edilerek komitedeki görevinden uzaklaştırılıp Tiflis'te yayımlanmaya başlayan *Yeni Fikir* gazetesinin yayın heyetinde görevlendirilmiştir.⁴⁹ 1924'de ise Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden olan Gence'deki Ziraat Teknik Okulu'nda müdürlük görevine başlayarak 1927 yılına kadar bu görevi yürütmüştür. O, bu görevi sırasında aynı zamanda Darülmuallimin

⁴⁶ Muhtar Gasimov, "Molla Nasreddinçi Ömer Faik Numanzade (1872-1838)", *Azerbaycan Jurnalı* [dergisi], Sayı:2, Fevral 1965.

⁴⁷ Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.154.

⁴⁸ Ömer Faik görevi boyunca hazırlamış olduğu raporlardan örnekler için bkz. *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Yazıcı Yay., Bakü, 1992, s.314-369.

⁴⁹ Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.168.

mektebinde de edebiyat dersleri okutmuştur. 1927’de Darümuallimin’den mezun olan Sefer İbrahimov hatıralarında Ömer Faik’le ilgili şunları anlatmaktadır:

“Faik Efendi kendisinin geniş bilgisi, güzel tedris usulü, şahsi muamelesi ve faydalı nasihatleri ile bütün talebelerin hüsn-ü rağbetini kazandı. Faik Efendi her iki okulun büyük salonlarında Sabir’e [Mirza Elekber Sabir] hasredilmiş edebi akşamlar teşkil ediyordu. Bize Sabir’i, umumiyetle, milli edebiyatımızı sevdirdiyordu.”⁵⁰

Ömer Faik 1927 yılında emekliye ayrılarak devlet işlerinden uzaklaşmıştır. Aynı yıl H. Sanılı ve H. Ahundov’la birlikte okullar için *Üçüncü İl* isimli derslikler hazırlamıştır. Bu kitaplar 1927, 1928, 1929 ve 1930 yıllarında dört defa neşrolunmuştur.

Ömer Faik’in mücadele ve zorluklarla geçen hayatı emekli olduktan sonra da devam etmiştir. Bu yıllar, Sovyetler Birliği’nde Stalin’in, özellikle Müslüman siyasi ve fikir/din adamlarına yönelik baskı, sürgün ve öldürme politikalarının başladığı yıllardı. Stalin’in bu politikası çerçevesinde Gürcistan’daki Türkler arasında rejim açısından tehdit olarak görülen kişilerin birisi de Ömer Faik idi. Daha önce 1907, 1918, 1919 yıllarında birçok defa hapse giren Ömer Faik, yine aynı kaderin devamı olarak Temmuz 1937’de Ahıska İlçesi savcısı Ermeni asıllı Odabaşyan’ın kararı ile ilçe Milis Teşkilatı Reisi İnasaridze, onu Sovyet hükümeti aleyhine Sovyet karşıtı milliyetçi teşkilatın kurucusu olmak suçlamasıyla hapse attı.⁵¹ Gözaltına alındıktan sonra üç ay boyunca ağır işkence⁵² ve sorgulamalara maruz kalan Ömer Faik Ekim 1937’de 17557 numaralı mahkûm olarak kurşuna dizilmiştir. Nisan 1958’de Gürcistan SSCB Yüksek

⁵⁰A.g.e., s.166.

⁵¹A.g.e., s.188, 189.

⁵² Ömer Faik’in kızı Kamile Numanzade bu gözaltı süresi boyunca onun maruz kaldığı işkenceleri şöyle anlatmaktadır: “Cezaevindeki babamın giysilerini eve getirip yıkarken dehşet içinde kalıyorduk. Giysileri kana boyanmış ve iç çamaşırlarına yemek kaşığı büyüklüğünde deriler yapışmıştı.” Seyfeddin Buntürk, *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Berikan Yay., Ankara, 2007, s.194.

Mahkemesi Ömer Faik hakkında verilen idam kararını bozmuş ve beraatına karar vermiştir.⁵³

⁵³ Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.196. Ömer Faik'in ölüm tarihiyle ilgili bazı araştırmacılar 1938 ve 1941 gibi farklı tarihleri göstermişlerdir. Muhtar Gasımov ismi zikredilen makalesinde ölüm tarihini 1938 olarak gösterirken, Fazil Vahidov 1971 yılında yazdığı doktora tezinde Ömer Faik'in büyük kızı Kamile Numanzade'ye devlet tarafından verilen resmi ölüm belgesine dayanarak 1941 tarihini göstermektedir. (Fazil Vahidov, *a.g.e.*,s.80). Ancak KGB arşivlerinin açılmasından sonra ölüm tarihinin 1937 olduğu Şamil Gurbanov'un araştırmalarına ortaya çıkartılmıştır.

B. ESERLERİ

Ömer Faik'in yazıları daha çok gazete ve dergilerde yayımladığı makalelerden ibarettir.⁵⁴ Elimizde ona ait geniş hacimli bir eser bulunmamaktadır. Sadece *Davet* isimli bir risalesi ve hatıraları vardır. Bu risalelerle birlikte, Ömer Faik hakkında araştırmalar yapmış olan Sahib Rzayev, onun 1906'da "*Besdir [Yeter] Bu Kadar Zulüm*" isimli bir eser yazdığını da belirtmektedir.⁵⁵ 26 May 1906 tarihli *Molla Nasreddin* dergisindeki bir ilanda dokuz aylık abonelere Ümidvar'ın "*Besdir [Yeter] Bu Kadar Zulüm*" isimli kitapçığının hediye olarak gönderileceğinden bahsedilmektedir. Ancak 22 Dekabr 1906 tarihli *Molla Nasreddin* dergisindeki başka bir ilanda hediye edileceğine söz verilen mezkûr kitabın çap edilmesine yetkililer tarafından izin verilmediği bildirilmektedir.⁵⁶

1. Ö. F. Numanzade, *Neşr-i Asâra Dâvet*, Gayret Matbaası, Tiflis, 1905. (Ömer Faik bu risalede matbuatın toplum açısından önemini anlatmakta ve kurmuş olduğu matbuattan neleri amaçladığı, ne tür faaliyetler yapacaklarından bahsetmektedir. Eserin orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir.)
2. Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, Haz. Şamil Gurbanov, Gençilk Yay., Bakü, 1985.⁵⁷ (Hatıralardan oluşan bu eserde Ömer Faik 1906 yılına kadarki hayatını anlatmaktadır. Burada hem çocukluk yıllarını hem İstanbul'daki öğrenim hayatını hem de Kafkasya'daki öğretmenlik ve ilk matbuat yıllarını anlatmaktadır. El

⁵⁴ Gazete ve dergilerdeki makalelerin künyeleri bibliyografya bölümüne yazılmıştır.

⁵⁵ Sahib Rzayev, *a.g.e.*, s.50-51.

⁵⁶ Sahib Rzayev bu eserler ilgili olarak şöyle yazmaktadır: "Ne yazık ki, Ömer Faik Numanzade'nin "*Besdir [Yeter] Bu Kadar Zulüm*" kitapçığından hiçbir iz kalmamıştır. Bu durum tabidir. Çünkü defalarla Ömer Faik'in evinde jandarma tarafından ciddi aramalar yapılmış, onun kaleminden çıkmış, şüphe doğuran [tehlikeli] her bir yazı zabt edilmiştir. Ö. F. Numanzade birkaç defa haps olunurken aile üyeleri evde olan tehlikeli yazıları yakmışlardır.", Sahib Rzayev, *a.g.e.*, s.51.

⁵⁷ Ömer Faik'in hatıraları Türkiye Türkçesine de çevrilmiştir. Bkz. *Ömer Faik Numanzade, Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*, Haz: Fazıl Gökçek, İrfan Murat Yıldırım, Akademi Ktabevi, İzmir, 2000.

yazma halinde olan bu hatıralar Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir.)

3. Ömer Faik Numanzade, “Ö. F. Numanzade'nin Cevabı”, (*Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır* eserinin içinde), Gayret Matbaası, Tiflis, 1907. (Eserin orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir.)
4. Ömer Faik, *Molla Nasreddin Jurnalı [dergisi] Nedir?*, (Altı sayfa ve elyazma halindeki bu yazının orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir. 25 May 1936 tarihli bu yazıda Ömer Faik, *Molla Nasreddin* dergisinin kuruluşunu ve derginin fikri muhtevası ve buna bağlı olarak yürüttüğü mücadeleden bahsetmektedir.)
5. F. Numanzade, *Üçüncü İl [yıl]*, Azərneşir, Bakü, 1927.(Okullar için küçük hikâyelerden oluşan kitap H. G. Sanılı ve H. Ahundof ile birlikte yazılmıştır. Kitap daha sonraki yıllarda genişletilerek sırasıyla 1928, 1929, 1930 de yeniden basılmıştır.)

II. BÖLÜM

ÖMER FAİK NUMANZADE'NİN FİKİRLERİ

A. DİN ANLAYIŞI

1. Din – Bilim ilişkisi ve Aklın Önemi

a) Dinin Toplumsal Açıdan Önemi

“İslam dünyasında vücut bulan hareketlerin ve savunulan fikirlerin, esas itibariyle dini düşünce ve inançlarla zıtlıklar taşıyabilir bile dini/İslami bir muhtevaya büründürüldükleri ve ancak bu sayede savunulabildikleri görülmektedir. Din dışında meşrulaştırıcı başka araçların olmadığı veya çok zayıf kaldığı bir ortamda mekanizmanın böyle işlemesi tabiidir. Nitekim modernleşme tecrübelerinin hemen bütün aşamalarında ıslahat teşebbüslerinin dini düşünceye ve uygulamalara veya geleneksel kalıplara ters düşen yönleri ya zaruret prensibi devreye sokularak veya anlamları zorlanan ayet ve hadisler delil getirilerek yani dini bir çerçevede açıklanmış, savunulmuştur.”¹

Ömer Faik’in gerek faaliyetlerinde ve gerekse yazılarında dinin yukarıda belirtilen konumunu görmek mümkündür. Birçok çağdaş Müslüman aydını gibi Ömer Faik de Müslüman toplumların geri kalmışlığı üzerinde durmuş ve bu durumun nasıl ortadan kaldırılabileceğine dair çareler aramıştır. Bu noktada Ömer Faik’in cevabını aradığı başlıca sorulardan birisi, bir zamanlar medeniyetin zirvesine ulaşan Müslümanların şimdi neden hakaret, zillet, sefalet, cehalet ve zulmet içinde olduklarıydı.² Bu sorunun cevabı çeşitli alanlarda aranmakla beraber üzerinde durulan başlıca alan toplumun bütününe hâkim bir konumda olan din idi.

“Müslümanların çağdaş dönemdeki mağlubiyetlerin, kötü gidişin, siyasi, sosyal ve psikolojik dağılmanın, izmihlal ve inhitatın faturasını, oryantalistlerin yaptıkları gibi dinin/İslam’ın bizzat kendisine çıkarmak itikaden ve siyaseten mümkün olmadığı için,

¹ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, Dergâh Yay., İstanbul, 2003, s. 54-55.

² Faik Numanzade, “Çare-i Terakkimiz”, *İrşad Gaz.*, No:27, 16 Fevral 1907.

çağdaş Müslüman aydınların fikirleri ve çabaları, İslam'ın Müslümanlar tarafından yaşanmış şeklinin ve yaşama sürecinin, yani tarihin “yanlış” olduğu/olabileceği noktasında yoğunlaşmıştır.”³ Bu doğrultuda Ömer Faik de medeniyet, insaniyet, aydınlanma gibi müspet kavramları teşvik ettiğini söylediği saf din ile tarih boyunca birçok bidatlerle beraber oluşmuş ve Müslümanların bugün içine düştükleri zillet ve cehalete sebep olan din anlayışının birbirinden ayrılması gerektiğini vurgulamıştır.⁴ Ömer Faik'e göre akıl ve hikmete muvafık olan bir itikattan hiçbir vakit sefihlik meydana gelmez.⁵ Ayrıca bugünkü geri kalmışlığımızın sebebi dinimizin esasından, hakikatinden uzak kalmamızdır.⁶ Ömer Faik “*vaktiyle Müslümanların az zamanda cihangir olmaları, misli görülmemiş âsâr-ı medeniye vücuda getirmeleri akide ve imanlarının ilk devirlerde ne kadar muhkem ve makul olduğunu gösterirse, bugünkü perişan vaziyetleri de şimdiki akide ve imanlarının ne mertebe bozuk ve gayr-i makul olduğunu çok açık gösteriyor*” diyerek dönemindeki dini anlayışını eleştirmiştir.⁷

Ömer Faik'e göre akla, medeniyete hitap eden İslamiyet bugün bidat ve birtakım âdetlerle bu özelliğini yitirmiştir. Müslümanların bugün içine düştükleri durumdan kurtulmaları için zamanın *tegazasına*[talebine] göre toplumsal bir reforma ihtiyaç vardı. Her zamanın bir *tegazası*, her *tagazanın* bir tesiri vardır. Zamanın tegazasına uymayan, umumun gittiği nicat yolu ile gitmeyen bir kişi veya bir millet dünya, maişet ve hayatça özgelerden geri kalır.⁸

Ömer Faik zamanın *tegazasına* göre değişmeyi gerekçelendirmek için Yüce Allah'ın farklı zamanlarda çok sayıda peygamber göndermesini örnek vermektedir. Şöyle demektedir:

“Sebebü'l-esbâb'ın emir ve hükümlerinin esası ve hakikati umumiyetle kendisi gibi bir olduğu halde yine ayrı ayrı hükümlü, kitaplı peygamberler,

³ İsmail Kara, *A.g.e.*, s.36.

⁴*A.g.m.*

⁵*A.g.m*

⁶ Ömer Faik Numanzade, “Düşünürem ki”, *İrşad Gaz.*, No:113, 17 Ocak 1907.

⁷ Faik Numanzade, “Çarey-i Terakkimiz”, *İrşad Gaz.*, No:27, 16 Fevral 1907.

⁸ Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışsak”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:147, 28 Avgust 1904.

hadiler göndermesi mahz zamanın *tegazasına* göre hareket ve “değişmek” gerek olduğu lüzum ve hikmetine göre değil de, aye nedir? Eğer zamanın *tegazasına* göre hareket, tebdil-i amel, “değişmek” lazım gelmese idi, elbette bir peygamberin tebliğ ve mezhebi kâfi idi. Hâlbuki böyle olmadı. Olması da tabiaten(?), aklen mümkün de değildi. Zamaneye göre değişmek her zaman icab ediyordu. Buna göre beş, on yüz değil “zamaneye” göre binlerce peygamber geldi. (...) Çünkü zaman, akıl, hikmet, tabiat böyle icab ediyordu, böyle istiyordu.”⁹

Ona göre Hz. İbrahim’in, Hz. Muhammed’in her kesin gittiği yolun tersine gitmeleri, putlara ve akla uygun olmayan âdet ve alışkanlıklara karşı gelmeleri yenileşmenin, uyanışın en büyük örneklerindendi.¹⁰ İslam tarihinde de Abbasilerin şaşalı terakkileri, Endülüs Araplarının akla hayret veren medeniyetleri, Türklerin alemi velveleye düşüren fütühat-ı cihangiraneleri hep zamanın tegazasına göre çalışmanın sonucu idi¹¹.

Ömer Faik’e göre peygamberlerin ve geçmiş maarifperver Müslümanların zamanın tegazasına göre tağyir gayretleri bizler için numune ve ibret olmalıdır. Ama günümüzdeki Müslümanlar bunu yapmak yerine, kendi tabiriyle “*bugünkü evliya böceklerinin*” kendi menfaatlerine hizmet için kurdukları tuzağa düşüyorlar.¹²

Ömer Faik’in din açısından üzerinde durduğu konulardan birisi İslam’ın kolaylık dini olduğudur. Çağdaş dönemde çokça vurgulanan bu anlayışa göre İslam’ın zorluk çıkarmak değil kolaylaştırmak amacı taşıdığı vurgulanarak bunun aksine işleri zorlaştırıp daraltmanın Müslümanları Gayrimüslimler karşısında mağlup ve perişan etmek, aciz bırakmak anlamına geldiği belirtilir.¹³ Bu noktada onun üzerinde durduğu konu ibâdet kavramıdır. “Uzun Günlerde Oruç” başlıklı yazısında uzun ve sıcak

⁹A.g.m.

¹⁰ Ömer Faik, “Kurban Bayramı”, *Açık Söz Gaz.*, No:5, 7 Ektyabr 1915.

¹¹ Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışag”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:147, 28 Avgust 1904.

¹²A.g.e., s.57.

¹³ Ahmet İshak Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınların Dine Bakışı*, Ensar Yay., İstanbul, 2004, s.149.

günlerde insanların oruç tutarak işlerinden uzak kalmalarını eleştirerek şunları yazmaktadır:

“Dinimiz, şeraitimiz böyle uzun ve meşakkatli günlerde zahmet çekenlere oruç tutmamaya ruhsat verdiği halde, milletin büyük hem de en sağlam bir kısmı neden ötrü nahak yere kendilerini helak ediyorlar? İş güçlerinden, kesb-i kârlarından [neden] avare kalsınlar?”¹⁴

Ömer Faik burada ibâdetlere kolaylık açısından yaklaşmanın yanı sıra, onların insanlara fayda getirmesi gerektiğini de belirtmiştir. Yine aynı yazısında ibâdetlerin bu yönlerine vurgu yaparak şunları yazmıştır:

“Şâri-i hâkim tarafından bendelerine [kullarına] icap kılınmış rûkn-i diyanette elbette büyük bir maslahat bulunur. Şüphe yok. Lakin hikmet-i ilahiye nazarında kast kılınabilir maksat bedeni yormak, ruhu azaplandırmak olamaz. Zira beden zahmetlerinde, ruhun azaplandırılmasında insanda vücudu matlup kuvvetlerden birinin sınırlandırılmasında insan için faide verebilir bir maslahat bulmak zordur.”¹⁵

Ömer Faik Allah’ın Rahim olduğunu, dolayısıyla insanın kudretine nisbetle ağır işler yüklemeyeceğini, Kerim olması hasebiyle de zararı olup faydası olmayan amelleri insana hamletmeyeceğini savunur. Ona göre takatten fazla amellerin teklifi zulümdür. Faydası olmayan işleri ilzam [emretmek] abestir. Şeriat-i İslamiye’de gelmiş hitapların her biri insanların kudretlerine nisbetle kolay işlerdir. Bu hitaplar insanların kendi faydalarına hizmet eden güzel amellerdir.¹⁶ Bununla ilişkili olarak vurgulanan diğer bir husus da İslam’ın ilk başlarda sade ve anlaşılır olma özelliğidir. Ömer Faik’e göre özellikle asr-ı saâdet ve halifeler döneminde şeriat ilmi o kadar sade ve açık idi ki onu öğrenmek için uzun zahmetlere ve zamana ihtiyaç yoktu. Ama zamanla bir takım ulemanın gereksiz ayrıntılara dalmaları ve dışarıdan gelen bir takım rivayet, âdet ve hurafelerin İslam dinine girmesiyle, din karmaşık bir hale gelmiştir.¹⁷

¹⁴ Ömer Faik, “Uzun Günlerde Oruç”, *Yeni İktbal Gaz.*, No:70, 17 İyul 1915.

¹⁵ *A.g.m.*

¹⁶ *A.g.m.*

¹⁷ *Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır*, s. 28-29, Gayret Matbaası, Tiflis, 1907.

Cuma namazlarında hutbelerin Arapça okunması da Ömer Faik'in üzerinde durduğu konulardan birisidir. Ona göre bir şeye tam itikat etmek ona hürmet etmekle olur. Hürmet ise az çok onu anlamaya, bilmeye, tanımaya bağlıdır. Aksi halde bir arabanın hareketi gibi hareketlerimizin neden dolayı olduğunu bilmezsek ona kemaliyle hürmet etmemiz söz konusu olamaz.¹⁸ İtikadın sağlamlığı ile kutsal metinleri anlama arasında zorunlu ilişki kurarak hutbenin insanların anlayabileceği bir dille yani Türkçe okunması gerektiğini savunan Ömer Faik, buradaki asıl amacının insanların hutbelerde nelerin okunduğunu anlamak ve itikatlarını güçlendirmek olmadığını yıllar sonra yazdığı hatıralarında - “Hutbe ve Cuma” yazısını kastederek - şöyle anlatmaktadır:

“Bu yazıda Arapça bilmeyen Türklere Arapça hutbe okumanın saçmalığını, hutbenin mutlaka Türkçe okunması gerektiğini ilmi ve akli delillerle ispatlamaya çalıştım. Amacım Arapça'nın ve bu arada Kur'an'ın halk arasındaki kutsallığını biraz olsun sarsmak ve dine karşı zihinlerde şüphe uyandırmaktı.”¹⁹

Ömer Faik, “*yaradan*”, “*yaşatan*”, “*öldüren*”, “*ölmeyen*”, olarak nitelediği Allah'ın, insanları kendine ibâdet etmek için yarattığını kabul etmekle birlikte ibâdetin çeşitli türleri olduğunu belirtmiştir. Ona göre Hak Teâlâ'nın her sıfatına has bir ibâdeti ve her bir ibâdetin de bir mükâfatı vardır. Mesela, Hak Teâlâ'nın nihayetsiz sıfatlarından biri “mabud”luk sıfatıdır. Bu sıfata mahsus ibâdet de namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek ve diğerleridir. Bu ibâdetin mükâfatı ise cennet ve cehennemdir ki, o da gelecekte, ahirette verilecektir. Hâlbuki Allah'ın sıfatlarından biri, mesela galip gelmek sıfatıdır. Buna mahsus ibâdet de zamana göre harp aletleri yapmak, askeri mektepler, yollar, arabalar vücuda getirmektir. Bu ibâdetin mükâfatı ise bu dünyadadır ki, o da galiplik nimetidir.²⁰ Burada Ömer Faik'in dini bir kavram olarak ibâdeti insanı merkeze alan, ona kolaylık sağlayacak ve daha çok bu dünyada fayda verecek şekilde yorumladığını görmekteyiz.

Çağdaş Müslüman bir aydın olarak Ömer Faik'in bütün faaliyetlerinin temel amacı toplumu aydınlatmak, geri kalmışlıktan kurtarmak ve geliştirmektir. Bu amaca

¹⁸ F. Numanzade, “Şehir Mektubu-Hutbe ve Cuma Namazı”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:17, 9 May 1903.

¹⁹ *Hatıralar*, s.100.

²⁰ *Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır*, s.38.

ulaşmada eğitim, matbuat gibi alanlarda faaliyetler yürütmenin yanı sıra toplumun gelişmesi adına sağlam bir itikat ve ahlâka dayalı dini anlayışa ve bu doğrultuda yetişmiş din adamlarına olan ihtiyacı yazılarında dile getirmiştir.²¹ Hıristiyan bir devlette yaşayan bir aydın olarak Ömer Faik için İslamiyet, kimliğinin korunması açısından önemliydi. Bu noktada Gürcistan'daki Müslümanların devlet tarafından bilinçli politikalarla İslamiyet'ten uzaklaştırılarak Hıristiyanlaştırılmasından,²² okullarda İslam dinine ait derslerin okutulmaması sonucunda Müslüman çocuklarının İslam'a uygun yetiştirilmediğinden şikâyet etmekteydi.²³

Ömer Faik dönemindeki din anlayışı ve mollalara yönelttiği tüm eleştirileriyle birlikte dinin birçok yönden gerekliliğine vurgu yapmıştır. Ancak onun din hakkındaki bu olumlu düşüncesinin her zaman aynı kalmadığı, Komünizm döneminde yazmış olduğu hatıralardan anlaşılmaktadır. Burada Komünizm öncesi dönemde yazdığı ve doğrudan dine yönelik eleştirilerin yer almadığı²⁴ yazılarından farklı bir tutum sergilemekte ve dine karşı şüpheli tutumunun aslında söz konusu dönemde de olduğunu fakat bunu açıkça dile getirmediğini anlatmaktadır. Hatıralarında din hakkındaki fikirlerinin değişme evrelerini şöyle anlatmaktadır:

“Mektebin [Daruşşafaka] elbisesi, yemekleri, düzen ve tertibatı, dersleri, abdest ve namazı... her şeyi hoşuma gidiyordu. Beşinci sınıfa kadar [15 yaşlarında], okuduğumuz din derslerine önem veriyor, din hakkında söylenenlere yürekte inanıyor, namaz kılıyor, oruç tutuyordum. Arapça derslerini anlayarak, istekle ezberliyordum. Beşinci sınıfa geldiğimde fizik, kimya, kozmografya, jeoloji derslerini hevesle okumaya başladım. Bunun yanı sıra din derslerine verdiğim önem hâlâ sürmekteydi. Altıncı sınıftayken bende dinin emirleri ile fen kanunlarını birbirleriyle karşılaştırmak fikri ve cesareti uyandı. Dini nasrlara karşı şüphe duymaya başladım. Muallimimiz Emil Lakova'nın Fransızca olarak verdiği elektrik bahsi, Salih Zeki'nin riyaziyat ve fiziği, müze müdürü Hamdi Bey'in jeoloji ve kimya dersleri bize tabiat kuvvetlerinin yaratılıştaki rollerini sağlam bir

²¹ Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.80-85, Numanzade, “Vasıtay-ı Necatımız Nededir?”, *İrşad Gaz.*, No:237, 9 Oktyabr 1906.

²² Ömer Faik, “Gürçü Politikacıları”, *Açık Söz Gaz.*, No:380, 18 Yanvar 1917.

²³ Ümidvar, “Ümidvaram”, *İrşad Gaz.*, No:102, 1 May 1906.

²⁴ Sahib Rzayev, *a.g.e.*, s.156 .

surette öğretti. Yedinci sınıfta artık “Allah dünyayı altı günde yoktan var etti, göze görünmeyen cin ve melekleri halk etti, alemi birden bire yarattı, Kur’an’ı gökten indirdi” gibi dini bilgilere şüpheyle bakıyordum.”²⁵

Darüşşafaka’daki on yıllık eğitim sonucunda Ömer Faik’in dine karşı içinde beslediği bu şüpheli tutumunu Kafkasya’ya döndüğünde halk arasında dışa yansıtmadığını görmekteyiz. Ona göre dönemin şartları itibariyle doğrudan doğruya din, Allah ve peygamber aleyhinde konuşmak hüner değil ahmaklıktı. Çünkü geçmiş hayatın, geleneğin doğurduğu usul ve yaşantıyı yıkıp yenisini kurmak için uzun uzadıya içtimai, inkılâbı ve ilmi hazırlıklar gerekiyordu. Bu hazırlık devresi olmadan yeni bir maarif ve medeniyet yaratmak, bu konuda başarılı olmak mümkün değildi.²⁶

b) Bilimsel Gelişmelerin Önemi

Fennü mantık meş’al-i râh-i hafayâdır bana
Fikr-u vicdanım melâzz-ı nur-i peymadır bana
Gönlümün maksudu kırmaktır esaret kaydını
Meyl-i tamim-i hakayik, meyl-i bâlâdır bana
Hallolundu saye-yi fende ukûd-i kâinat
Sırr-ı tekvinu hayatın aşikâradır bana
Mekteb-i tab’im, tabiat mekteb-i feyyâzdır
Cümle mâfevke’t- tabiiyyat hülyâdır bana
Adl, hakk, hürriyet-i efkâr, terfih-i beşer
Ta ölünce dilden ayrılmaz mezayâdır bana²⁷

²⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s. 28, 29, 30.

²⁶ *A.g.e.*, s.43.

²⁷ Numanzade, “İbkay-ı Hissiyat”, *Şark-ı Rus*, No:43, 14 April 1904. Benzerlerini Ömer Faik’in çağdaşlarında da gördüğümüz bu şiir bir tesbit yapmaktan ötede neler yapılması gerektiğini anlatmaktadır.

Çağdaş dönemde Müslüman aydınların büyük çoğunluğu Müslümanların Batı karşısındaki askeri ve siyasi mağlubiyetlerin getirdiği psikolojiyle Müslümanların birçok alanda geri kaldıklarını belirterek bu durumun aşılması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu süreçte Batı'daki bilimsel gelişmelerden, siyasal rejimlerden, şehirlerin mimari yapılarından övgüyle bahsedilirken içinde yaşadıkları Müslüman toplumu cahil, geri kalmış, yaşadıkları yerleri de virane, harabe gibi menfi içerikli kelimelerle tasvir etmişlerdir.

“Gerileme ve çöküşün ana sebebi olarak zikredilen o günkü din anlayışına ve İslam’ın o günkü yaşanma şekline yönelik tasvir ve tenkitlere bakıldığında öne çıkan bazı temel başlıklar şöyle özetlenebilir:

- a) Hurafelere, batıl inançlara, menkıbelere, israiliyata bulaşmış bir inançlar menzumesi ve din,
- b) Müstebit (otoriter/totaliter) bir siyasi rejim,
- c) Atıl, hareketsiz, vurdumduymaz, gözü ahirete dönük bir toplumsal yapı,
- d) Sa’yu gayret, içtihad ve iradeyi değil de tevekkülü, sabrı, kaderi öne çıkaran bir zihniyet,
- e) Şerhlere, haşiyelere boğulmuş bir ilim anlayışı ve kendini yeniden üretemeyen bir eğitim-öğretim tarzı.”²⁸

Ömer Faik’e göre insanlık dairesi bilim arzusu yolunda, durgun bir suya atılan bir taşın etrafında meydana gelen daireler gibi bir birinden gittikçe büyüyor. Yine, en birinci ilahi lütuf olan akıl sayesinde ilahi azamet ve kudret anlaşılır, en hakir bir otun, nebatın suret-i tekevvününden Canab-ı Hakk’ın azameti takdir olunur. Zuhura gelen her mahlûkat ve mevcudun mutlak bir sebep ve ilahi hikmete muvafık bir surette halk buyurulduğu sırrı bilinir. Buna binaen hiçbir şeyin sebepsiz yere meydana gelmesi beklenemez.²⁹ Burada Ömer Faik’in bilimperest bir bakış açısıyla akli/bilimi yücelttiği, bilimsel gelişmelerle Allah’ı ve onun eseri olan evrenin hikmetinin daha iyi anlaşılmaya sebep olduğuna inandığı görülmektedir.

²⁸ İsmail Kara, “İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi; Hem Batılılaşım, Hem de Müslüman Kalalım”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C:1*, İstanbul, 2009, s.239.

²⁹ Faik Numanzade, “Derdimiz ve Dermanımız”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:3, 4 April 1903.

Yine ilerlemecilik anlayışı çerçevesinde yazdığı şu ifadeler dikkate değerdir:

“Her zamanın bir *tegazası* [talebi], her tegazanın bir tesiri vardır. Zamanın tegazasına uymayan, umumun gittiği necat yolu ile gitmeyen bir kişi veya bir millet dünya, maişet ve hayatça özgelerden geri kalır. Geri kaldıkça komşularının marifetli, marifetli olduğu nispette kuvvetli olan ayaklarının altında ezilip kalır, belki de zamanla yok olur gider.”³⁰

Burada verilmek istenen mesaj Kafkasya’da Hıristiyan Gürcü ve Ermeniler karşısında Müslümanların geri kalmışlık durumunu ortaya koymaktı. Gürcü ve Ermenilerin maarif, medeniyet ve bilimde önemli gelişmeler kat etmelerine karşın Müslüman toplumun cehalet kurbanı ve Avrupa’nın hizmetçisi olmasından yakınarak şunları yazmıştır: “İlahi, bizim milletimizin marifet baharı ne vakit gelecek? İlim çiçeklerimiz ne zaman açılacak? Her zaman böyle gözü bağlı, dili lâl mi kalacağız? Bu ne haletdir ki biz düşmüşüz? Bu ne yüküdür ki çekiyoruz? Daha ne zamana kadar bu cehalet boyunduruğundan kurtulamayacağız?”.³¹ 1896 yılında Azerbaycan’ın büyük ve tarihi şehirlerinden olan Gence’deki Müslümanlarla Ermenilerin yaşadıkları mahallelerin durumunu şöyle tasvir etmekteydi:

“Bu büyük şehir [Gence], dahili medeni işlerinde olduğu gibi dış görünüş olarak da ikiye bölünmüştü. Bu bölünmüşlüğün sınır çizgisi ise Gence çayı ve köprüsü idi. Köprünün öbür tarafında Ermeniler oturuyordu ve orada liseler, şehir mektepleri, kulüpler, tiyatrolar, modern müesseseler, dernekler, aydınlık geniş caddeler ve yenilikler... Bu tarafta hapishaneler, mahkemeler, molla medreseleri, seyyid ve mersiye otağları, evliya ocakları velhasıl bütün eskilikler. Öbür tarafta iki üç katlı güzel binaların bahçelerinde temiz giyinmiş, koltuklarında kitaplarla kız ve erkek çocukları, kulüplerinde, derneklerinde milli ve medeni işlerle uğraşan birçok kadınlar; bu tarafta ise ulu ve gösterişli Şah Abbas caminin avlusu, ellerinde ibriklerle namaza giden müminlerin çokluğundan görünmüyor.”³²

³⁰ Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışsak”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:147, 28 Avgust 1904.

³¹ Faik Numanzade, “Derdimiz ve Dermanımız”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:5, 11 Aprel 1903.

³² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s. 68.

Avrupa'nın uzun yıllar sonucunda elde ettiği medeniyet seviyesine bazı Müslüman zengin ve aydınların Avrupa'yı taklit etmek suretiyle kısa surede elde etme çabaları Ömer Faik tarafından eleştirilmiştir. Ona göre bu tür aydın ve zenginlerin, zahiri eşyalarını ve elbiselerini değiştirmeleri âsan ve gururlarına muvafık olduğundan az vakitte medeni komşularının tertibine girdiler. Hatta birçoğu harcama ve masraf konusunda onlarla rekabete bile ulaşmışlardır. Lakin çocukluktan beri beyinlerini dolduran cahilane âdetleri, esassız itikatları, ilimsizlik belasını kafalarından çıkaramamışlardır.³³ Başka bir yazısında da yine kuru taklitçiliği eleştirmiştir: “*Avrupa eşyasına olan meylimize, frenk malına olan meftuniyetimize, arzumuza baksalar tamam[en] bir Avrupalıyız. Amma maarif, medeniyet, cemiyet hususunda fikirlerimizi, emellerimizi dikkate alsalar küfli bir fanatik, en cahil mutaasıb bir Türkistanlı, Buharalıyız.*”³⁴

Ona göre ilim öğrenmek, fikir değiştirmek, zamanın asıl maksadını, maarifin manevi kuvvetini anlamak kolay değildir. Bu sebeptendir ki birçok Müslümanların eşikleri, elbiseleri medenilerinkine benzediği halde maarif cihetindeki fikirleri, yedi sekiz yüz yıl evvelki efsanelerden, mecusî, putperest âdetlerden olduğu görülür.³⁵ Başka bir yazısında da Müslümanların geri kalmışlığıyla ilgili şunları yazmıştır: “*Düşünüyorum ki, niye her yerde Müslümanlar yeni ihtiraattan, keşfiyattan, fen ve hikmetten, sanaai-i nefiseden, ticaret ve sanayinin esası olan ulûm-i akliyeden uzaklaşmış miskinliyi, azla kanaati, tevekkül ile geçinmeyi, köhne âdetlere uymayı, yeni şeylerden ürkmeyi, hayalet ve hurafetle meşgul olmayı kendisine, kendi akidesine fahr ve necat yolu hesap ediyor [lar].*”³⁶

Ömer Faik Müslümanların geri kalmalarında dini anlayıştaki bozukluk ve bir takım ahlaki problemleri sebep olarak göstermenin yanında en önemli sebeplerden birisinin eğitim sisteminin çökmüş olmasını gösterir. Ona göre bir zamanlar Darülfünun

³³ Numanzade, “Tiflis’te Müslüman Muallimlerin Muharebesi [kavgası]”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No: 84, 24 İyun 1904.

³⁴ Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışsak”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:147, 28 Avgust 1904.

³⁵ *A.g.m.*

³⁶ Ömer Faik Numanzade, “Düşünürüm ki”, *İrşad Gaz.*, No:113, 17 Yanvar 1907.

yerinde olan³⁷ ve büyük alimler yetiştiren medreselerin bugün avareler yuvası olması³⁸ ve öğrencilerin eski usullerle birlikte *Camii Abbas*, *Tarihi Nisadır(?)* ve *Tarih-i Nadir* gibi gereksiz kitaplar okuyarak yetişmeleri³⁹ Müslümanların geri kalmasının başlıca nedenlerindendi.

Ömer Faik Müslümanları, tarihteki büyük medeniyetleriyle ve “Avrupalılar medeniyeti İslam’dan aldı” gibi gereksiz düşüncelerle övünmelerini de eleştirmiştir. Bununla övünmenin Müslümanlar için utanç verici olduğunu çünkü Avrupalılar Hıristiyan olmalarına rağmen eski İslam medeniyetinden istifade ederken bizim kendi mirasımızı almakta, öğrenmekte inat ettiğimizi belirtmektedir. “*Özrümüz kabahatimizden büyüktür. Utanalım!.. Utanalım!..*”⁴⁰

Müslümanların geri kalmışlığı hususunda böyle fikirler ortaya koyan Ömer Faik, bununla birlikte bu durumun sonsuza kadar böyle devam etmeyeceğini de ifade etmiş ve gelecekte umutlu olduğunu söylemiştir. Nitekim gazetelerde yazdığı yazılarda hem yazı başlıklarında hem de imza kısımlarında sık sık “Ümid”, “Ümidvar” gibi isimler kullanması bunun bir göstergesidir.

Ona göre iki üç yüzyıldan beri her yönden mağlup olagelmekte olan Müslümanların yitirdiklerini kazanmak ve yeniden maarifle kuvvetlenmek için gece gündüz çalışmaları gerekir.⁴¹ Her işin bir vakti ve her vaktin de bir işi vardır diyen Ömer Faik’e göre “*şimdiki vaktin işi odur ki, gözlerimizi dört yerine sekiz açıp kendimizin her zaman makul olan milli ve şeri âdet ve usullerimizi şiddetle korumakla birlikte komşularımızdaki [Gürcü, Ermen, Rus] marifetli işleri, faydalı usulleri mutlaka almalyız. Marifetli milletler arasında aciz, zayıf, hakir kalmayıp hüner ve sanatta onlar ile beraber olmalıyız. Hür, müsterih, korkusuz ve insanca yaşamalıyız.*”⁴²

³⁷ Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışak”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:152, 2 Sentyabr 1904.

³⁸ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.26.

³⁹ Numanzade, “Tiflis’te Müslüman Muallimlerin Muharebesi [kavgası]”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No: 84, 24 İyun 1904.

⁴⁰ Faik Numanzade, “Derdimiz ve Dermanımız”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:5, 11 Aprel 1903.

⁴¹ Ö. Faik Numanzâde, “Niçin Hakkımızı İstemiriz”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:52, 5 May 1904.

⁴² Ö. F. Numanzade, *Davet*, Gayret matbaası, Tiflis, 1905, s.34.

c) İlmü'l-ebdan ve İlmü'l-edyan Tartışması

Çağdaş dönemde Rusya Müslümanları arasında önemli tartışmalardan birisi eğitim kurumlarında okutulacak derslerin hangileri olması konusundaydı. Bazı yenilikçi aydınlar geleneksel eğitim kurumlarındaki dini derslere ağırlık veren anlayışı eleştirmekte ve bu kurumlarda dünyevi derslere de yer verilmesini savunmaktaydı.

“Rusya Müslümanları arasında fen bilimlerinin mektep ve medreselerin ders programlarına girmesine dair ilk çabalardan birisi Şehabeddin Mercani (1818-1889) tarafından başlatılmıştır. Akıl-vahiy ilişkisi konusunda, “şariat hikmeti yalanlamaz” ilkesini koyan Mercani, bu görüşünü, ilk İslam ulehasının fen bilimlerine hizmetlerinden yola çıkarak temellendirip öğrencilerine anlatmaktaydı. Dolayısıyla ona göre din ile ilim birdir ve mektep ve medreselerde bunları okutmanın hiçbir mahsuru yoktur. Benzer görüşler onun öğrencileri olan; Hüseyin Feyzihani, Abdülhabir Muslimi, Abdulallam Feyzihanoğlu ve onlardan sonra gelen diğer cedidciler tarafından yoğun bir şekilde savunulmuştur.”⁴³

Rusya Müslümanları arasında Kazan merkezli bu tartışmaların diğer ayağı da Azerbaycan Türkleri arasında “Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?” başlığı altında dönemin matbuat sayfalarında genişçe tartışılmıştır. Konumuz itibariyle ele aldığımız 1907’lerdeki tartışmalardan önce 1875’lerde “İlmü'l-ebdan” ve “İlmü'l-edyan” tartışmaları, Kafkasya Şeyhülislamı Ahmet Hüseyinzade, gazeteci Hasan Bey Zerdabi ve diğer fikir adamlarının da katılımıyla *Ekinci* gazetesinin sütunlarında tartışılmıştır.⁴⁴ Söz konusu dönemde *Ekinci* gazetesinde yayımlanan ve dünyevi ilimleri gereksiz ve ikinci plana iten bazı din adamlarının yazılarına karşın dönemin şeyhülislamı Ahmet Hüseyinzade, aynı gazetede yayımladığı yazısında ilimleri, bitkilerden, hayvanlardan, insanın yapısından, çoğalıp azalmasından bahseden ilmü'l-ebdan ve külli umumi

⁴³ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 297.

⁴⁴ *Ekinci* gazetesindeki ve daha sonraki dönemde bu tartışmalarla ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Ahmet Hasanov, *Azerbaycan Maarifçileri Tarafından İslam'ın Tenkidi*, Yazıcı Neşriyat, Bakü, 1983, s. 54-73.

“uhreviyat”tan ibaret olan ilmü’l-edyan şeklinde ikiye ayırarak her ikisinin de öğrenilmesi gerektiğini savunmuştur.⁴⁵ Hasan Bey Zerdabi de hem ilmü’l-ebdan’ın hem de ilmü’l-edyan’ın öğretilmesi konusunda şeyhülislamla aynı fikirde olsa da daha çok dünyevi ilimlere ağırlık verilmesi gerektiğini savunmuştur.⁴⁶ O, ilmü’l-ebdan ve ilmü’l-edyanı birbirinden kesin olarak ayırmakta ve bunları ayrı ayrı mekteplerde ve farklı öğretmenler tarafından okutulması gerektiğini savunmaktadır: “Şimdi bize çocukların sabahtan akşama kadar diz üstünde oturup edep, taharet ve gusül kaidelerini öğreten mektepler değil, mahz [sadece] dünyevi ilimleri - tabiiyyat, coğrafya, astronomi ve ziraatı- öğreten mektepler lazımdır.”⁴⁷

19. asrın son çeyreğinde tartışılan İlmü’l-ebdan ve ilmü’l-edyan tartışması Bakülü din bilginlerinden Ebu Turab Ahundoğlu’nun *Hayat* gazetesinde “Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?” başlıklı yazısıyla 20. asrın başlarında tekrar tartışılmaya başlanmıştır.⁴⁸ Ebu Turab yazısına dönemin birçok Müslüman aydını tarafından Müslümanları ilme teşvik etmek için kullanılan Hz. Peygamber’in “talebu’l-ilmi farizatun alâ kulli müslimin ve müslimetin” [İlim öğrenmek kadın erkek bütün Müslümanlara farzdır], “utlubu’l-ilme mine’l-mehdi ile’l-lehd” [Beşikten mezara kadar ilim öğrenin] gibi hadis-i şeriflerin yanlış yorumlandığını savunmuştur.⁴⁹ Ona göre bu hadislerde geçen “ilim” kelimesinin, aydınların anladıkları gibi ilm-i hendese, ilm-i nücum, ilm-i hey’et, ilm-i felsefe ve hikmeti veya ilm-i hesap ve tıptan ziyade ilm-i şeriat yani dini ilimlerdir. Aydınların bu kelimedden maksadın dünyevi ilimler olduğunu

⁴⁵ A.g.e., s.59.

⁴⁶ A.g.e., s.60.

⁴⁷ *Ekinci Gaz.*, No:18, 22 Sentyabr 1876’dan aktaran: Ahmet Hasanov, *Azerbaycan Maarifçileri Tarafından İslam’ın Tenkidi*, Yazıcı Neşriyat, Bakü-1983, S. 60,61.

⁴⁸ Ebu Turab Ahundoğlu , “Bize Hansı [hangi] ilimler Lazımdır?”, *Hayat Gaz.* No: 106, 17 May 1906. Ebu Turab Ahundoğlu’nun bu makalesine gazetenin aynı sayısında Ali Bey Hüseyinzade “Ahund Ebu Turab Hazretleri ve İlmü’l-ebdan” başlıklı cevap yazısı yazmıştır. *Molla Nasreddin* dergisinin 26 May 1906 tarihli ve 8’nolu sayısında bu sefer Celil Memmedguluzade Ebu Turab Ahundoğlu’na “Hansı İlimler Lazımdır?” başlıklı yazısında cevap vermiştir. Ebu Turab’a en kapsamlı ve eleştirel cevap verenlerden birisi olan Ömer Faik’in yazısı ise Gayret matbaasında “Bize Hansı [hangi] ilimler Lazımdır?” başlığıyla basılan kitapçığın içinde yer almıştır.

⁴⁹ Ebu Turab Ahundoğlu, *a.g.m.*

zannettiklerini belirten Ebu Turab, bundan dolayı da okullarda bu derslere ağırlık verme eğiliminin ortaya çıktığını, bunun sonucunda da Müslüman çocukların İslam dininden bihaber yetiştiklerini savunmaktadır.⁵⁰

Ebu Turab ilim öğrenmekteki maksadın Allah'ı ve onun peygamberini tanımak olduğunu ve kadın erkek bütün Müslümanlara farz olan ilmin de bu tür bir ilim olduğunu, akli ilimlerle bunun yapılamayacağını belirterek şunları yazmıştır: “Eğer bir şahıs ömrünün tamamını ulûm-u riyaziye ve hikmet-i tabiiye tahsilinde sarf etse [ve] muallim-i evvel Aristoteles makamını derk etse [kavrassa] elbette tarik-i ubudiyette Hakk Teala'ya alim ve arif olmayacak ve insaniyet ve medeniyet şehrine dahil olmayacaktır.”⁵¹ Ona göre insaniyet ve medeniyette kemale ulaşmış olarak görülen Avrupa toplumları ilahi kanundan uzak olduklarından dolayı, aslında vahşilik içindedirler.⁵²

Ebu Turab'a göre insaniyet ve medeniyet semavi ilimlere bağlıdır. Her bir peygamber kendi zamanlarında insanları medeniyet yoluna davet etmişlerdir. Ancak, onları takip ederek medeniyete ve ahlak-ı hamideye ulaşılır. Yoksa ilm-i hendese ve ilm-i hesap'ta kâmil olmakla insaniyet hasıl olmaz. Ona göre “İlm-i tıpta Galinus olmakla emraz-ı bedeniyyeye ilac etmek olur ama insaniyet kesb etmek olmaz. Emraz-ı nefsanıyyeye lazım olan ilaç ve onların şifası ancak Kur'an-ı şeriftir.”⁵³

Ebu Turab, insaniyet ve medeniyete nasıl ulaşılacağını da şöyle açıklamaktadır:

“Eğer insan-ı âkıl dikkat nazarıyla baksa hakikat üzere bilecektir ki insaniyet Allah Teâlâ hazretlerine abd [kul] olmaktadır, belki Allah Teâlâ hazretlerine habib olmaktır ve Canab-ı Kibriya'ya habib olmak Resul-i Ekrem'e tabi olmaktadır ve [ona] tabi olmak diyanet-i İslamiye'ye alim olup amel etmektir.”⁵⁴

⁵⁰A.g.m.

⁵¹Bize Hansı [hangi] ilimler Lazımdır, s.4.

⁵²A.g.e., s.4.

⁵³A.g.e., s.5.

⁵⁴A.g.e., s.6.

Ebu Turab, yazısında medeniyete ulaşmada şeriat ilimlerinin yeterli olacağını, ancak dünyevi ilimlerde yüksek dereceye ulaşıpta diyanet-i İslamiye'den nasip almamış olanların medeniyete ulaşmalarının mümkün olmadığını savunmuştur. Ona göre dünyevi ilimlerin öğrenilmesinde İslam dini açısından bir sakınca yoktur. Ama öncelik dini ilimlere verilmelidir ve ancak dini ilimleri öğrendikten sonra dünyevi ilimleri öğrenmek gerekir. Bu şekilde olursa dünyevi ilimler insan için fazilet sayılacaktır.⁵⁵

Ebu Turab'ın ilk olarak *Hayat* gazetesinde yayımladığı bu yazısı dönemin aydınları arasında geniş yankı bulmuş ve çeşitli cevaplar yazılmıştır. Bu cevaplardan birisi aynı gazetenin başyazarlarından olan Ali Bey Hüseyinzade'nindir. Hüseyinzade, Ebu Turab'ın bazı fikirlerine katıldığını belirtmiş olsa da, onun dünyevi ilimlere karşı takındığı olumsuz tavrını yumuşak bir dille eleştirmiş, hem dini hem de dünyevi ilimlerin öğrenilmesinin gerektiğini ve bu ikisinin birbirini tamamladığını belirtmiştir.⁵⁶

Ebu Turab'ın bu yazısına verilen en kapsamlı ve eleştiri niteliği taşıyan yazılardan birisi Ömer Faik tarafından yazılmıştır. O, Ebu Turab'ın yazısında ileri sürdüğü iddiaları teker teker ele almış ve eleştirmiştir.⁵⁷ Ebu Turab'ın ilmü'l-ebdan karşısında ilmü'l-edyan'a mutlak üstünlük vermesi ve Hüseyinzade'nin bu iki alana eşit mesafede tavır takınmasına karşın, Ömer Faik ilmü'l-ebdan'a üstünlük vermiş, gerek medeniyetin kurulmasında ve gerekse İslamiyet'in daha iyi anlaşılması açısından bu alanın daha önemli olduğunu belirtmiştir.

⁵⁵A.g.e., s.7.

⁵⁶ Ali Bey Hüseyinzade, "Ahund Ebu Turab Hazretleri ve İlmü'l-ebdan", *Hayat Gaz.* No: 106, 17 May 1906. Yine aynı yazı için bakınız. *Bize Hansı [hangi] ilimler Lazımdır*, s. 8-22.

⁵⁷ Nitekim dönemin önde gelen fikir adamlarından birisi olan Feridun Bey Köçerli Ömer Faik'in cevabı hakkında şunları yazmıştır: "Ömer Faik'in cevabı özellikle dikkat çekicidir. Bu cevap çok cesaretle, ihtirasla yazılmış ve merakla okunmaktadır." F. Koçarlinskiy, "Kakie Nauki Nujni Muslumanam", *Zakavkazya Gaz.*, 29 Mart 1907'dan aktaran: Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yay., Bakü, 1992, s. 53.

Ömer Faik, ilk önce hadislerde geçen “utlubu’l-ilme” ifadesindeki “ilim” kelimesinden maksadın, Ebu Turab’ın savunduğu gibi şeriat ilmi değil ulûm-u akliye olduğunu belirtmiştir. Ona göre eğer Hz. Peygamber, hadislerde ifade ettiği “ilim”den şeriat ilimlerini kastetmiş olsaydı burada “utlubu’l-fıkıh” ifadesini kullanırdı. Çünkü Ömer Faik’e göre, dini ıstılahta ilm-i şeriate “ilm-i fıkıh”, genel olarak bilmeye de “ilim” denilmektedir. Nitekim ayet ve hadislerin çoğunda “ilim” ve “fıkıh” kelimeleri ayrı ayrı olarak kullanılmıştır.⁵⁸ Ayrıca Ömer Faik’e göre, eğer Hz. Peygamber’in söz konusu hadislerinde “ilim”deki maksadı dini ilimler olsaydı Müslümanlara ilim öğrenmek için kendi yakınlarındaki din bilgilerini bırakıp Çin’e gitmelerini tavsiye etmezdi. O zamanlarda Arapların ulûm-i akliye, sanat ve hünere fazlaca ihtiyaçları olduğundan ve o zaman da Çin’de sanat ve marifet fazla olduğundan ulûm-i akliye ve zenaatlerin talimini kastederek “utlubu’l-ilme velev bi’sin” [ilim Çin’de de olsa alın] buyurması gayet normaldi. Ayrıca o zamanlar İslamiyet o kadar karışık ve anlaşılmaz da değildi. Bu yüzden de onu öğrenmek için Çin gibi uzak yerlere gitmeye ihtiyaç yoktu.⁵⁹

Ömer Faik, Ebu Turab’ın ulûm-i akliyeyi göz ardı ederek şeriat ilimlerine öncelik vermesini eleştirerek Kur’an-ı Kerim’in anlaşılması için şeriat ilimlerinden ziyade ulûm-i akliyeye ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Ona göre, Kur’an’ın akaid ahkâmına ait ciheti o kadar sade ve sahihdir ki onu öğrenmek için o kadar uzun vakit ve zahmete ihtiyaç yoktur. Ama Kur’an’ın ilm-i ruha, tarihe, hikmete, usul-i maişete, kısaca ulum-i akliyeye mahsus yerleri o kadar kapalı, çetin, tefsir ve şerhe muhtaçtır ki, bunları bilmek hakikatte çok zahmete ve vakte muhtaçtır. Kur’an’ı, İslam’ı bilmek, Allah’ı tanımak, insan-ı kâmil olmak için şeriat ilmini bilmek on derece lazım ise, ulum-i akliyeyi bilmek doksan derece lazımdır. Ve eğer Kur’an’da amel-i şeriyeye dair olan bir kısa ayetin tefsirini bilmek için iki üç mufassal kitabın okunup bilinmesi iktiza ediyorsa, o zaman Kur’an’ın tarihten, hikmetten, ahlâktan bahseden birçok ayetlerinin

⁵⁸Bize Hansı [hangi] ilimler Lazımdır, s.27.

⁵⁹A.g.e., s.27,28.

şerhlerini bilmek ve bu suretle Allah'ın sıfatını, kanununu, kudretini ve izzetini tanımak için ulûm-i akliyeye dair yüzlerce cilt kitabın okunup bilinmesi lazımdır.⁶⁰

Ömer Faik, *“İslam tarihinde Ebu Hanîfe, İmam Şafî, İmam Cafer, İmam Musa Kazım ve diğerleri fıkıh ilminde müctehid oldukları ve Kur'an'ın cüzi hissesinden ibaret olan dini amelleri izah edip risale ve tefsir yazmış iken İbni Sina, İbni Rüşd, Muhyiddin Arabî, Mevlana Celaleddin Rumi, Cabiri ve İbni Haldun gibi düşünürler de kendi dönemlerinde ulûm-i tabiiye, hikemiyye, tarih ve ahlakiyatta büyük bilginler olarak Kur'an'ın kısm-i azamını teşkil eden ulum-i hikemiyye ve akliyyeye dair yüzlerce tefsirler [eserler] yazmışlardır”*⁶¹ diyerek İslam düşünce tarihindeki filozof ve mutasavvıf düşünürleri fıkıhçılar karşısında daha üst mertebeye yerleştirmiştir.

Ömer Faik, akıl ve hikmete muvafık olan İslam'ın⁶² inananları olarak Müslümanların tahsil-i ilim etmelerinin namaz ve oruç kadar farz olduğunu belirterek şunları söylemiştir: *“Evet, kırk elli yaşında bir şahsa namaz, zekât ne tür farz ise ilim öğrenmek de onun gibi farzdır. Belki ilim diğer farzlara mukaddemdir. Çünkü ilimsiz ne hakkıyla namaz kılınmaz ve ne de zekât yerinde verilmez. İnsan için bütün emirlerden akdem mahz ilim emridir.”*⁶³ Ayrıca, *“Allah'ın kudret ve azametini ve sıfat-ı ulûhiyyetine delâlet eden bunca mahlûkat ve felekiyatın yani Allah'ın eserini, suret ve hakikatlerini bildiren ulûm-i hikemiyye ve akliyye bilinsin ki, eserden müessire intikal edip müessirin, yani Allah'ın kudret ve azameti, efâl-i hakimanesi de bilinsin”*⁶⁴ diyerek genel olarak dini anlamada akılcı ve bir nevi bilimden yana bir bakış açısı ortaya koymuştur.

Ömer Faik, Ebu Turab'ın *“eğer bir şahıs ömrünün tamamını ulûm-u riyaziye ve hikmet-i tabiiye tahsilinde sarf ede, muallim-i evvel Aristoteles makamını derk ede, elbette, Hak Teala'ya alim ve arif olamayacak, insanîyet ve medeniyet şehrine dahil*

⁶⁰ A.g.e., s.30,31.

⁶¹ A.g.e., s.32.

⁶² Faik Numanzade, “Çarey-i Terakkimiz”, *İrşad Gaz.* No: 27, 19 Fevral 1907.

⁶³ Ümidvar, “Cemaat Darülfünunu”, *İrşad Gaz.*, No:54, 28 Mart 1907.

⁶⁴ *Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?*, s. 39 .

olmayacak”⁶⁵ şeklindeki ifadesini de eleştirmiştir. Bu düşünceye karşı ulûm-i akliye lehinde bir düşünce ortaya koyan Ömer Faik’e göre “*bir şahıs ömrünün tamamını şeriat ve fıkha sarf etse ama Kur’an’ın birçok ayetlerinin şerhi demek olan ulûm-i hikemiyye ve akliyeden bihaber ola, elbette, Hakk Teala’ya arif olmayacak ve medeniyet şehrine dahil olmayacak.*”⁶⁶

Ömer Faik’e göre, bugün Müslümanlar, “*utlubu’l-ilme mine’l-mehdi ile’l-lehdi*” [beşikten mezara kadar ilim öğrenin] sözünü söyleyen Hz. Peygamber’in emrinden uzaklaşıp küfür ve şirke yaklaşmışlardır.⁶⁷ Hâlbuki Hz. Peygamber’in hayatını incelediğimizde elde ettiği başarılarla sadece dua ve ibâdetle ulaşmamıştır. Kendi döneminde ulûm ve fûnûn mahsulü ne varsa öğrenmiş ve bu bilgileri kullanmak suretiyle savaşlarda düşmanlarına karşı galebe çalmıştır.⁶⁸

Ebu Turab’ın, “*eğer birisi diğer ulûmda kâmil bir dereceye ulaşıp diyanet-i islamiye’den bînasip olursa, elbette derece-i insaniyet ve medeniyete ulaşmayacaktır*”⁶⁹ sözüne de değinen Ömer Faik’e göre, ulûmda kâmil bir dereceye ulaşan birisi aynı zamanda diyanet-i İslamiye’nin de birçok kısmıyla amel etmiş olur.⁷⁰ Bu anlamda Müslüman olmayıp da insanlık tarihinde büyük keşifler yapmış bilim adamlarının hürmetle anılmasını, bunların Allah’ın alimlik sıfatına mahsus ibâdetleri en iyi şekilde yerine getirdiklerinden dolayı Allah’ın en fedâkar ve muhlis kullarından olduğunu belirtmiştir.⁷¹

İlm-i ebdan ve ilm-i edyan tartışmasında Ömer Faik, yazısının son cümlesinde ulûm-i akliyyeye mutlak surette üstünlük vererek bitirmiştir: “*Ulûm-i akliyye ile medeniyete ulaşılmaz ise, ulûm-i nakliyye ve şer’iyye ile hiçbir zaman ulaşılmaz. Eğer*

⁶⁵ Ebu Turab Ahundoğlu, “Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?”, *Hayat Gaz.* No: 106, 17 May 1906.

⁶⁶ *Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?*, s. 40.

⁶⁷ Ümidvar, “Cemaat Darülfünunu”, *İrşad Gaz.*, No:54, 28 Mart 1907.

⁶⁸ *Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?*, s. 43,44.

⁶⁹ Ebu Turab Ahundoğlu, *a.g.m.*

⁷⁰ *Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?*, s. 45.

⁷¹ *A.g.e.*, s.46.

ulûm-i nakliye ve şer'iyeye ile medeniyet ve insaniyet olursa, ulûm-i akliye ile yüz kat daha muhkem ve şerefli olur."⁷²

2. Dini Kurumlara ve Din Adamlarına Yönelik Eleştiriler

Ah, mollalar, ahundlar!
Nedir te'yid-i hırsa bu rutbey-i gayretiniz?
Türabe münkalib olmak deyil mi gayretiniz
Bugünkü gaflet-i meşûm handeniz yerine
Sabah haşre kadar ağlasın mı milletiniz?
Düçar-ı nimeti tehzib kıldınız vâveylâ!
Bu kavim iken, bu vatanken veli nimetiniz.
Devam-ı cehl ile zann etmeyin devam eyler.
Nihayete eriyor ömr-i bâadaletiniz.
Ne kanlı yaralar açdı kulûb-u İslam'a!
Muhammed ümmetine karşı sûy-i niyetiniz
Udûl eyledi rah-ı Hak'dan ey Rasülü'l-hakk!
Tahammül eylemesin şan-ı adliyyetiniz⁷³

“Çağdaş İslam Düşüncesi ve Çağdaş Türk Düşüncesi birçok yönüyle aydın hareketi olarak adlandırılabilir. Geleneksel düşünceyi ve mantığı tenkit ediyor, geleneksel kalıplara şüphe ile bakıyor, asırlar içinde teşekkül etmiş haşiyeleri ve silsileleri reddediyor, bunları uygun çözümler üretmenin önünde geriletici bir unsur olarak telakki ediyor ve bu manzumeyi değiştirmeyi, dönüştürmeyi, kurtuluşun dinamiklerini, kendisinin ve düşüncelerinin statüsünün giderek güçlenmesini bu değiştirme ve dönüştürme sürecinin süratinde arıyordu.”⁷⁴ Aydınların amaçladığı bu değişim ve dönüşümün önünde güçlü engeller vardı. Bu engellerden başlıcası, dini

⁷²A.g.e., s.47.

⁷³ Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışag”, , *Şark-ı Rus Gaz.*, No:147, 28 Avgust 1904.

⁷⁴ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, s.55.

ilimleri, dini irfanı ve ilim irfan hamulesinin mantığını, vicdanını, âdap ve erkânını temsil etmek suretiyle dini otoriteyi oluşturan ulema ve meşayih idi.⁷⁵

Modern dönemde yaşamış bir aydın olarak Ömer Faik, kendi amaç ve hedefleri açısından din adamlarının engelleyici rollerini en geniş manada hissetmiş ve yaşamıştır. Toplumunu geliştirmenin önünde iki büyük engel olarak siyasi ve dini istibdadın olduğunu belirtmiştir.⁷⁶ Matbuat hayatına başlarken amaçlarından birisinin de din adamlarının nüfuzunu kırmak olduğunu şöyle anlatmaktadır: “*Şark-ı Rus’un dördüncü sayısından itibaren müftü, şeyülislam, molla ve ahundların aleyhinde yazmaya başladım. Bundan maksadım, onların fikirlerinin çürük ve köhnemiş olduğunu halka açıkça anlatıp nüfuzlarını kırmak ve dini düşünceye karşı koymayı denemek idi.*”⁷⁷ Molla Nasreddin dergisini birlikte kurdukları ve Ömer Faik’in en yakın fikir yoldaşlarından olan Celil Memmedguluzade de hatıralarında yine bu konuyla ilgili şunları yazmaktadır:

“Şahlar da sultan da kolaydır; bunlar yok edilebilir. Diğer emmamelî [sarıklı din adamı] şah ve sultanlarımızı: peki şeriatmedarları [yüksek rütbeli din adamları] ve fazılları ne yapalım? Dindar cemaate şahsız ve sultansız memleketin şura ile idare edilebileceği anlatılabilir. Peki, şeriatmedarlar ve din muhafızları konusunda avam cemaate ne diyelim? Ve nasıl dindar adama anlatalım ki, bunların vücudu lüzumsuz olmanın yanında, hele belki de mazarratlıdır [zararlıdır].”⁷⁸

Din adamlarına ve dini kurumlara yönelik başlıca eleştiriler toplumun cahil kalmalarına sebep olmaları, yeniliklere karşı çıkmaları, toplumu maddi açıdan sömürmeleri, kendilerini geliştirmeyerek cahil kalmaları, ahlaki konulardaki bozuklukları, Çarlık Rusya’sının Müslümanlara uyguladığı zulüm karşısında sessiz kalmaları hatta bu zulme destek vermeleri gibi başlıklardan oluşmaktaydı.

⁷⁵ İsmail Kara, “İslam’da Ruhbanlık Yoktur” Söylemi Etrafında Dini Otorite ve Ulema Üzerine Birkaç Not”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:21/2001.

⁷⁶ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.71.

⁷⁷ A.g.e., s.98,99.

⁷⁸ Celil Memmedguluzade -Eserleri, C.IV, Haz. İsa Habıbbeyli, Önder Neşriyat, Bakü, 2004, s. 67.

Kafkasya Müslümanları, Çarlık Rusya'sı egemenliği altında yaşamaları sebebiyle yönetimle ilgili işleri Çarlık tarafından yürütülmekteydi. Bunun sonucu olarak din adamları Çarlık tarafından görevlendirildiklerinden büyük ölçüde topluma hizmet etmekten uzaktılar. Görevlendirilen bu din adamlarının birçoğu, geleneksel ulemanın işlevi olan halkı dini, ahlaki, sosyal ve siyasi konularda yönlendirme işlevinden uzak, daha çok Çarlık Rusya'sının Müslümanlar üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmek ve sürdürmek işlevini görmekteydiler. Çarlık, kendisine bağlılık gösteren şeyhülislam ve müftüleri⁷⁹ büyük maddi ve manevi hediyelerle ödüllendirmekteydi. Din adamları da bu hediye ve iltifatlar karşısında halkı, Çara karşı sadakat ve itaat içerisinde tutmaya çalışıyorlardı. Birçok büyük din adamı yazdıkları tavsiyename türü kitaplarda ve vaazlarında halkı Çara karşı itaat etme konusunda çağrılarda bulunuyorlardı.⁸⁰

Ömer Faik, toplumun düzelmesiyle ulemanın düzelmesi arasında zorunlu ilişkiye dikkat çekerek şöyle demiştir: “*İdarey-i ruhaniyelerimiz ne zaman düzelecek? Müslümanlar düzeldiğinde. Müslümanlar ne zaman düzelecek? İdarey-i ruhaniyeler düzeldiğinde.*”⁸¹ Böyle bir ilişkiyi ortaya koyduktan sonra din adamlarıyla ilgili birtakım reformların yapılması gerektiğini ileri sürmüştür. Üzerinde durduğu başlıca konulardan birisi Çarlık Rusya'sının hâkimiyeti altında birlikte yan yana yaşadıkları Ermeni din adamlarının dini konularda özerk olmalarına karşın Müslüman din adamlarının birçok alanda haklarının kısıtlanmış olmasıydı. Ona göre Müslüman din adamlarının tayini ve azledilmesi yukarıda değinildiği gibi Çarlık tarafından değil, Müslümanların kendi iradeleri ve seçimleriyle yapılmalıydı. Aksi takdirde Çarlık tarafından görevlendirilen din adamlarının halka hiçbir faydası dokunmayacaktır. Çünkü hükümet tarafından atanan bir din adamı halkın karşısında herhangi bir sorumluluk hissine kapılmayacak ve halkın isteklerini yeterince dikkate almayacaktır.⁸²

⁷⁹ Kafkasya'daki Müslümanlar Şii ve Sünni olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı. Şeyhülislam Şiilerin, müftüler ise Sünni Müslümanların dini lideri olarak Çarlık tarafından atanmaktaydı.

⁸⁰ Gedim Mustafayev, *XX. Asrın Evvelerinde Azerbaycan'da İslam İdeolojyası ve Onun Tengidi*, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1973, s. 64-68, Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, Çev. İsmail Safa Üstün, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul, 1996, s. 270.

⁸¹ Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.83.

⁸² Numanzade, “Vasitay-i Necatımız Nededir?”, *İrşad Gaz.*, No: 237, 9 Oktyabr 1906.

Ulemayla ilgili üzerinde durduğu konulardan biri de onların bilgi seviyeleri, yani üstlendikleri makamı taşıyabilecek birikime sahip olup olmadıklarıydı. Ömer Faik'e göre "birçok gayretli ulemanın, hamiyetli müderrislerin yerlerini bir kısım cahil ve ahlaksızlar işgal etmiştir. (...) [Bunlar] Arapça bir yana, Türkçe yazmaktan acizdirler."⁸³ Bu tür din adamları, kendileri cahil oldukları gibi Müslüman toplumun da tahsil-i fünûn etmelerine engel olmaktadır.⁸⁴

Dönemin mollalarının yeni usûlde açılan okullara, toplumu aydınlatmaya yönelik girişimlere karşı çıkmaları da Ömer Faik'in eleştirilerine sebep olmuştur. Özellikle *Molla Nasreddin* dergisindeki ağır tenkitli yazılarında ve karikatürlerde daha çok mollalar ve onların topluma verdikleri zararlar üzerinde durmaktaydı. *Molla Nasreddin* dergisini okuyanları tekfir eden mollaları eleştirdiği bir yazısında şunları söylemekteydi:

"Son derece hürriyetperver olan *Molla Nasreddin* mecmuası bir paralarının [kısımlarının] meslek ve tabiat-ı müstebidanelerine hoş gelmeyip onun okunmasını haram ediyorlar. Şer-u akle muğayir olan bu gibi hüküm ve emirlerden görünüyor ki bunlar şeriat, adalet, insaniyet taraftarı değil, belki istibdat, zulüm, cehalet ve bedeviyet hadimidirler. Evet, cehalet ve zulüm hadimidirler ki din ve millet haini olan urefanın, ulemanın ve hatta adaletsiz hâkimlerin resimlerini çizip istihzâ [alay] eden bir mecmuanın okunmasını haram edip, cemaati köhne karanlık ve esarete bırakmaya çalışıyorlar. Ve hiddetlenip etraflarına tekfir kıvılcımı saçıyorlar ve bununla bir para avam cemaati kör ve gafil bırakıp kendi menfaat-ı şahsiyyesi menzuriyle hüküm ve ferma - fermâlık sürmek istiyorlar. Lakin zeh-î gaflet. Bunlar nâhak [yere] zahmet çekiyorlar. (...) Emin olsunlar ki cemaatimiz bir derece uyanmıştır. Dahi cemaatimiz alemin terakkisini, başka milletlerin güç ve kuvvetlerini, galiplik ve muvaffakiyetin vasıtaları olan ilim ve marifeti görüp ahval-ı cihanı muhakemeye başladılar İslam alemini bunların istedikleri gibi olmayacaktır."⁸⁵

⁸³ A.g.m.

⁸⁴ Ümidvar, "Cemaat Darülfünunu", *İrşad Gaz.*, No:54, 28 Mart 1907.

⁸⁵ Ömer Faik Numanzade, "Açık Sözler", *İrşad Gaz.* No:104, 5 İyul 1907.

Molla Nasreddin dergisinde *Allah'a Rüşvet* yazısında da mollalarla ilgili ahlaki problemlerden bahsetmiş ve kinaye ve alaycı bir şekilde mollaları eleştirmiştir.⁸⁶

Din adamları konusunda Ömer Faik'in eleştirdiği hususlardan birisi de onların siyasi olaylar karşısındaki tavırlarıydı. 1904 Rus-Japon savaşında birçok Müslüman din adamı namazlarda Çara hayır dua okumaktaydılar. Kafkasya şeyhülislamı Abdülsemah Ahundzade, Müslümanları Çarı savunmaya davet etmek suretiyle Çarlığa destek veriyordu.⁸⁷ Bu savaşta Japonya birçok aydının gözünde özgürlüğü, meşrutiyeti, ahlakiliği vs. temsil ederken Çarlık Rusya'sı saldırganlık, istibdat gibi menfi tarafı temsil etmekteydi. Bu durumda Müslüman din adamları Çarlığı desteklemekle kendilerini menfi bir konuma yerleştirmektedirler. Ömer Faik, bu konuyla ilgili eleştirilerinde, iki üç paralık menfaatleri için Kur'an ayetlerini olmadık yorumlara tabi tutmak suretiyle toplumu Çarlık idaresine karşı kul gibi itaat ettirmeye çalışan, Hıristiyanlığı hak, putperestliği batıl bildirerek Japonya'nın mağlup olacağına fetva veren din adamlarını ağır dille eleştirmiştir.⁸⁸

Ömer Faik, din adamlarına çeşitli eleştiriler yöneltmiş olsa da onların toplumsal açıdan öneminin farkındaydı. Birçok yazısında idarey-i ruhaniyelerde reform yapılmasından ve güçlendirilmesinden ve İslam tarihindeki önemli rollerinden bahsetmiş ve bununla ilgili şunları belirtmiştir:

“Tarihe müracaat edecek olursak, yukarıda arzettiğim gibi, göreceğiz ki medeniyet dönemimizi meydana getiren, ulûm ve fûnûnun en büyük hamisi, hatta putperest tayfalarında olan birçok ilmi ve fenni öğrenip onları daha artık diriltmeye çalışan ulema ve hukemamızın bir kısmı, belki büyük bir kısmı ruhani ulemamızdır. Bizde, vaktiyle(?) kendini, kendi vazifesini bilen, Allah için (yani cemaat için) cemaat için çalışan malumatlı, hamiyetli, gözü tok, buhl hadsiz, kin ve garezsiz ulemamız vardı. (...) Ama vaktaki, bazı sebeplerle ruhani ulemamız yavaş yavaş firkabazlığa, Allah yolunu bırakıp mahz kendi seslerinin kaydına kalmaya, kendi asıl

⁸⁶ Mozalan, “Allah'a Rüşvet”, *Molla Nassreddin*, No:8, 24 Fevral 1908.

⁸⁷ Ahmet Hasanov, *Azerbaycan Maarifçileri Tarafından İslam'ın Tengidi*, s. 19, 20.

⁸⁸ Numanzade, “Milletperestlik Zamanıdır”, *İrşad Gaz.* No:282, 10 Dekabr 1906.

vazifelerini yitirmeye başladılar, o günden [sonra] çarkımız tersine dönmeye başladı. İlim ve hak yerine ortalığı cehalet, yalancılık aldı.”⁸⁹

Ömer Faik, Müslüman ulema ile Hıristiyan din adamlarını kıyaslayarak, Avrupalıların kendi kurtuluşlarına din adamlarını yok etmekle ulaşabileceklerini fakat bu durumun Müslümanlar için böyle olmasının söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Ona göre Müslümanlar kendi milli bekaları için ruhanilere, mescitlere dört elle sarılmalıdırlar.⁹⁰

3. Tarikatlere Yönelik Eleştiriler

Ömer Faik, tasavvuf eleştirisini daha çok tarikat ve şeyhler üzerinden yapmıştır. Özellikle bilgisiz olarak nitelediği bir takım şeyhleri halkı kandırarak onlar üzerinden maddi manevi kazanç sağlamakla eleştirmiştir. Ömer Faik, öğretmenlik yaptığı yıllarda Kafkasya'nın, özellikle Azerbaycan'ın birçok şehrini dolaşmış, bu şehirlerde Müslümanlar arasında tarikat şeyhlerine ve evliya türbelerine karşı halkın aşırı ve cahilane ilgisini eleştirmiş ve bu durumun ne şeraite ne de akla uygun olmadığını belirtmiştir. O, İslamiyet'in doğuşuyla birlikte karanlık yolları bırakıp düz ve ışıklı yollara çıkmamızın üzerinden asırlar geçmesine rağmen Müslümanların içerisinde hâlâ putperestliğe varan damarın bulunuyor olmasının üzücü bir şey olduğunu belirtmiştir. Bu durum karşısında sessiz kalan ulemayı da eleştirmiş ve “El-ulemâu ümenâun alâ halkh” [Ulema halkın güvенеceği kişilerdir] hadisini hatırlatarak ulemanın bu konularda halkı bilgilendirmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹¹

Tarikatlere yönelik eleştiriler özellikle şeyh, evliya ve pirlere üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ömer Faik, evliyaların varlığını inkâr etmediğini, kendisinin de onların muhibbilerinden olduğunu belirtmiştir. Ancak yaptığı eleştirilerin amacının

⁸⁹ Ümidvar, “İdarey-i Ruhaniyelerimiz Ne Vakit Düzelecek?”, *İrşad Gaz.*, No:85, 1906.

⁹⁰ *A.g.m.*

⁹¹ F. Numanzade, “Bir Mukaddime: Putperestlik mi, Müslümanlık mı?”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:249, 14 Dekabr 1904.

evliyalarla ilgili yanlış anlaşılabilir cihetleri ortaya çıkarmak olduğunu belirtmiştir.⁹² Ona göre toplumda gerçekten bilgi sahibi, dürüst şeyhler olduğu gibi, şeyhliği iki üç kadınla evli olmak, mal mülk sahibi olmak ve halkı birtakım yanlış bilgilerle aldatmak olarak anlayan çok sayıda ahmak ve sefih şeyhler de vardır.⁹³ O, bu tür şeyhlerin cahil olmalarına rağmen atalarından birisinin veli olması sayesinde ve birtakım kerametlere sahip oldukları iddiasıyla şeyhlik makamını işgal ettiklerini savunmuştur.⁹⁴

Kendisinin keramete inanmadığını söyleyen Ömer Faik,⁹⁵ bu tür doğaüstü gibi görünen olayların bir insan için üstünlük sebebi olamayacağını belirtmiştir. Çünkü “*kerametler bu asr-ı ulûm ve fûnûnun meydana çıkardığı hipnotizm, manyetizm, ispiritizm gibi ruhun hassalarından başka bir şey değildir*” diyerek kerametlerin olağanüstü haller olmadığını belirtmiştir.⁹⁶ Keramet denilen olayları Müslüman olmayan kişilerin de gösterebileceğini söyleyerek şunları belirtmiştir:

“Hindistanlı fakirlerin, bazı Frenklerin insanın aklını hakikaten hayrete getirecek derecede gaipten haber vermeleri, harikulade ve bizim avamca keramet denilecek mertebedeki sihr-i ameller zamanımızda görülmeyen hallerden değildir. Bunların biri bizim yalancı şeyh elbisesini giyip Şamahı ve Şeki uyezdlerine [kazalarına] giderse efdalu'l-meşâyih nam-ı celilini kazanacağına kimin şekki olabilir? Hâlbuki şeriat-ı Muhammediye bu gibi hallerin önüne çoktan duvar çekti.”⁹⁷

Ömer Faik ayrıca insandan zuhur eden bu tür hallerin o şahsa mahsus bir şey olduğunu ve bu durumun dine, şeraite bir taallukunun olmadığını belirtir. Eğer bir adam havada uçsa, derya üzerinde gezse, çeşitli harikulade haller izhar etse ârif-i billah, vâsıl-i ilallah olması gerekmez.⁹⁸ Hatıralarında şeyhlerin eteklerini öpen, ayaklarına yüzlerini

⁹² İmzasız, “Putperetslik mi Müslümanlık mı?-II”, *Şark-ı Rus Gaz.* No: 250, 14 Dekabr 1904.

⁹³ F. Numanzade, Bir Mukaddime: Putperestlik mi, Müslümanlık mı?, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:249, 14 Dekabr 1904.

⁹⁴ A.g.m.

⁹⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.80.

⁹⁶ İmzasız, “Putperetslik mi Müslümanlık mı?-II”, *Şark-ı Rus Gaz.* No: 250, 14 Dekabr 1904.

⁹⁷ A.g.m.

⁹⁸ A.g.m.

süren, onun abdest aldığı suyu içen müridlerini ağır dille eleştirirken onlara kerametle ilgili Avrupalı bilim adamlarının açıklamalarını örnek vererek, keramet olarak nitelendirilen olayların aslında bir önsezi olduğunu anlatmaya çalıştığını belirtmektedir. Bunların birçok insanın hayatında rastlanılan olaylar olduğunu, Batılı bilim adamlarının ruhi/manevi alemin varlığını ilim yoluyla reddedip dünyadaki her olayın maddi olduğunu söylediklerini müridlere aktardığını söylemektedir. Fakat şeyhlerin otoritelerini kırmaya yönelik tüm bu aktarımların müritler üzerinde bir etkisinin olmadığından hayıflanmaktadır.⁹⁹

Evliya türbeleri olarak kabul edilen türbelere halk tarafından aşırı ilgi gösterilmesi, buralarda kurban kesilmesi, dilek tutulması gibi alışkanlıklar da Ömer Faik tarafından şiddetle eleştirilmiştir. O, bu tür amellerin ve “*pirin şefaatinı alırım*” gibi zan ve batıl hayallerden türeyen işleri dinimizin reddettiğini belirtmektedir. Ona göre kabirdeki aziz müteveffa eğer insan-ı kâmil ise bizim ihlâs ve muhabbetimizden ve öyle mum yakmak, süslü bezler asmak gibi çocukça yaptığımız işlere güler ve öyle şeylerin kendisine bir şeref kazandırmayacağını bilir. Yok, eğer o muhterem zatın hakikati bizim sandığımız gibi yüce değilse bizim ihlâs ve muhabbetimiz ve üzerinde mum yakmak gibi ateşperestlikten kalma âdetimiz onu kendi mertebe ve kıymetinden yukarı dereceye çıkarmaz.¹⁰⁰

Ömer Faik kabir ziyaretinden maksadın, Hz. Peygamber’in buyurduğu “zûru’l-kubur fe innehû tuzkirükümü’l-âhirah” [Kabirleri ziyaret edin, çünkü kabirler size ahireti hatırlatır], hadisini naklederek açıklamaktadır. Bu hadiste vurgulandığı gibi, kabir ziyaretinden maksadın ve emrin, diri olan insanın ölünün halinden, yani kabirden vaaz ve ibret alması, insanın kendisini ıslah etmesi olduğuna dikkat çekmektedir. Yoksa bundan maksat oradaki şeyhle ruhani bir münasebet kurmak değildir. Kaldı ki, ruhani bir münasebet kurmak için ille pirin kabrine gitmek gerekmez. Çünkü maneviliğin yakınlığı ve uzaklığı olmaz. İstenilen her yerde münasebet kurulabilir.¹⁰¹

⁹⁹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.82.

¹⁰⁰ İmzasız, “Putperetslik mi Müslümanlık mı?-II”, *Şark-ı Rus Gaz.* No: 250, 14 Dekabr 1904.

¹⁰¹ A.g.m.

İnsanların şeyh türbelerine karşı bu tür ilgilerinin insanın tapınmak için gözünün önünde mücessem bir zat görmek ve ondan gönül rahatlığı hasıl etme duygusundan kaynaklandığını ve bu duygunun da insanın fitratında var olan zayıf bir nokta olduğunu söyleyen Ömer Faik, tarih boyunca insanların ağaçlara, taşlara, yıldızlara, ateşlere ve putlara vs. somut/görülebilir varlıklara tapmasının bu zayıflığın bir neticesi olduğunu savunmuştur. Hz. Peygamber gönderildiğinde de Kureyşliler aynen böyleydiler. Onlar Cenab-ı Hakk'ın varlığını tasdik etmekle beraber putları şefaatçi olarak kabul ediyorlardı. Hâlbuki Hz. Peygamber bunlarla mücadele etti. Putları kırdı, kabirlerde putperestliğe yol açabilecek davranışları yasakladı. Hatta evlerin içinde resimlerin bulundurulmasını bile men etti.¹⁰² Ömer Faik, Hz. Peygamber'in koymuş olduğu bu tür yasakların kendisinin irtihalinden sonra yavaş yavaş delindiğini belirtmiştir. Bir kısım Müslümanların, Cenab-ı Hakk'ı "mabeyinci, yaver" suretinde görerek birtakım evliya ve erenlerle Allah'a yakınlaşmaya çalıştılar. Allah'a tevekkül ile dolması gereken kalplerini, birtakım şeyhlerin ruhlarıyla doldurmaya çalıştılar.¹⁰³

4. Müslümanları Ayrıştırıcı Unsur Olarak Mezhepçilik

Müslümanlar arasındaki farklı mezhepler ve bunlar arasındaki zaman zaman ortaya çıkan - özellikle Sünni ve Şiiiler arasında- ihtilaflar, Çarlık Rusya'sı hâkimiyeti altında yaşayan Müslüman Türklerin birlik oluşturmalarının önünde önemli bir engel olarak görülmekteydi. Çarlık Rusya'sı, özellikle Kafkasya'daki Müslümanlar arasında Sünni ve Şii ayrımını çatışma unsuru olarak kendi siyasi amaçları doğrultusunda kullanmıştır. Çarlık çeşitli vasıtalarla Sünni ve Şii mezhepleri arasındaki itilafları derinleştirerek bu iki Müslüman grup arasında münakaşa yaratmaktaydı. Bu doğrultuda Kafkasya'da tek bir Müslüman dini idaresi değil de Sünni ve Şiiileri ayrı ayrı idari yönetimlere bölmüştü. Bu ayrımı eğitim kurumlarında da yaparak mektepleri Ömer ve Ali şeklinde ikiye ayırmıştı.¹⁰⁴

¹⁰² A.g.m.

¹⁰³ A.g.m.

¹⁰⁴ Gedim Mustafayev, A.g.e., s. 60, 61.

Ömer Faik, mezhepleri fihhi veya itikadi açıdan değil daha çok sosyal ve siyasi açıdan ele almış ve yukarıda değinilen toplumu ayrıştırıcı yönü üzerinde durmuştur. Bu değerlendirmelerini de Kafkasya’da birçok toplumsal problemin kaynağı olarak gördüğü Sünni ve Şii ayrımcılığı üzerinden yapmıştır. Yazılarında mezheplerin ortaya çıkışını İslam düşüncesindeki ihtilafa bağlamış ve bunların bir ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmiştir.¹⁰⁵ Ancak günümüzde, özellikle Şii ve Sünni ayrımının Müslümanlara büyük zararlar verdiğini belirtmiştir.

Ömer Faik, Tiflis’te mekteplerin ve dini idarelerin Çarlık tarafından kasıtlı bir şekilde nasıl ikiye bölündüğünü, Şeki, Şamahı gibi Azerbaycan’ın büyük şehirlerinde Müslüman olmalarına rağmen bu iki mezhebin birbirlerine karşı takındıkları mesafeli tavırlarını eleştirmiştir.¹⁰⁶ “İdarey-i Ruhaniye Mektepleri” başlıklı makalesinde İslam tarihindeki, özellikle Osmanlı-Safevi arasındaki Sünni ve Şii ayrımına dayalı kavgaların gereksizliğine ve bu kavganın temelinde bir takım menfaat ve kışkırtmaların olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁰⁷ Bu konuyla ilgili yazısında şöyle demektedir: “*Osmanlı sahib-i nüfuzları, menfaatperest uleması Şiiliği hakir göstermeye, İran hâkimleri, mülkedar [önde gelen] uleması da kendi menfaatleri için Sünniliği hususiyle Hz. Ömer’i hakaretlemeye başladılar. Bu konuda her iki tarafın maksatları mahz bir idi. Fürû-ı dini bahane gösterip kendi riyaset ve isteklerini muhafaza etmekte.*”¹⁰⁸ O dönemde milliyetçilik ve vatan hissini uyanmadığını, her şeyin mezhepçilik çerçevesinde meydana geldiğini belirten Ömer Faik, günümüzde artık bu mezhepçilik anlayışının terk edilmesi gerektiğini belirtmiş ve şöyle demiştir: “*Bize ne oldu ki bir memleketin Türkleri, bir milletin evladı ola ola bir küçük fürû-ı din ile birbirimizden ayrılmak ahmaklığında bulunuyoruz.*”¹⁰⁹

Sünnilikle Şiilik arasındaki farkın büyütülmemesini, bu farkın Sünniliğin içindeki Şafi ve Hanefi mezhepleri arasında da olduğunu belirten Ömer Faik, Tiflis’teki ruhani

¹⁰⁵ Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışak”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:147, 28 Avgust 1904.

¹⁰⁶ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.45, 53, 78.

¹⁰⁷ Numanzade, “İdarey-i Ruhaniye mektepleri-I”, *İrşad Gaz.*, No: 274, 29 Noyabr 1906.

¹⁰⁸ A.g.m.

¹⁰⁹ A.g.m.

mekteplerin Sünni ve Şii şeklinde ikiye ayrılmalarını şöyle eleştirmiştir: “*Böyle bir vakitte, Tiflis’te Sünni ve Şii mekteplerinin üstünde “Ömer - Ali” sözlerini gördükçe hâlâ Sultan Selim ve Şah İsmail devirleri akla geliyor. Hâlâ menfaatperest şahısların oynadıkları kanlı facialar insanın kalbini parçalıyor.*”¹¹⁰ Ömer Faik bu iki mektebin eğitim müfredatı açısından ayrılmasının hiçbir anlamının olmadığını belirtir. Çünkü ona göre bu okullarda dinin alt konularına ait derslerinden başka ayrı olarak okunacak hiçbir şey yoktur. Kur’an, Kıraat, Tecvid, Farsça, Arapça, Hesap, Tarih, Coğrafya, Resim vb. çok sayıda ders zaten aynı dil ve usulle okutulmaktaydı. Ömer Faik, haftada 2-3 Akaid ve Fıkıh derslerinin farklı hocalar tarafından okutulduğunu, bu az miktardaki derslerden dolayı bu okulların ayrılmasının anlamsızlığına vurgu yapmıştır.¹¹¹ Aynı milletin, aynı kavmin evlatlarını böyle ikiye bölüp milleti zayıflatmanın zamanın “tegaza”sına göre büyük günah ve yanlış olduğunu belirtir. O, “mademki dilimiz, âdetimiz, menfaatimiz birdir, mekteplerimiz de, divanhanelerimiz de, hatta mescitlerimiz de mutlak bir olmalıdır” diyerek Sünnilerle Şiiilerin aynı çatı altında birleşmeleri gerektiğini belirtir.

Peki, bu okulların ayrı ayrı olarak eğitim vermelerinin sebebi neydi ve birleşmelerinin önündeki engeller nelerdi? Ömer Faik bu ayrışmanın bir iç kaynağına bir de dış kaynağına dikkat çekmiştir. İç kaynak Müslüman gruplar arasındaki menfaat ve çıkar kavgalarıdır. O, özellikle din adamlarındaki menfaat kaygılarından dolayı birleşmenin önündeki büyük engelin bizzat onlar olduğunu şöyle belirtmektedir: “*Bu acı hakikati de esefle arz edeyim ki eğer iş [birleşme] müftü, şeyhülislam ve bunlar fikirdeki ahund ve efendilere kalsa biri: “benim Sünni kardeşlerim”, diğeri: “benim Şii kardeşlerim” deyip kendi riyaset ve menfaatleri derdinden araya her zaman ziddiyet katacaklardır.*”¹¹² Dış kaynak ise Çarlığın uyguladığı böl ve yönet politikasıdır. Kafkasya’nın çeşitli şehirlerinde Rusya’nın bu siyasetini gözlemlediğini ve cahil Müslümanların buna alet olduklarını belirten Ömer Faik, Şeki’de bir efendiyle arasında geçen diyalogu şöyle anlatmaktadır:

¹¹⁰A.g.m. Ömer Faik’in yazısından da anlaşılacağı gibi Çarlık idaresi aynı dine mensup olan Sünni ve Şiiilerin din eğitimi kurumlarına, iki mezhep açısından hassas olan “Ömer” ve “Ali” isimlerini vererek bu iki Müslüman grup arasında farkı vurgulamaya, yeri geldiğinde çatışma çıkarmaya çalışmıştır.

¹¹¹ Numanzade, “İdare-i Ruhaniye mektepleri-II”, *İrşad Gaz.*, No: 276, 1 Dekabr 1906.

¹¹²A.g.m.

“Bir gün Şeki’de bir efendinin yanına gittim. Onu ziyade meşgul görüp sual ettim:

-Hayrola?

Dedi:

-Bir harici [yabancı] sahib-i nüfuz benden, bizde mezhebî fırkaların adedini ve sebep-i ihtilaflarını tul-i tûlanî yazmamı rica ediyor. Birkaçını yazıp vermiştim. Kabul etmedi.

Dedi: 72 fırka [dediğiniz] sadece bu mu? Ben de mecbur oldum ki fırka mezhepleriyle beraber turuk-i şahsiyyesini ayrı ayrı yazayım.

Dedim:

-Bizim fırkaların ihtilafı Ruslara ne dert oldu?

Dedi:

-Orasını bilmem, ama tembihledi ki ne kadar çok yazılırsa o kadar razı kalırım.

Evet, niçin razı kalmazlar. Milleti ayrı ayrı fırkalara bölüp vuruşturmak ve sonunda bir tekme ile kolayca perişan etmek az muvaffakiyet mi?”¹¹³

Amerikalıların Tebriz’de birtakım siyasi ve kültürel faaliyet göstererek Şii Türklerle kaynaşmasına rağmen Kafkasya’daki bir Türkün sırf Şii olduğu için İranlı Türklerden yüz çevirmelerini ve düşmanca tavır takınmalarını da eleştirmiştir.¹¹⁴ Yine Kafkasya’daki Müslüman-Ermeni çatışmasında Şii ve Sünnilerin birlik olmaları gerektiğini şöyle ifade etmiştir:

“Ağla azizim ağla ki, alçak düşmanlarımız bizi ne derecede namussuz ve dinsiz hesap ediyorlar ki, aramıza güya Şii - Sünni nifakı sokup bizi yine bizim gaflet, cehalet elimizle kesmek istiyorlar?! Ah! Din-i azimize, namus-ı milliyemize bu ne derece hakaret! Bizim için bu ne zillet? Bir mülâhaza edin kardeşler! Komşumuzun melunları bizi ne derecede hayvan yerine koyuyorlar ki silahla, mertlikle beceremediklerini hile ile meydana getirip iki Müslüman kardeşin arasına nifak sokmak için bizim cehaletimizden, gafletimizden nefi’ berdâr(?) olmak ham hayaline düştüler.”¹¹⁵

¹¹³ Numanzade, “İdarey-i Ruhaniye mektepleri-I”, *İrşad Gaz.*, No: 274, 29 Noyabr 1906.

¹¹⁴ Ömer Faik Numanzade, “Ben Kimim?”, *Gardaş Kömeyi [yardımı] Dergisi*, May 1917, Bakü.

¹¹⁵ Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.78-79.

Ömer Faik, Ermenilerin Müslümanları katlederken Sünni-Şii ayrımı yapmadıklarını belirterek bu oyuna gelmemeleri gerektiği hususunda Müslümanları uyarmıştır. O, bu fitneye bazı Müslümanların alet olduklarını ancak gerçekten Müslüman olan, Allah'a, Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e gerçek anlamda inananların bu fitneden uzak duracağına inandığını belirtmektedir.¹¹⁶ Bu konuda milletin önderi durumunda olan ruhanileri göreve çağırarak Müslümanları aydınlatmalarını istemiştir.¹¹⁷

5. Ahlak Anlayışı

Çağdaş dönemde birçok Müslüman aydın gibi Ömer Faik'in de üzerinde durduğu önemli konulardan biri ahlak konusu olmuştur. O, ahlak konusu içerisinde yer alan tevekkül, itaat, taklit, menfaat gibi kavramları geleneksel anlayıştan farklı olarak dönemin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak açıklamaya çalışmıştır. Söz konusu kavramlar ahlakın konusu olduğu gibi aynı zamanda da dini içerikli kavramlardır. Dolayısıyla Ömer Faik, bu tür ahlaki kavramları açıklarken, yine dönemsel şartlar itibarıyla öne çıkarılan ve yorumlanan pek çok ayet ve hadislere de müracaat etmiştir.

O ahlaki konuları ele alırken ve yorumlarken göz önünde bulundurduğu başlıca kaygılardan biri geri kalmış bir toplumun yeni bir ahlak anlayışıyla uyanması ve terakki etmesiydi. Dönemindeki Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslüman köy ve şehirleri sefalet, emniyetsiz, vahşiyat gibi menfi sıfatlarla nitelerken Hıristiyanların yaşadığı bölgeleri de görkemli, müzeyyen, ferah gibi müsbet sıfatlarla nitelemekteydi. Meselâ bu tür problemleri ele aldığı bir yazısında şu ifadeleri dile getirmekteydi:

“Düşünüyorum ki *“velekad kerremnâ benî âdeme”* fermanını getiren bir peygamber-i kiramin biz ümmeti neden ötrü herkesten fazla nâkerim, hakir, esir, hırsız, soyguncu, katil alçak bulunuyoruz?

Düşünüyorum ki *“ve inneke lealâ hulukın azîm”* hitab-ı celiline mazhar olan bir resul-i zişanın biz tabileri niçin bugün herkesten fazla ahaksız, müdahin, muzır,

¹¹⁶A.g.m.

¹¹⁷A.g.m.

hak-nâşinas, hod-pesent, hurafat ve âdetperest, yalancı, ikiyüzlü, korkak, emniyetsiz, şehvet ve cehalet bendesi?”¹¹⁸

Yine başka bir yazısında da Müslümanların yaşadıkları bölgelerden bahsettikten sonra şunları yazmaktadır: “*Hasılı, burada her tarafa bakarsanız hakaret, zillet, afat, sefalet, vahşiyat, cehalet, zulmet, hayvanlıksanki mücessem olmuş geziyor.*”¹¹⁹

Ömer Faik toplumsal durumu böyle tasvir ederken bunun ahlak anlayışındaki yanlışlıkla nasıl irtibatlı olduğunu da çeşitli yazılarında dile getirmiştir. Bu doğrultuda, ilk olarak tevekkül ve kader anlayışına getirdiği yorumlara bakılarak onun bu konudaki fikirleriyle ilgili ipuçları elde edilebilir: “*Ed-dünya cîfetün, ed-dünya sicnü’l-mü’min, tevekkeltü alellah, er-rızku maksûm... gibi dillerimizde söylenen, zihinlerimizde ezberlenen bir çok hükm-î şeri cümleler, ibretli misâller vardır ki onların pek çoğunu asıl ve esasından yani söylendikleri maksuddan uzaklaştırıp bambaşka bir hale getirmişiz. Yani kendi hal ve tenbelliğimize göre manalarını bütün bütün değiştirmişiz*”¹²⁰ diyen Ömer Faik, aslında olması gereken tevekkül anlayışını şöyle açıklamaktaydı: “*Ne mutlu ve hoşbaht o şahsa veya o millete ki, kitap ve sünnet-i ilahiyyenin derin sırlarını, emirlerini kavrayıp ona göre tedbir ve amelde bulduktan sonra Allah’a tevekkül ede.*”¹²¹ Ömer Faik’in kitap ve sünnetin derin sırlarını ve emirlerini kavramaktan maksadı çalışan, üreten, güçlü yani hayatın her alanında aktif ve etkin olan bir insan modelidir. Bunun zıddına olan ve “*Allah kerimdir*”, “*Allah’ın takdiri lazım*”, “*Allah rızkı yetirir*”, “*Ölüm var çalışmak neye gerek*”, “*Allah’a sığınan mahrum kalmaz*”, gibi insanı hayat mücadelesinde geriye ittiğini söylediği ifadelerin tembellik ve sefihlik göstergesi olduğunu belirtmiştir.¹²²

¹¹⁸ Ömer Faik Numanzade, “Düşünürem ki”, *İrşad Gaz.*, No:113, 17 Ocak 1907.

¹¹⁹ Faik Numanzade, “Çarey-i Terakkimiz”, *İrşad Gaz.*, No:27, 16 Fevral 1907.

¹²⁰ Numanzade, “Ed-dünya Sicnü’l-mü’min”, *Şark-ı Rus Gaz.* No:240, 4 Dekabr 1904.

¹²¹ Ömer Faik, “Kömeleşelim [Yardımlaşalım]”, *İkbal Gaz.* No:915, 15 Aprel 1915.

¹²² Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışak”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:147, 28 Avgust 1904.

Tevekkül kavramının Müslümanlar tarafından yukarıdaki gibi yanlış yorumlandığını savunan Ömer Faik, “*bir hırka, bir lokma*”, “*dünyadan el etek çekme*” anlayışını da eleştirmiştir. Böyle bir anlayışın ortaya çıkmasında Hz. Peygamber’in “*ed-dünya sicnü’l-mü’min*” [Dünya mümin için zindandır], “*hubbü’d-dünya re’su külli hatfetin*” [Dünya sevgisi bütün kötülüklerin başıdır] gibi hadislerin yanlış yorumlanmasından kaynaklandığını savunur. Ona göre, “*ed-dünya sicnü’l-mü’min*” hadisinin manası bazı vaizlerin dediği gibi devlet ve serveti ve bunun vasıtaları olan sınaat ve ticareti bırakıp, bir odaya kapanıp namaz ibâdetiyle vakit geçirmek değildir.¹²³ Yine ona göre ikinci hadiste kötülünen hubbü’d-dünyadır, dünyanın kendisi değildir. Çünkü dünya ahiretin mezarıdır. Şükrüne memur olduğumuz Allah’ın nice nimetlerini ihtiva etmektedir. Yine dünya, peygamber ve velilerin doğduğu ve büyüdüğü yerdir. Tüm bunlardan dolayı bu dünya nasıl olur da mezmum olabilir?¹²⁴

Ömer Faik “*malın çokluğu müzemmeti mûcip değildir. Ama mala muhabbet bâisdir*”¹²⁵ diyerek dünyada servete muhabbet beslemekle onu biriktirmenin farklı şeyler olduğunu söylemiştir. Dünyaya muhabbet eden bir adam dünyanın bütün malına sahip olsa bile kimseye iyilik yapamaz. Belki kötülük ve fenalık eder. Ama dünyaya muhabbeti olmayan kişi dünyanın bütün devletine sahip olsa bile bu muhabbet-i dünya sayılmaz. Çünkü lazım görülen yerlere, yani din ve millet yoluna lazım oldukça malını verir.¹²⁶

Ömer Faik’e göre şeriatımız bir taraftan ancak malın çokluğuyla yapılması mümkün olan hayrat ve hasenata terğib ve teşvik ettiği halde diğer taraftan da hubbü’d-dünyadan korkutmuş ve men etmiştir. “Dünyada hep kalacakmış gibi, kıyametin deyarın kopacakmış gibi çalış” hadisinin mektep ve medrese talebelerine okutulan her kitabın başına yazılması gerektiğini söyleyen Ömer Faik’e göre bu hadis-i şerif bir mü’min-i kâmilin işinin ne olduğunu gösterir. Çünkü bu hadise göre amel eden adam

¹²³ Numanzade, “Ed-dünya Sicnü’l-mü’min”, *Şark-ı Rus Gaz.* No:240, 4 Dekabr 1904.

¹²⁴ A.g.m.

¹²⁵ A.g.m.

¹²⁶ A.g.m.

uyku gibi zaruri rahattan başka rahat yüzü görmez. Her zaman maarif, ticaret, ziraat, sanat ve ibâdet gibi işlerle meşgul olur.¹²⁷

Dönemindeki Müslüman toplumu birçok alanda tembel, gayretsiz, sefih gibi olumsuz sıfatlarla niteleyen Ömer Faik bu durumun geriye dönüp yani tarihe bakıldığında böyle olmadığını verdiği çeşitli örneklerle anlatmıştır.¹²⁸ Başta Hz. Peygamber olmak üzere, halifelerin, padişahların, ulemanın azim ve gayretlerini buna örnek olarak göstermiştir. Toplumdaki ahlaki kusurlardan bahsettikten sonra şöyle seslenmektedir.

“Bu hal ile, bu kayıtsızlık ile, bu hamiiyesizlik ile beraber ne yüzle, ne cesaretle, biz de kendimizi bütün ömrünü milletin insan olmasına, rahat yaşamasına sarf eden peygamber-i zışanın tâbii, ümmeti hesap edeceğiz? Milletin kaydına [kaygısına], derdine kalan [düşen] halifelerin, padişahların ulema ve hükemanın acaba hangi biri zahirsiz, hançersiz döseğinde rahat vefat etti? Mazimize, tarihimize bakılsın: milletin selametliği için can feda eden büyüklerimizin haddi hesabı var mı?”¹²⁹

Başka bir yerde yine Hz. Peygamber’den örnek vererek şöyle demektedir: “*Biz de her şeyden geri kalan cemaatimizin derdine düşelim. Cemaat uğrunda mübarek dişlerini sındıran, yüzünü parçalayan, nice yerlerde kendi mübarek canını tehlikeye atan hazreti şârinin asıl mezhebini, hikmetini bilelim.*”¹³⁰

Burada Ömer Faik’in Kur’an-ı Kerim’deki “Ben cinleri ve insanları ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım”¹³¹ âyetindeki “ibâdet” kelimesine yüklediği anlama da

¹²⁷A.g.m.

¹²⁸Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.58, 60, 68, 221.

¹²⁹ Ö. F. Numanzade, *Davet*, Gayret Matbaası, Tiflis, 1905, s. 14.

¹³⁰ Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışsak”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:148, 29 Avgust 1904.

¹³¹ Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Zariyat Suresi-56, Haz. Hayrettin KARAMAN, Ali ÖZEK, İbrahim K. DÖNMEZ, Mustafa ÇAĞRICI, Sadreddin GÜMÜŞ, Ali TURGUT, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.

değınmekte fayda var. Allah'ın insanları ibâdet için yarattığı inancını kemal-i ihlâsla kabul ettiğini belirten Ömer Faik burada geçen ibâdetin çeşitli anlamı ve boyutu olduğunu savunmuştur.¹³²

Hak Teâlâ'nın her sıfatına has bir ibâdeti ve her ibâdetin de bir mükâfatı vardır diyen Ömer Faik, meselâ Hak Teâlâ'nın sıfatlarından birisinin mabudluk sıfatı olduğunu belirtir. Bu sığata mahsus ibâdet de namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek ve diğerkleridir. Bu ibâdetin mükâfatı ve mücazâtı ise cennet ve cehennemdir ki, o da gelecekte, ahirette verilecektir.¹³³

Ömer Faik'in Allah'ın başka sıfatlarının da olduğunu ve buna örnek olarak da “galip”lik sıfatını vermektedir. Bu sığata mahsus ibâdetin de zamanın ihtiyaçlarına göre harp aletleri yapmak, askeri mektepleri, yollar, arabalar vücuda getirmektir. Bu ibâdetin mükâfatı ise bu dünyadadır ki, o da galiplik nimetidir.¹³⁴ Burada yine Hz. Peygamber'in hayatından örnekler vermektedir:

“Hz. Peygamber'in hayat-ı saâdetini, icraatını teftiş edecek olursak, ömrünün büyük kısmını tefekkür, vaaz, meşveret, muharebe ile geçirdiği anlaşılır. Hz. Peygamber milletin en küçük bir işinden en büyük bir işine kadar bizzat karışır, en korkulu, tehlikeli yerlere en evvel kendi gider, en büyük zahmet ve rahatsızlığı en ziyade kendi çekerdi. Hz. Muhammed din-i İslam'ın neşrine, payidarlığına sadece ibâdet ile değil, belki de en ziyade vaaz, müşavere, tedbir, yeri geldiğinde kalkan, ok, mıncınık ile çalışmıştır. O zamanın en birinci harp aletleri [olan] kılıç, kalkan, ok, mıncınık [dan] (...) ibaret idi ki bunların cümlesini (...) öğrenip ashabına da öğretmiştir.”¹³⁵

Kader anlayışıyla ilgili olarak Ömer Faik, o dönemde din kitaplarında yazılı olan “vebi'l-kaderi hayrihî ve şerrihî minallâhi teâla” ifadesini ve anlayışını eleştirmiştir. O,

¹³²Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır, s. 38.

¹³³A.g.e., s.38.

¹³⁴A.g.e., 38.

¹³⁵A.g.e., s.43,44.

böyle bir anlayışla terbiye edilen bir çocuğun büyüdüğünde ne iyilik yapmaya heves edeceğini ne de etrafında gördüğü zulüm ve kötülükleri ortadan kaldırmaya çalışacağını belirtir. Çünkü yukarıdaki ifade iyilik ve kötülüğün insanın kendi elinde olmadığı, bunların Allah'tan geldiği inancını aşılacaktır.¹³⁶ Ona göre böyle bir itikatla, böyle bir terbiye-i ruhiyenin tesiri altında büyüyen bir fert, bir aile, bir millet tembel, aciz ve hakir olmaktan başka bir duruma düşmez. Ayrıca, bu anlayış kişiye çalışsa da çalışmasa da ezelden takdir olunmuş azık ve kismetin kendine ulaşacağını telkin ettiği için bu şahıs çalışıp çabalamaya ve terakkiye heves etmeyecektir.¹³⁷

Ahlakla ilgili olarak değinmemiz gereken kavramlardan birisi de itaat kavramıdır. Geleneksel anlamıyla insana büyük ölçüde teslimiyet telkin eden tevekkül ve kader anlayışını mevcut haliyle reddeden Ömer Faik'in yine geleneksel anlamıyla yukarıdaki kavramlardan daha ziyade teslimiyet anlayışını barındıran itaat kavramını bu şekliyle kabul etmesi beklenemez. Bu anlamıyla Ömer Faik özellikle siyasi ve dini alandaki toplumsal itaat anlayışını eleştirmiştir.

Ömer Faik insanların yaratılışça Allah katında eşit olduklarını ve bundan dolayı da İslam'ın nazarında padişah-kul, devletli-fakir gibi ayrımların olmadığını belirtir. Durumun böyle olmasına rağmen toplumda var olan yanlış itaat anlayışına tepki göstermiştir:

“Böyle olduğu halde bu ne emirdir [itaat etme] bize teklif olunuyor? Bu gibi asılsız, yersiz itikatların, emirlerin tesiri ile değil midir ki, milletimiz baştanbaşa hükümetin zalim memurlarına boyun eğip kul ve esir olmuşlardır? İslam'a bühtan olan bu gibi yazıların, talimlerin neticesi değil midir ki, en ahmak bir hakim, en cahil bir ahund her ne buyursa beli [evet], beli deyip körü körüne kabul ederiz. Hak ile batılı fark etmeye kendimizden bir kuvve aramayız. Ulu'l-emr, devletli ağa ne buyursa itaati vacip biliriz ki, dünyada bundan alçak, bundan hayvani bir tabiat dahi olamaz.”¹³⁸

¹³⁶A.g.e., s. 34, 35.

¹³⁷A.g.e., s. 35.

¹³⁸*Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır*, s. 36-37.

“Mazlum En Büyük Zalimdir” başlıklı yazısında toplumun siyasi idareye boyun eğen, itaat eden anlayışını eleştirerek şöyle demektedir: “*Beni perişan eden yalnız hükümetin zulmü değil, o zulme, o hakarete boyun eğen cemaat haletidir.*” Yine yazının devamında toplumun düştüğü zillet ve esaret durumuna sebep olarak dönemin zalim idarecilerine itaat etmeyi gösterir. Ona göre asıl zalim ve günahkâr zulüm eden değil, belki zulme, hakarete sabredenlerdir.¹³⁹ Ömer Faik’in yaptığı bu eleştirilerin asıl hedeflerinden birisi toplumun hürriyeti elde etmesidir. Özellikle Müslüman azınlığın uyanarak/bilinçlenerek kendi hürriyetlerini elde etmeleri ve kendi kendilerini yönetmeleridir.¹⁴⁰

Ömer Faik, dönemin önemli din adamlarından olan Hafız Muhammed Emin Şeyhzade’nin 1905 Rus devrimini kastederek “*himmət-i ehl-i vicdan ile su-i idareye hitam verilip, bir devr-i cedid-i hakkaniyat-pedid ilan edildi*” ifadesini kullandığını ve Çarlık Rusya’sının Müslüman azınlıklara verdiği birtakım haklardan duyduğu memnuniyeti dile getirdiğini aktarmaktadır.¹⁴¹ Şeyhzade’nin memnuniyeti ve Müslümanlara hürriyetin elde edilmesi hususunda sabrı tavsiye etmesine Ömer Faik şöyle tepki göstermiştir:

“Ayıp değilmi ki, Rusya’nın diğer tayfaları hürriyet için mal ve canlarını feda ettikleri halde bizler bıçak ağzı kadar açılan hürriyet kapılarına şükür ve sena ile vakit geçirelim? (...) Meğer yetmez mi bu kadar sabır? Yetmez mi bu kadar dövülmek, aldanmak(?), başkalarının keyiflerine hayvanlar gibi hizmet etmek. (...) Eğer sizin dediğiniz gibi, bıçak ağzı kadar verilen hürriyet ile kifayetlenip şükür ve sena ile meşgul olsak o tür hürriyeti tez elimizden alırlar, nasıl ki aldılar, alıyorlar.”¹⁴²

¹³⁹ Numanzade, “Mazlum En Büyük Zalimdir”, *İrşad Gaz.*, No:245, 18 Oktyabr 1906.

¹⁴⁰ Ömer Faik’in bu amacıyla ilgili olarak şu yazılarına bakılabilir: 1. Ö. F. Numanzade, “Davet ve Tevegge [Rica]”, *İrşad Gaz.* No:209, 6 Sentyabr 1906, 2. Numanzade, “Deryadan Katre”, *İrşad Gaz.*, No:286, 15 Dekabr 1906.

¹⁴¹ Ümidvar, “Cevap”, *İrşad Gaz.*, No:104, 4 May 1906.

¹⁴² A.g.m.

Dini alanda, yani halkın ulemaya olan itaatleri de Ömer Faik'in üzerinde durduğu konulardan birisidir. O, "Cevap" başlıklı yazısında yine Şeyhzade'nin "ulemaya hakkıyla itaat etmeyi kendimize borç bilmeliyiz. Onlara karşı serkeşlik [dikbaşlılık] ve itaatsizlik etmemeliyiz ki, feyz-i ruhaniden mahrum kalırız" dediğini aktarmakta ve bu anlayışı şöyle eleştirmektedir: "Zaten bizim peşemiz [âdetimiz, huyumuz] şimdiye kadar her başı sarıklıya, her ulema elbisesi giyinene itaat ve hizmet etmek, onlara kör körüne hayvanca boyun eğmek olduğundandır ki, bu günlere, bu zilletlere kalmışız."¹⁴³ Dönemin birçok ulemasının kendi menfaatlerini gözettiklerini, milletin ilim ve maarif yolunda gelişmesinde, toplumun çeşitli meselelerde kendilerinden beklenen fedakârlıkları yapmadıklarını belirten Ömer Faik, bundan dolayı da böyle bir ulemaya itaat etmenin gerekli olmadığını belirtmiştir.¹⁴⁴

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, Ömer Faik itaati tamamen reddetmemekteydi. O, rıza, hak ve hemrey [hemfikir] ile olan itaati insanlığın en birinci sıfatı olarak saymıştır.¹⁴⁵ Böyle bir itaat çerçevesinde de halkın, Allah ve toplum rızası için çalışan hamiyetli [gayretli, milletini seven] alimlere sözle itaat etmenin yanı sıra can ve mallarıyla o tür alimlere nöker [hizmetçi] olup itaat etmeyi kendisine namaz gibi borç bildiklerini belirtir. Yeter ki, alim hakiki ve rabbani olsun.¹⁴⁶

Ömer Faik'in ahlak konusuyla ilgili olarak üzerinde durduğu kavramlardan biri de menfaat kavramıdır. Menfaat kavramını şahsi menfaat ve umumi menfaat şeklinde ikiye ayıran Ömer Faik umumun menfaatine öncelik verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre umumun menfaati temin edilmeden şahsın menfaati tam manası ile temin edilemez. Halk mutlu olmayınca, ayrı ayrı şahısların mutluluğundan konuşmak manasızdır.¹⁴⁷

¹⁴³A.g.m.

¹⁴⁴A.g.m.

¹⁴⁵Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır, s. 38.

¹⁴⁶Ümidvar, "Cevap", *İrşad Gaz.*, No:105, 5 May 1906.

¹⁴⁷Fazıl Vahidov, "Ömer Faik'in Eserlerinde Ahlak ve Terbiye Meseleleri", *Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi, İlmî Eserler-Tarih ve Felsefe Serisi -2*, Bakü, 1971, s. 55.

“Dünyada adi ve hayvani, ama tabii bir kaide vardır ki, o da her vücut, her şahıs, her fırka ve her milletin kendi faydası, kendi selameti için çalışmasıdır”¹⁴⁸ diyen Ömer Faik, çok az filozof ve hakimin ancak bütün insanları göz önünde bulundurup çalışabildiklerini belirtir.¹⁴⁹

Toplumlarası ilişkilerde menfaat anlayışını ön plana çıkaran Ömer Faik, dünyanın en medeni yerlerinden en vahşi yerlerine baktığımızda cümlesinin menfaat seline uyup gittiklerini belirtir.¹⁵⁰ Bu durumda herkes kendine, milletine ve vatanına menfaat sağlamak için çalışmaktadır.¹⁵¹

Ömer Faik, toplumlardaki bu umumi menfaat anlayışının kendi toplumuna yani Müslümanlara geldiğinde değiştiğini belirtmektedir:

“Etrafa bakıyorum: herkes kendi rahatlığı, kendi başının selametliği fikrindedir. Herkes kendi becerdiği yol, ibâdet ve âdet ile kendi hayatını kurtarmak kaygısındadır. Abid ibâdetle, ruhani fitre ve zekât toplamakla, entelektüel kendi menfaatine hizmetle, devletli para toplamakla kendi canını, evet yalnız kendi canını halas etmek fikrinde.”¹⁵²

Ömer Faik durumun böyle olmasında toplumdaki fertlerin kendi hayatını milletin hayatına bağlama emelinin doğmamasından, topluma ulaşan derdin kendi derdi olduğu hissini oluşmamasından kaynaklandığını belirtmektedir.¹⁵³

Bu konuda Ömer Faik’in eleştirdiği başlıca grup Çarlık Rusya’sı hâkimiyeti altındaki Müslüman idareci ve memur sınıfıdır. Ona göre bu sınıf hem kendi şahsi menfaatlerini ön planda tuttıkları hem de ait oldukları Müslüman toplumdan ziyade

¹⁴⁸ Ümidvar, “Çinovniklerimiz [Memurlarımız]”, *İrşad Gaz.*, No:293, 26 Dekabr 1906.

¹⁴⁹ A.g.m.

¹⁵⁰ A.g.m.

¹⁵¹ A.g.m.

¹⁵² Ömer Faik, “Kömeleşelim [Yardımlaşalım]”, *İkbal Gaz.*, No: 915, 15 Aprel 1915.

¹⁵³ A.g.m.

müstebit hükümetin [Çarlığın] menfaatini ön planda tuttıkları için Müslümanlara herhangi bir fayda sağlamaktan uzaktırlar. Yine bu sınıftan bahsederken şunları yazmıştır: *“Hele çinovniklerimizin [memurlarımızın] bazıları o kadar hamiyetsiz, gayretsiz ve namussuz oluyorlar ki, millet işine karışmamak için kendi Müslüman adlarını çevirip ...noviç, Rahimoviç, Alikovi yapıyorlar ve böylelikle, güya Müslümanlık çirkini(?) üstlerinden atıyorlar?!”*¹⁵⁴ Ömer Faik, Çarlık nezdinde itibar kazanma peşinde koşan bu tür idareci ve memurların durumunu şöyle anlatıyor: *“Bunlar adları Müslüman olmak cihetiyle hükümetin nazarında emniyetsiz ve menfur, hamiyetsiz olmaları sebebiyle de milletin yanında yüzü kara ve müstekrehtirler”*¹⁵⁵

1906 yılında yani Çarlık Rusya’sı hâkimiyeti altında Müslüman idareci ve memurlar hakkında bu tür şikâyetleri dile getiren Ömer Faik, 1919 yılında kendisinin de yönetiminde yer aldığı bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nde devlet kademelerindeki idarecilerin aynı ahlaki bozukluklarından şikâyet etmekteydi: *“Menafiy-i umumiyyeye hizmet etmeye, hak ve cemaat rızası için çalışmaya alışmamışız. İnanınız, çoğumuzun fikri ve hayali hususi menfaattir. Millet ve hükümet düşüncesi, hazine faydası birer bahane, birer laftır. Bütün hareketimiz umumiyet perdesi altında hususiliktir. Herkes bu derde mübtelâdır.”*¹⁵⁶

¹⁵⁴ Ümidvar, “Çinovniklerimiz [Memurlarımız]”, *İrşad Gaz.*, No:293, 26 Dekabr 1906.

¹⁵⁵ A.g.m.

¹⁵⁶ Ümidvar, “İşlerimizde Hercmerclik [Karışıklık]”, *Azerbaycan Gaz.*, No:220, 9 Temmuz 1919.

B. SOSYAL VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ

1. Milliyetçilik

Milliyetçilik bilincinin Rusya Türkleri arasında esir bir halk olmanın yarattığı psikolojiyle doğduğunu söylemek mümkündür. Hıristiyan bir memlekette azınlık olmaları onların bir takım ayrımcılık, baskı ve saldırılara maruz kalmalarına sebep olmuştur. Böyle bir ortamda kendilerini koruma güdüsüyle kendi aralarında örgütlenme, birleşme arayışlarına girmişlerdir. Bu süreç de doğal olarak kendilerinin kim olduklarını, kendi kimliklerini nasıl korumaları gerektiği gibi soruları ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu milliyetçiliğin Slav milliyetçiliğine karşı bir tepki ve savunma aracı yönü de bulunmaktadır.

Çarlık Rusya'sı içerisinde geniş bir coğrafyaya dağılmış şekilde yaşayan Müslüman-Türkleri birleştiren unsurların başında şüphesiz aynı dine, aynı ırka mensup olmaları ve buna bağlı olarak aynı dili konuşmaları idi. Burada milliyetçiliğin ortaya çıkmasında matbuatın ve dil tartışmalarının da etkisini hatırlamak gerekir.¹⁵⁷ Mesela İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesi matbuat yoluyla Türklük bilincinin oluşmasının başlıca örneklerinden biridir. Matbuatın bu anlamda gücünden olabildiğince yararlanan Gaspıralı, aşlamaya çalıştığı kimlik bilincini *Tercüman* gazetesiyle bütün Rusya Türklerine yayma konusunda önemli başarılar elde etmiştir.

Gaspıralı'nın Rusya Türklerinin tamamına yönelik bu çalışmalarıyla birlikte Kafkasya'da da bu yönde çalışmalar yapılmıştır. 1875'de Azerbaycan Türklerinden Hasan Bey Zerdabi ilk Türkçe gazete olan *Ekinci*'yi çıkarmaya başladı. Osmanlı yanlısı olarak görülen gazete 1877'de kapatıldı. Bunu *Ziya* (1884-1891), *Ziyay-ı Kafkas* ve *Keşkül* gazeteleri izledi.¹⁵⁸ 19. yüzyılın son çeyreğinde çıkan bu gazetelerin

¹⁵⁷ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler-Milliyetçiliğin Kökeni ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yay., İstanbul, 1993, s.52-62.

¹⁵⁸ Cengiz Çağla, *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, Bağlam Yay., İstanbul, 2002, s.50-51.

Kafkasya'daki belirsiz Türk kimliğinin belirginleşmesine önemli katkıları olmuştur.¹⁵⁹ 20. yüzyılın başlarında Çarlığın nisbeten tanıdığı özgür ortamda Azerbaycanlı aydınlar çıkardıkları gazete ve dergilerle milli kimlik bilincini daha üst noktalara taşıdılar.

Kafkasya Türklerinin matbuat, eğitim, dil tartışmaları gibi kültürel ve düşünsel faaliyetlerle geliştirdikleri milliyetçilik duygusu aynı zamanda Ermenilerle başlayan çatışmalarla da beslenerek siyasal uyanışa zemin hazırlamıştır. Tadeusz Swietochowski, 1905'lerdeki Azerbaycan Türkleriyle Ermeniler arasındaki çatışmanın Azerbaycan Türklerinin siyasal açıdan uyanması ve örgütlenmeleri için büyük önem taşıdığını belirtmektedir.¹⁶⁰ Ona göre, Ermenilerin uyguladıkları şiddet karşısında Azerbaycan Türklerinin *Dıfai* adlı örgüt kurmaları, onların Ermenilere karşı siyasi ve askeri alanda daha güçlü savunma imkânı elde etmelerine katkı sağladı.¹⁶¹ Kafkasya'daki Türklere karşı Ermenilerin uyguladıkları vahşet ve saldırıları, Gürcülerin Müslüman Türkleri asimile etme girişimleri, ilk baştaki yazılarında kucaklayıcı fikirleriyle halka hitap eden Ömer Faik'i de zamanla daha milliyetçi bir söyleme ittiği görülmektedir.

¹⁵⁹ *Keşkül* gazetesinde yayımlanan ve karmaşık kimlik bilincini ortadan kaldırmaya yönelik bir diyalog şöyledir:

“Soru: Milletin nedir?”

Cevap: Müslümanım hem de Türküm

Soru: Osmanlı mısınız?

Cevap: Hayır, bicanlıyım (Azerbaycan'ın kısaltılmış hali, cansız anlamına geliyor, yazar kelime oyunu yapıyor)

Soru: Azerbaycanlıların ülkesi neresi?

Cevap: Bildiğim kadarıyla Aras'ın ötesinde Azeriler yaşar, bu tarafında bicanlılar, ikisi birden Azerbaycan olur. Biz ayrı ayrı bicanlıyız.

Soru: Türkçe konuşuyorsun, öyleyse Türk müsün?

Cevap: Benim durumumu açıklayan bir kelime yok, Türküm, fakat bicanlı.

Soru: Kendine bicanlı diyecek yerine neden kendine Azerbaycanlı Türk diyerek bu sorunu halletmiyorsun?”

Keşkül, No:22, 1891'den aktaran: Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaaten Ulusal Kimliğe Azerbaycan 1905-1920*, Bağlam Yay., İstanbul, 1988, s.51,52.

¹⁶⁰ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s. 66-74.

¹⁶¹ *A.g.e.*, s.73.

Ömer Faik Müslüman azınlık gruba mensup aydın olması ve dönemin siyasi/fikri şartları itibariyle milliyetçilik düşüncesine sahip olması kaçınılmazdı. O, bir taraftan 19. yüzyıl Azerbaycanlı aydınlarında başlatılan kimlik tartışmalarından etkilenirken diğer taraftan da İstanbul'daki yıllarında, buradaki Gayrimüslimlerin mücadelelerine tanık olması ondaki milliyetçilik fikirlerin gelişmesine etki etmiştir. Hatıralarında, Kafkasya'ya döndüğü zaman Tiflis'teki Müslüman azınlıkları, Osmanlı'daki Ermeni ve Rumlarla kıyaslayarak Tiflis'teki Müslüman-Türk azınlığın siyasi ve kültürel haklar açısından Osmanlı'daki gayrimüslimlere göre çok geride olduğunu belirterek şöyle demiştir:

“Bu büyük merkezde [Tiflis'te] Kafkasyalı, İranlı, Osmanlı adları ile birçok Türk bulunduğu halde bunların bir tane olsun milli mektepleri, milli teşkilatları, hatta basit bir yardımlaşma cemiyetleri bile yoktu. Hâlbuki birlikte yaşadıkları Gürcü ve Ermeni komşularının [Çarlık hâkimiyeti altında] kendi dilleri ile çıkan günlük gazeteleri, haftalık mecmuaları, milli ortaokulları, liseleri, öğretmen okulları, zengin ve nüfuzlarına mahsus kolejleri, yardımlaşma cemiyetleri, bankaları, her türlü ilmi ve İctimai teşkilatları vardı.”¹⁶²

Ömer Faik, 1893'lerde gözlemlediği bu eşitsizliğe karşı uzun yıllar mücadele etmiştir. Çok sayıdaki gazete yazılarında bu eşitsizliğe karşı bazen dolaylı bazen açıkça eleştiriler yönelmiştir.

Ömer Faik, milli kimlik konusunda iki taraflı bir kaygı içerisinde olmuştur. Bir yandan Müslüman Türk azınlık olması hasebiyle kendi kültürel ve siyasi haklarını koruma ki, buna daha çok dışa karşı bir korunma diyebiliriz, diğer taraftan ise bir nevi iç hesaplaşma da diyebileceğimiz, Türklüğün İslam potası içerisinde erimesine/kaybolmasına karşı olmasıdır. Bununla ilgili olarak “Ben Kimim?” başlıklı makalesinde milliyetçilik-din ilişkisine dair önemli konulara değinmiştir.

Ömer Faik, milliyetçilik konusundaki birinci aşamada milli kimliği koruma adına Müslüman - Türk azınlığın tanımlayıcı her türlü din (medreseler, camiler, din adamları) ve dil (hem Türkçe hem de Arapça) ile ilgili maddi ve manevi değerlerin korunması

¹⁶² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s. 45,46.

gerektiğini savunurken, ikinci aşamada Türk ırkının İslam dini içerisinde kendi kimliğini (mesela Arapçadan etkilenecek Türkçenin kaybolmaya yüz tutması) kaybetmesine karşı çıkmıştır.

Aslında Ömer Faik'in düzenli olarak matbuat hayatına atıldığı 1903'de ve takip eden yıllarda milliyetçiliğe dair pek de yazısı bulunmamaktadır. Söz konusu yıllarda ilişki içerisinde olduğu sosyalist düşünce de milliyetçiliğe karşı bir tavır takılmaktaydı. Aynı zamanda kendisinin de kurucuları arasında yer aldığı *Molla Nasreddin* dergisi, milletleri birbirine düşürmek için Çarlığın yürüttüğü fitne siyasetini anlatmakta, ayrı ayrı halklar arasında dostluk ve kardeşlik düşüncelerini tebliğ etmekteydi. *Molla Nasreddin* dergisi etrafında toplanan aydınlar, mesela Sabir gibi halk şairleri de kardeşlik konularını eserlerinde sıkça vurgulamaktaydı.¹⁶³

Diğer yandan milliyetçilere karşı mücadele eden Bolşevik yayınları, milliyetçileri yalancı vatanperverlikle ve milliyetçilik perdesi altında gerçekte halka karşı zıt bir politika takip etmekle itham etmekteydiler: “*Katı milliyetçilik siyasetini ortaya atanlar, aslında Çar fitne fesatçılarından daha tehlikelidirler. Onların bu siyaseti hiçbir zaman insaniyetle bağdaşmaz*”, diyerek Ermeni ve Azerbaycan milliyetçi basınına fitneci olmakla suçlamaktaydılar.¹⁶⁴ Ömer Faik'in kendisi de bizzat şahidi olduğu 1905'de Türk-Ermeni çatışmasının Çar'ın bir fitnesi olduğu ve milliyetçiliğin Çar'ın zulmüne karşı mücadelede işçi sınıfını ayırttığına ve zayıflattığına dikkat çekmiştir.¹⁶⁵

Ömer Faik 1905'teki yazılarında milliyetçilik duygularını ön plana çıkarmamasına karşın, 17 Ekim 1905 Çar'ın fermanıyla halka ve özellikle de Müslümanlara vaad edilen özgürlüğün verilmediği hususunda şikâyetlerini dile getirmiştir. Devrimden bir müddet sonra yazdığı yazısında şunları belirtmiştir: “*17 Oktyabr [Ekim] fermanı şimdiye kadar*

¹⁶³ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2006, s.193.

¹⁶⁴ A.g.e., s. 195, 196.

¹⁶⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.115.

olan siyasi ve dini tecavüzlere, zulümlere nihayet vermek vaadini tebşir etti, ama ona da fiilen amel olunmadı.”¹⁶⁶

Ömer Faik’in milliyetçilik fikrini besleyen husus sadece Çarlığın Müslüman-Türk azınlığa uyguladığı baskısı değildi. Aynı zamanda, yan yana yaşadıkları ve Hıristiyan olmaları nedeniyle Çarlık tarafından Müslümanlara nazaran daha çok haklara sahip olan Ermenilerin, Türklere uyguladıkları şiddet olayları da vardı. O, bir yandan Çarlık tarafından Kafkasya’daki azınlıklara eşit haklar verilmemesini eleştirirken, diğer yandan da Ermenilerin uyguladıkları şiddet olayları karşısında daha örgütlü ve sert cevap verilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ona göre:

“Bir memlekette, bir yurttta yaşayan muhtelif milletler umumi vatanın hayrına o vakit daha sağlam bir yol ile çalışabilirler ki, o milletlerin arasında hak[ve] ihtiyarca tefavüt [fark] olmaya, onları birbirinden uzaklaştıran sebepler bulunmaya. Çünkü milletlerin arasına zıtlık yerleştirip hem terakki ve temeddüne mani ve hem de hükümetin kuvvetlenmesine engel olan sebeplerin birincisi müsavatsızlıktır. (...) İnsaf edilsin: zamanın böyle bir vaktinde 25 - 30 milyon biz Rusya Türklerinin milli medeniyet adına hangi bir idareyiz, hangi bir teşkilatımız var? Komşularımızın Eçmiedzin’deki Akademiyaları, Tiflis’teki darülmualiminleri, geniş kilise ihtiyarları, bol bol milli mektepleri karşısında bizim neyiz var? (...) Hâlbuki bizim gibi sadakatli, bizim gibi büyük bir milletin mukadderatı böyle olmamalıdır. Bunda, böyle olmamızda günah yalnız bizim mi?...”¹⁶⁷

1905’de başlayıp 1907’lere kadarki dönemde Kafkasya’nın çeşitli bölgelerinde Azerbaycan Türkleriyle Ermeniler arasında çok sayıda çatışmalar ve şiddet olayları meydana gelmiştir.¹⁶⁸ Ömer Faik, *İrşad* gazetesinde yazdığı bir makalede uzun süredir Ermenilerin Nahçıvan, Erivan ve Karabağ’da kurdukları düzenin, polis ve asker eliyle yaptıkları işlerin mahalli küçük olaylarla biteceğini zannettiklerini yazmaktadır. Numanzade, “*Meğer ne kadar aldanmışız! Meğer ne derecede gafil ve basiretsiz olmuşuz! Meğer ne derece fehimsiz ve safdil olmuşuz ki, Ermenilerin Erivan ve*

¹⁶⁶ Numanzade, “Deryadan Katre”, *İrşad Gaz.*, No:286, 15 Dekabr 1906.

¹⁶⁷ Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.216-217.

¹⁶⁸ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bakınız: Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.252-315.

Karabağ semtlerinde her türlü hazırlıklarını göre göre, her türlü fitne ve fesatlarını hissede hissede, her tür hain hareketlerine kana kana kendimizi gerektiği şekilde müdafâ etmeyi aklımıza bile getirmedik” demektedir.¹⁶⁹

Müslümanların da Ermeniler gibi örgütlenip, güçlenmesi gerektiğini belirten Ömer Faik, bununla ilgili şunları yazmıştır:

“Burasını iyi bilmeliyiz ki, bir tarafın zayıflığı her zaman diğer tarafın cesaret ve hücumuna sebep olur. (...) Tarih-i cihana ibret gözüyle bakarsak, bugünkü hükümetlerin reftar ve politikalarını nazara alırsak göreceğiz ki, dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde sulh ve salah zayıf ve merhametle muhafaza edilmiyor ve edilmez de. İki tarafın biri zayıf olan yerlerde davay-ı galibiyet mutlak hazırdır. Muvazene olmayan yerlerde her zaman kuvvetli kuvvetsizi ezmekte ve vahşi hayvanlar gibi onun zaafından istifade etmektedir.”¹⁷⁰

I. Dünya Savaşı’nda, gerek Kafkasya’da ve gerekse doğu Anadolu vilayetlerindeki Rus ve Ermeni zulümlerine ağır biçimde maruz kalan Türklerin acınacaklı hali Ömer Faik’in milliyetçilik düşüncesinde derin etki ve iz bırakmıştır. Savaş yıllarındaki birçok yazısında Müslümanları birbirlerine yardım etmeye çağırırken aynı zamanda kendisi de bu yardım faaliyetleri içerisinde yer almıştır. Ömer Faik, söz konusu dönemde, Bakü’de neşredilen ve Türkçülük ideolojisini savunan *Açık Söz* gazetesindeki seri makalelerinde¹⁷¹ ve “*Kardeş Kömeyi [Yardımlı]*” adlı dergideki makalesinde Türkçülükle ilgili fikirlerini yazmış ve Türkçülüğün bugün içine düştüğü felaketin sebebinin kendisini tanımamak olduğunu belirtmiştir.

Daha önceki yazılarında Türkçülüğü Rus ve diğer Hıristiyan azınlıkların siyasi ve kültürel saldırılarına karşı korumaya çalışan Ömer Faik, 1917’deki “Ben Kimim?” başlıklı yazısında İslamiyet potası içerisinde kaybolmaya yüz tutmuş Türklüğü bu durumdan kurtarmaya çalışmıştır. Burada din (ve mezhep) üzerinden tanımlanmış milliyetçiliği ırk ve dil üzerinden tanımlanan bir milliyetçiliğe doğru çekmektedir ki bu

¹⁶⁹ Bir Cavan, “Ne Etmeliyiz?”, *İrşad Gaz.*, No:183, 4 Avgust 1906.

¹⁷⁰ Ümid, “Böyledir mi?”, *İrşad Gaz.*, No: 209, 6 Sentyabr 1909.

¹⁷¹ Ömer Faik, “Milli Meselelerimiz Vakti mi?”, *Açık Söz Gaz.*, No:31-32-44-54, 10-11-25 Noyabr, 6 Dekabr 1915.

önemli bir değişiklikler : “*Ey Türk iyi bil ki, bugünkü mahşerin sur-i israfili ilme, milli ittihadada davet ediyor! Şimdinin siyasi felsefesi terakkiyi milliyetçilikte görüyor. Zamanın güç ve kuvvet binası milliyetçilik bünövresi [esası] ve temeli üzerine kuruluyor*”¹⁷² diyerek dönemin milliyetçilik dönemi olduğunu belirtmiştir. Milliyetçiliğin hüküm sürdüğü böyle bir çağda insanın kendi soy ve milletini tanımamasını en büyük günahlardan ve silinmez lekelerden olduğunu belirtmiştir.¹⁷³ Şöyle diyor:

“Ey Türk! Senin başına çok işler gelmiştir, çok akideler dolmuştur. Çok şeyler bilirsin! Bugün de çok cahil değilsin! Birçok ediplerin, muallimlerin, mühendislerin, doktorların, hukukçuların, mekteplerde yüzlerce taleben var! Ey Türk! Oldukça çok şey biliyorsun! Sana artık sırf cahil, faydasına ve zararına olan şeyi anlamıyor diyemeyiz! Sen, sen ey Türk! Zamanın birçok icatlarını, yeni fikirlerini, hatta birçok modalarını da öğreniyorsun! Hatta dini akidelerin çürümeye yüz tuttuğunu sezip dünyevi akidelere iman etmeye de başlıyorsun! Evet, çok şeyler, ilimler, fenler bilmeye çalışıyorsun! Birçok hüneler de öğrenmişsin! Gökyüzüne çıkıp ay ve yıldızların ne olduklarını yakından bilmek, yerin derinliklerine girip mahiyetini anlamak istiyorsun!”¹⁷⁴

Ömer Faik, ancak işin kendini tanımaya geldiğinde bu konuda cahil kaldığını, Türklerin milli meselelere ait ciddi makaleler okuduklarında uykularının geldiğini söylemektedir.¹⁷⁵ Yine “Ben Kimim?” başlıklı yazısında Türklerin kendilerini tanımlama konusunda din ve mezhep (Sünni, Şii) kalıplarını aşamadıklarını diyaloglarla şöyle göstermiştir:

“Ben iddia etmiyorum, yüksek sesle haykırıyorum:

Biz kendimizi tanımıyoruz, biz kendi milletimizin sadece adını bile bilmiyoruz.

Ne o, niye dudağımı büktün? Görünüyor söylediklerimde[n] şüphen var!

Çok iyi, buyur beraber soralım?

¹⁷² Ömer Faik Numanzade, “Ben Kimim?”, *Gardaş Kömeyi [yardımı] Dergisi*, May 1917, Bakü.

¹⁷³ A.g.m.

¹⁷⁴ A.g.m.

¹⁷⁵ Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.216.

Kimdir o?

- Marağalı Meşhedî Ali Asker.

Bu kim?

- Şamahılı Abdülğaffar.

Diğeri?

- O da Erzurumlu Dursun Ağa.

Bunların birincisinden soralım:

- Meşhedî! Sen hangi cins ve hangi millettensin?

- İrânlı ve Şii mezhebim.

- Abdülğaffar Ağa, sen?

- Ben de Kafkaslı Babiyim.

-Dursun Ağa! Sen biraz okumuşa benziyorsun, gerek soyunu, milletini tanıyasın!

- Ben de Osmanlı ve Sünniyim.

- Daha başka?

- Başka hiç!

Siz çok deyiniz ki “Sünnilik, Şiilik, Babilik birer mezhep ve akidedir.” Cins ve millet (ümme) ise başkadır.”¹⁷⁶

(...)

Bir de Ahalsihli Bezungun Ağaya sorunuz ki, o gelen kimdir?

- Aceme benziyor.

- İyi dehdüş [bak], dikkat et!

- Öyle kendisidir: Acemdir, Kızılbaşdır.

- Bırak olsun, biraz konuşuralım!

- İşin mi yok, bırak defolsun, Kızılbaştan ne işiteceksin ki.

Biçarenin haberi yok ki, Kızılbaş diye maskaraya aldığı kişi kendi soyundandır, kendi millet[inden] kardeşidir.”¹⁷⁷

¹⁷⁶ Ömer Faik Numanzade, "Ben Kimim?", *Gardaş Kömeyi [yardımı] Dergisi*, May 1917, Bakü.

Ömer Faik bu diyaloglarda Türklerin kendilerini tanımlarken ait oldukları mezhep veya akidenin dışına çıkamamalarından ve kendilerinin hangi ırka ait olduklarının bilincinde olmadıklarından yakınmaktadır. Hâlbuki yine aynı makalede gösterdiği gibi Rus ve Gürcülerle yapılan konuşmalarda onların kendilerini tanımlarken ait oldukları din veya mezhebin yanı sıra hangi ırka ait olduklarının da farkında olduklarını belirtir.

İkinci diyalogda ise aynı ırktan ancak farklı mezheplerden olan Kafkasyalı Sünni Türklerle İran'da yaşayan Şii Azerbaycan Türkleri arasındaki düşmanlığı eleştirmiştir: *“Amerikalılar Tebriz’e gelip mektepler, hastaneler açıyorlar ve böylelikle Şii Türklere muhabbet gösteriyorlar, yardım ediyorlar veya eder gibi görünüyorlar ki, gelecekte mesleklerine, ticaretlerine hizmet etsinler. Lakin belaya bakınız ki, biz Kafkas Türkleri kendi ayakları ile yanımıza gelen İranlı Şii Türk kardeşlerimize yüz çeşit ad koyup uzaklaşıyoruz”*¹⁷⁸ diyerek bu konudaki tepkisini dile getirmiştir.

Ömer Faik’e göre bir Türk’e, “Sen kimsin?” diye sorulduğunda verilmesi gereken cevap “Sünniyim” veya “Şiiyim” yahut başka bir mezhep olmamalıdır. Verilmesi gereken ve kendini tanımlayıcı ilk cevap “Türküm” olmalıdır. Çünkü daha İslam dini ve mezhepleri yok iken Türk ismi vardı. *“İslamiyet Arabistan kumluklarında doğmadan evvel bile sen Altay’ın eteklerinde etrafın güzelliğini seyredip zevk alıyordun! Orada uzun seyir ve seyahatlere hazırlanıyordun!”*¹⁷⁹ diyen Ömer Faik, kimliği tanımlamada Türk kimliğinin tarihen daha eski ve önemli olduğunu belirtmiştir.

Şimdiye kadar başkaları [İslamiyet] için kendi kimliğini feda eden Türklüğe, *“Yeter, yeter, ey Türk! Biraz ayıl. (...) Kendi varlığı[nın], kendi vücudunun kıymetini bil! Şimdiye kadar yabancılar için, başka varlıklar ve vücutlar için kendini helak etmişsin! Bari bundan sonra olsun ayıl! Bir kendine gel! Kendi gününe çalış!”*¹⁸⁰ diyerek Türk milliyetçiliğini uyanmaya çağırmıştır.

¹⁷⁷A.g.m.

¹⁷⁸A.g.m.

¹⁷⁹A.g.m.

¹⁸⁰A.g.m.

Ömer Faik'in milliyetçilikle ilişkili olarak üzerinde durduğu konulardan birisi de Türkçe meselesi idi. 19. Asrın ikinci yarısı ve 20. Asrın başında gerek Osmanlı'da ve gerekse Rusya Türkleri arasındaki dil tartışmalarının Türk milliyetçiliğinin doğuşunda önemli bir etken olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.¹⁸¹ Bu doğrultuda dil meselesi, Ömer Faik'in matbuat hayatının bütün dönemlerinde vazgeçmediği ve sürekli üzerinde durduğu konulardandır. Dili milletin tek "nişanı" olarak niteleyen¹⁸² Ömer Faik, "*Senin kendi tatlı dilini çığırından çıkarıp bugünkü acınacak hale sokan Arap alfabe ve yazısından evvel senin güzel alfabe ve yazın var idi*"¹⁸³ diyerek Türkçenin Arapça kelimeler ve harfler yüzünden karmaşık bir dil haline geldiğini savunmuştur. Hatıralarında da Türkçe imlanın Arapçaya tabi oluşunun kendisini Arapçaya karşı düşmanlığa sevk ettiğini yazmaktadır.¹⁸⁴ Ona göre dilini sevmeyen, kendi milli dilinde konuşmak istemeyen birisinin milliyetçilikten bahsetmesi yalancılıktan başka bir şey değildir. "*Hâlbuki bizim bazı ağalar dilimizin zorluğunu bahane edip evde eş-çocukla da başka dil ile konuşmak hayalinde bulunuyorlar. Tiflis'te beş tane [Türk] ziyalı[sı](?) bir araya geldiklerinde göremezsiniz ki kendi dilini konuşsun*"¹⁸⁵ diyen Ömer Faik, "*Rusya tebası [olan] iki Polonyalı, iki Finlandiyalıyı öldürsen Rusça konuşmaz*"¹⁸⁶ diyerek Türklerin kendi dillerine olan duyarsızlığını eleştirmiştir.

¹⁸¹ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, Çev. Kesit Yay., İstanbul, 2009, s.28-36, 87-101.

¹⁸² Ömer Faik, "Aşk ve Muhabbet", *Yeni İkbal Gaz.*, No: 57, 2 İyul 1915.

¹⁸³ Ömer Faik Numanzade, "Ben Kimim?", *Gardaş Kömeyi* [yardımı] Dergisi, May 1917, Bakü.

¹⁸⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.101.

¹⁸⁵ Ömer Faik, "Aşk ve Muhabbet", *Yeni İkbal Gaz.*, No: 57, 2 İyul 1915.

¹⁸⁶ A.g.m.

2. İstibdat Yönetimine Karşı Mücadele

Kim demiş yok...bu bizde istidat?!

Var o!.. Var... Mahveden ise istibdat

Günde yüz bin bela edip icad!..

... Cehlimiz oldu!..İsmine lanet¹⁸⁷

Çağdaş dönem aydınlarının başlıca özelliklerinden olan otoriter/baskıcı idareye karşı başkaldırı/itiraz Ömer Faik'te de karşılığını bulmuştur. Ömer Faik, yaşadığı coğrafya itibarıyla Osmanlı'da Padişahın, Rusya'da Çar'ın ve İran'da Şah'ın halkın üzerinde kurdukları mutlakiyet rejiminin baskılarını bizzat yaşamıştır. Matbuat hayatında - daha çok II. Abdülhamid olmak üzere- bu üç rejime karşı çok sayıda yazı yazarak halkı aydınlatmaya ve ayaklandırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Tiflis'te yaşadığı yıllarda II. Abdülhamid'le mücadele eden İttihatçılarla, Rusya'da ise Çar'ın yıkılması için gizli faaliyet yürüten sosyalistlerle sıkı ilişki içerisinde olmuştur.

Çarlık Rusya'sında yaşayan Müslüman azınlıklar birçok siyasi ve kültürel haklardan mahrum yaşamaktaydılar. Eğitim, matbuat gibi alanlarda halkı aydınlatmaya yönelik Müslüman aydınlar tarafından atılan adımlar çeşitli nedenlerden dolayı engellenmekteydi. Ömer Faik bu baskılara karşı eleştirileri dile getirirken bunlara boyun eğen Müslümanları da eleştirmekteydi:

“Dert budur ki, Rusya'da bizden çok dövülen, sövülen, bizden fazla zelil ve hakir olan hiçbir tayfa olmaya olmaya yine bizden fazla o köhne zulümleri arzu eden gafil bir tayfa görünmüyor. Fesüphanallah! Bu ne mertebe cehalet! Ne mertebe cehalet ki, o köhne zelillik, o tür esirlik, o halis hayvancılık, sanat-ı rahatlık ve insanlığın son derecesi biliniyor. Niçin bilinmesin ki, burunlar o köhne murdar koku ile dolmuş kalpler her işitilene(?) boyun eğmek duygusu ile beslenmiş, başlar ve beyinler zulüm ve istibdatın verdiği terbiye ile büyümüş. Sırt derileri köhne idarenin vurduğu matraklar ile kalınlanmış. (...) Bu sebeptendir ki, (...) Rusya'da

¹⁸⁷ Şevki Nevruzov bu şiirin Ömer Faik'e ait olduğunu belirtmektedir. *Şark-ı Rus Gaz.*, No:60, 21 May 1904'den aktaran: Şevki, Nevruzov, *Şark-ı Rus'un Çağrısı*, Yazıcı Yay., Bakü, 1988, s.83.

“hürriyet”in her tayfadan fazla bize gerek olduğuna zerre kadar da olsa anlamak istemiyorlar.”¹⁸⁸

İslam’ın herkesten fazla hürriyet ve müsavat, adalet ve merhamet taraftarı olduğunu belirten Ömer Faik¹⁸⁹ buna rağmen toplumun bu tepkisizliğini, baş eğmesini, “*asıl zalim ve günahkârlar zulüm edenler değil belki zulme, hakarete sabredenlerdir*”¹⁹⁰ diyerek eleştirmiştir.

Ömer Faik, toplumun Çarlık tarafından uygulanan baskıcı rejime teslim olması, ona karşı tepki göstermemesinin üzerinde durmuştur. Ona göre bunun birinci nedeni toplumun bilgisiz olması, ikinci nedeni ise bu rejime karşı birlikte mücadele edilmemesiydi: “*Zalimler de cemaatin mahz gaflet ve cehaleti sebebiyle murdar pençelerini, keskin dişlerini fedakaran-ı hürriyetin kalbine kadar batırıp, açtıkları istibdat meydanında istedikleri teki [gibi] oynuyorlar. Yoksa eğer cemaat malumatlı olup biraz ittihat etse, edib-i meşhur Abdülhak Hamid Beyin Duhter-i Hindu nam kitabında dediği gibi zalimi mahbubesinin zülfüyle boğdurmak olur...*”¹⁹¹ diyerek istibdada karşı neler yapılması gerektiğini göstermiştir.

Bu konuda yapılması gereken başlıca faaliyet toplumun bilgi seviyesini arttırmak olmalıdır. Çünkü ona göre bilgi seviyesi arttırılırsa toplum esaretten, idarey-i keyfiyeden kurtulacaktır.¹⁹² Başka bir yazısında da toplumun kendi esaretlik durumunun farkında olmadığını belirten Ömer Faik şunları yazmaktadır:

“Benden[iz]in fikrince - diğer esbab kendi yerinde durmakla beraber-en birinci vasıtay-ı selamet ve necat cemaati küçük küçük kitaplar ile kendi ağır ve zulümlü maişetinden haberdar edip onları gelecek için hazırlamalıdır. Onlara selamet bir vasıta ile kendi ihtiyaçlarını bildirip umumi insaniyet efkârına ortak etmeye

¹⁸⁸ Ümidvar, “Ne Vakte Kadar?”, *İrşad Gaz.* No:91, 17 Aprel 1906.

¹⁸⁹ Ümidvar, “Bu Günler ve Bizim Rehberler”, *İrşad Gaz.*, No:113, 15 May 1906.

¹⁹⁰ Numanzade, Mazlum En Büyük Zalimdir, *İrşad Gaz.*, No:245, 18 Oktyabr 1906.

¹⁹¹ Ö. F. Numanzade, “Davet ve Tevegge [Rica]”, *İrşad Gaz.*, No:209, 6 Sentyabr 1906.

¹⁹² Ümidvar, “Cemaat Darülfünunu”, *İrşad Gaz.*, No:54, 28 Mart 1907.

çalışmalıyız. Her suretle olsa, çalışmalıyız ki, cemaat istibdat idaresinin zararını, cemaat idaresinin faydasını kendisi anlasın.”¹⁹³

Ömer Faik, Mart 1905’de Celil Memmedguluzade ve M. E. Bağirov ile birlikte kurduğu Gayret matbaasında çok sayıda siyasi içerikli ve Çarlığın aleyhinde yayınlara imza atmıştır.¹⁹⁴ Bu matbaada basılan bazı siyasi içerikli risaleler o dönem Çarlığa karşı mücadele yürüten Bolşeviklerin Bakü, Erivan ve Kazan’da Rus, Ermeni ve Tatar dillerinde yayımladıkları ve halka dağıttıkları kitaplarla aynı nitelikte¹⁹⁵ ve halkın siyasi dünya görüşünün teşekkülü için faydalı eserler idi. Bu süreçte Ömer Faik’in sosyal demokratlarla yakın ilişki içerisinde olduğu tahmin edilmektedir. Gayret matbaasında basılan inkılâbi mahiyette kitap ve intibahnamelerin¹⁹⁶ içerikleri ve siyasi talepleri sosyal demokrat partisinin programıyla uygunluk gösteriyordu.¹⁹⁷

Ömer Faik’in Gayret matbaası aracılığıyla yürüttüğü bu tür faaliyetler onun baskı ve takibata maruz kalmasına da sebep oluyordu. *Tekâmül* dergisinde 1906’deki ilk numarasında çıkan bir haberde şunlar yazılmaktaydı: “*Polis idaresi Tiflis’te Gayret matbaasında beşinci defa olarak arama yaparak Numanzade Hazretlerinin çap ettiği [bastığı] Azade Danışmak ve Bir Yere Cem Olmak Niçin Lazımdır? ünvanlı kitapçasının 3.000 nüshasına el koyup jandarma idaresine götürmüştür.*”¹⁹⁸

Ömer Faik bir yandan Çarlık istibdadına karşı mücadele ederken diğer taraftan da Osmanlı Sultanı’na ve İran Şah’ına karşı da çeşitli vasıtalarla mücadele etmekteydi.¹⁹⁹ Gayret matbaasında İran ve Türkiye’deki inkılâpçılara gönderilmek üzere

¹⁹³ Ö. F. Numanzade, “Davet ve Tevegge [Rica]”, *İrşad Gaz.*, No:209, 6 Sentyabr 1906.

¹⁹⁴ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yay., Bakü, 1992, s. 41.

¹⁹⁵ Aziz Mirahmedov, *A.g.e.*, s.196-197.

¹⁹⁶ Herhangi bir maksatla gizli olarak bastırılıp halka dağıtılan bildiriler.

¹⁹⁷ Şamil Gurbanov, *A.g.e.*, s.49.

¹⁹⁸ *A.g.e.*, s. 50.

¹⁹⁹ Ömer Faik öğretmenlikten matbuat hayatına geçerken bununla neyi amaçladığını hatıralarında şöyle anlatmaktaydı: “Kafkasya’da sadece öğretmenlikle vakit geçirmek, bununla yetinmek istemiyordum. Burada [Tiflis’te] siyasi-içtimai bir gazete neşrini son derece elzem görüyor ve bunun için her türlü sıkıntı ve özveriyi göze almış bulunuyordum. Sanıyordum ki burada İran ve Türkiye’deki istibdat aleyhinde serbestçe yazılar yazmak ve bu yazıları her iki tarafa ulaştırmak mümkün olacaktı. Özellikle en çok

siyasi içerikli “intibahnameler” basılmaktaydı.²⁰⁰ Bununla birlikte Osmanlı devleti ve II. Abdülhamid’le daha yakından ilgilendiğini hatıralarında anlatmaktadır. *Molla Nasreddin* dergisinde, gerek kendi yazılarında ve gerekse de çizdiği/çizdirdiği karikatürlerde özellikle II. Abdülhamid’e karşı ağır eleştiriler yöneltmiştir.²⁰¹

Ömer Faik’in Osmanlı Devleti’ndeki gelişmeleri yakından takip etmesi onun yaklaşık on yıl İstanbul’da eğitim görmesi ve bir müddet memuriyette bulunmasıyla yakından alakalıdır. Sultan II. Abdülhamid’e karşı düşmanlığı da bu yıllardan kalmıştır. Darüşşafaka’daki öğrencilik yıllarında Namık Kemal’in basılmamış eserlerini, özellikle de padişaha karşı yazdığı hiciv ve tenkitlerini, mektebe getirip gizlice ezberlediklerini hatıralarında anlatmaktadır. Bu dönemde yine eski-yeni edebiyat tartışmalarında yeninin baş müdafii olan Recaizade Mamut Ekrem, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret ve diğerleri ile eskinin taraftarları Muallim Naci ve Hacı İbrahim’i merakla okuduklarını anlatmaktadır.²⁰² Okulun son senesinde idareye karşı isyana karıştığı gerekçesiyle verilen hücre cezasını hatırladıkça hâlâ tüyelerinin ürperdiğini anlatan Ömer Faik, dönemin baskıcı anlayışını şöyle anlatmıştır: “*Hücredeyken düşünüyordum: Müdüre karşı çıkan bir talebeye bu kadar eziyet edilirse bir nazırın veya padişahın karşısında duran inkılap kahramanlarına yapılan işkence nasıldır?*”²⁰³ Ömer Faik yine o yıllarda bir öğrenci olarak II. Abdülhamid hakkındaki izlenimlerini şöyle anlatmaktadır:

“Sultan Abdülhamid cahil halkın gözlerine çektiği mukaddes halifelik perdesini yırtıp altındaki çirkin rezaletin üzerini açacak kuvvetli ellerin bir kısmının da mektepliler olduğunu ve olacağını çoktan sezmişti. Sezdiği için de bunlara karşı ikiyüzlü siyaset güdüyordu. Bir taraftan yılda iki defa (Ramazan’da ve Hıdrellez’de) bütün mektep talebelerine kuzu pilav yediriyor, mezun olanlara madalya dağıtıyor, diğer taraftan ise memleketin gelecek rehberleri olan genç

padişahın [II. Abdülhamid] aleyhinde yazılar yazmak istiyor[dum].” Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.71.

²⁰⁰A.g.e., s. 41.

²⁰¹ Molla Nasreddin dergisindeki Abdülhamid’e yöneltilen eleştiriler hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Atahan Paşayev, *Molla Nasreddin: dostları, düşmanları*, Gençlik Yay., Bakü, 1982, s. 33-66.

²⁰² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.31.

²⁰³A.g.e., s.33.

neslin kemiklerinden Beşiktaş, Çırağan sarayları için denizaltı rıhtımları yaptırıyordu.”²⁰⁴

Öğrencilik yıllarında II. Abdülhamid’e karşı oluşan bu olumsuz tavır mezuniyet sonrası İstanbul’daki kısa memurluk döneminde ve daha sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. Darüşşafaka’dan mezun olduktan sonra Galata posta ve telgrafhanesinin Madrid(?) şubesine tayin edilen Ömer Faik’in buradaki görevi Avrupa’dan gelen posta evrakını kabul etmektir. O burada çalışmanın kendisine en büyük faydasının mektupların yanı sıra gelen dergi ve gazeteleri gizlice okuyarak Avrupa matbuatını tanımak olduğunu söylemektedir.²⁰⁵ Ömer Faik Galata postanesindeki görevi süresinde gizli toplantılara ve faaliyetlere devam etmiştir. Bu faaliyetler kapsamında gizli bir teşkilat kurup Avrupa’daki Genç Türklerle iletişime geçmeye, onlara yardım etmeye karar verdiklerini anlatmaktadır.²⁰⁶ Sonuçta, 1891-1892 yıllarında çalıştığı Galata postanesinde bu tür zararlı faaliyetlerinden dolayı II. Abdülhamid hafiyeleri tarafından takibata uğramış, yakalanma tehlikesinden dolayı İstanbul’dan kaçarak memleketi Ahıska’ya dönmüştür.

Ömer Faik, Kafkasya’ya döndükten sonra da II. Abdülhamid aleyhtarı faaliyetlerini devam ettirmiştir. Gayret matbaasındaki Çarlığa karşı gizli bildirimler basmakla beraber aynı şeyi Doğu Anadolu’da halkın II. Abdülhamid’e karşı ayaklanması için de yapmıştır. Bununla ilgili olarak şöyle demektedir: “*Bizi asıl endişelendiren Tiflis işçileri için hazırlanan kısa bildirimlerden ziyade Osmanlı devletine göndermek üzere bastığımız geniş muhtevalı bildiri ve risalelerdi.*”²⁰⁷ Onun, özellikle 1906’da Erzurum’daki isyana²⁰⁸ bu yönde katkılarının olduğu hatıralarından anlaşılmaktadır.

²⁰⁴A.g.e., s.33.

²⁰⁵A.g.e., s.34.

²⁰⁶A.g.e., s.37.

²⁰⁷A.g.e., s.111.

²⁰⁸ Muammer Aydın, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, s.22.

Erzurum isyanının önemli aktörlerinden olan Hüseyin Tosun Bey,²⁰⁹ Prens Sabahattin tarafından Kafkasya yoluyla gizlice Erzurum'a gönderilmişti.²¹⁰ Ömer Faik, Hüseyin Tosun Beyle Tiflis'te birlikte olduklarını ve ona yardımcı olduğunu anlatmaktadır: “Bu gayretli şahsı iki ay kadar Tiflis'te sahte pasaportla sakladım. Getirdiği risaleleri Gayret matbaasında bastırdım. Hüseyin Tosun bir müddet sonra bunları alıp Erzurum'a götürdü.”²¹¹ Erzurum'da isyan çıkartarak anayasa ve meşrutiyet ilan etmeyi amaçlayan Hüseyin Tosun ve arkadaşları bu amaçlarına ulaşamadılar ve isyan bir müddet sonra bastırıldı.²¹² Ömer Faik isyanın çıkaranların hazırlıksızlık ve tedbirsizlikleri yüzünden bastırıldığını ve bu başarısızlık karşısında duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.²¹³

Ömer Faik, Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet gibi Osmanlı aydınlarını tanıdığını ve Kafkasya'ya döndükten sonra, öğretmenlik yaptığı yıllarda Mısır'da bulunan Abdullah Cevdet'le haberleştiklerini yazmaktadır. Onun vasıtasıyla Avrupa'da Sultan II. Abdülhamid ve paşalar aleyhinde yazılan Türkçe gazete ve risaleleri elde edip okuma imkânı bulduğunu belirtmektedir. Fakat Abdullah Cevdet'in paraya tamah ederek Abdülhamid'le anlaşacağını duyduktan sonra nefretle alakayı kestiğini anlatır.²¹⁴

Ömer Faik 1906'da Celil Memmedguluzade ile birlikte çıkartmaya başladığı *Molla Nasreddin* dergisinde de II. Abdülhamid istibdadına karşı aynı mücadeleyi yürütmüştür. Gerek yazdığı yazılarda ve gerekse karikatürlerde bu konuyu sürekli gündemde tutmuştur.

²⁰⁹ A.g.e., s.15.

²¹⁰ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihi ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s.221.

²¹¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.112.

²¹² Muammer Aydın, a.g.e., s.45.

²¹³ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s. 112. Ömer Faik ile Hüseyin Tosun Bey arasındaki dostluk sonraları da devam etmiştir. Ömer Faik 17 Mart 1911'de Ahalsih'den Tiflis'e, Memmedeli Sıdkı'ya yazdığı mektupta, ondan fotoğrafçıdan resimlerini alıp birisini İstanbul'daki Hüseyin Tosun Bey'e göndermesini isemektedir. Hüseyin Beyin adresinin de *Molla Nasreddin*'nin abone defterinde yazdığını belirtmektedir. *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Yazıcı Yay., Bakü, 1992, s.488.

²¹⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, 111-112.

Başlıca tenkit hedefleri olarak İran ve Osmanlı müstebitlerini seçen *Molla Nasreddin* dergisinde İran Şahı ve Osmanlı Sultanı çeşitli hayvan şekillerinde tasvir edilmekteydi.²¹⁵ Derginin 1907'deki birinci sayısında çizilmiş karikatürde Rusya ve İran'daki inkılâp mücadelesinin Osmanlı'ya yayılmaması için Sultan II. Abdülhamid'in aldığı sert tedbirler ifşa ediliyordu. İnkılâb'ın sembolü olarak tasvir olunmuş karikatürde, meleklerin ellerinde tuttıkları “hürriyet”, “kanun-i esasi”, ve “adalet” sözleri yazılı levhaları gören Osmanlı vatandaşları II. Abdülhamid'in aldığı sert tedbirlerden dolayı korkarak vehim ve telaş içerisinde ondan uzaklaşmaktadırlar.²¹⁶

Ömer Faik, “Sultanın Kâğıdı” başlıklı yazısında Sultan II. Abdülhamid'in diliyle Osmanlı Devleti'ndeki baskıcı rejimi ve geri kalmışlığı şöyle anlatıyordu:

“Dünyaya malumdur ki ben Sultan Abdülhamid tahta ayak bastıktan şimdiye kadar Osmanlı devleti parçalanmaya yüz tutmuştur. Bunun başlıca sebebi şudur ki, Osmanlı ahali ilim, fen ve maarif aleminde komşularından her zaman geri kalmıştır. Buna da sebep bir kısım elleri kalem tutanlardır ki, fırsat bulur bulmaz yazdıkları ilk söz “hürriyet”[tir], nasıl ki hapisane ehlinin ilk arzusu “azatlık”tır. Bu işleri böyle gördükçe ben matbuata o derece düşman oldum ki, sokakta iki Osmanlı yoldan geçerken ben razı olmadım ki onlar “gazete” sözünü ucundan bile konuşmasınlar. Bir şehirden diğer bir şehre posta ile iki kardeşin birbirine selamlık mektubu yazmalarına razı olmadım. İzin vermedim ki, tacirler dükkanlarda ticaret kitapları buldursunlar, memleketin etrafına öyle muhkem sed çektim ki, kuş kuşluğuyla bile gazete haberi getiremez.”²¹⁷

Yine başka bir yazısında da II. Abdülhamid'in ülkedeki binlerce hafiyeleriyle nasıl bir istibdat idaresi kurduğuna dikkat çekmektedir.²¹⁸

Molla Nasreddin'deki II. Abdülhamid aleyhtarı bu tür eleştiriler derginin Osmanlı makamlarınca Çarlık yetkililerine şikâyet edilmesine sebep olmuştur. Dönemin Tiflis'teki Osmanlı temsilcisi Feyzi Bey bu konuyla ilgilenmiş ve derginin Osmanlı

²¹⁵ Atahan Paşayev, *a.g.e.*, s. 33-34.

²¹⁶ *A.g.e.*, s.39.

²¹⁷ İmza: Sultan Abdülhamid, “Sultanın Kâğıdı”, *Molla Nasreddin*, No:19, 12 May 1908.

²¹⁸ Hafıyye Başı, “İstatistik”, *Molla Nasreddin*, No: 15, 14 İyul 1906.

topraklarına sokulmasını engellemeye çalışmanın yanı sıra kapatılması için de çaba sarf etmiştir. Nitekim dergi 1907’de Osmanlı’daki istibdat yönetimini eleştiren karikatürler yüzünden bir müddet kapatılmıştır.²¹⁹ 1907 yılı ve 33. sayısında yayımlanan ve Sultan Abdülhamid’in Avrupa konsolosları karşısında maymun gibi oynattıkları bir karikatürden dolayı Ömer Faik, Çar hükümeti tarafından iki ay hapiste tutulmuştur.²²⁰ Fakat yapılan tüm baskılara rağmen dergi bu tür yayınlardan vazgeçmemiştir.

Ömer Faik, “*bizim toplumumuzda siyasi istibdadın yanında bir de dini bir istibdadın olduğunu*”²²¹ belirterek dini istibdada karşı da mücadele edilmesi gerektiğini söylemiştir. Onun dini istibdattan kastı daha çok din adamlarının toplum üzerinde kurdukları hâkimiyetti ve birçok din adamının bu noktada takındıkları tavır siyasi istibdadı da besler nitelikteydi.

Hıristiyan keşişlerin 17 Ekim fermanıyla birlikte Çarlığa karşı daha güçlü mücadele edip hürriyet uğrunda mücadele yürütürken, “*bizim ruhaniler Rusya’nın köhne istibdadına, köhne zulmüne ellerinden geldiği kadar fazla çalışıyorlar*” diyerek Müslüman din adamlarının takındıkları tavrı eleştirmiştir.²²²

Din adamlarını hükümetle birlikte halkın cahil kalmasına²²³ ve siyasi açıdan uyanmalarını engellemekle suçlayan²²⁴ Ömer Faik, bu yetmezmiş gibi halkı Çarlığa itaate çağıran din adamlarına tepkisini dile getirmiştir:

“Herkes cemaatin kuvvetine umut bağladığı, herkes mensup olduğu cemaatin özgürlüğü ve saâdeti yolunda kanlar döktükleri halde bir bakın bizim cemaat rehberleri ne tür cefeng [manasız, boş], müstebit, zulümlü [kararlar] ile cemaatin hürriyetine mani olmak istiyorlar? Rehberlerimiz “yedullahi mea’l-cemaa” (Allah’ın eli cemaatledir) hikmetini bize binlerce ilaveler ile anlatıp cemaat kuvvetinin her muvakkat zulmü cebbarane, zalimane kuvvetlerden fazla daimi

²¹⁹ Atahan Paşayev, .g.e., s. 39,42.

²²⁰ Rzagulu Necefov, a.g.m.

²²¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.71.

²²² Ümidvar, “Bu Günler ve Bizim Rehberler”, *İrşad Gaz.*, No:113, 15 May 1906.

²²³ Ümidvar, “Cemaat Darülfünunu”, *İrşad Gaz.*, No:54, 28 Mart 1907.

²²⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s. 76.

olduğunu bildirecekleri yerine, makam-ı riyaseti bize şöyle miskinane vaaz ediyorlar: Ey mümin kardeşlerim! Cahil ve tecrübesizlerin sözlerine aldanmayın. Çocuk reftarlarına inanıp arhayın [emin] olmayın. Benim aziz kardeşlerim! Nice yüz yıllardan beri devam eden bu azametli hükümetimizin [Çarlığın] idare-i mustakilliyesini zannetmeyin ki değişiyor. Biliniz ki, hükümetimiz her ne tür olursa olsun yine köhne istiklalini, azametini yitirmeyecektir. (...) İşte budur bizim rehberlerimizin vaazları! Budur ümitvar olduğumuz büyüklerimizin, ruhanilerimizin meslekleri. Budur katolikos ²²⁵ mevkiinde olan bizim mukaddeslerin milletlerine nasihatleri!”²²⁶

3. Meşrutiyet

Ömer Faik istibdat yönetimini eleştirirken onların ortadan kalkması gerektiğini, halkın kendisinin seçtiği ve toplumun bu yolla oluşturulan millet meclisiyle idare edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu sistemin karşılığı olarak yazılarında idare-i meşruta/anayasalı yönetim, idare-i meşruta-i amme/anayasalı halk yönetimi gibi idare çeşitlerinden bahsetmiştir. ²²⁷ Ömer Faik, “*kendi milletimizin selametliği namına Rusya’da hürriyet ve müsavatın doğru vücudunu, idare-i meşruta-i ammiyyûnun hakiki teşkilini canı dilden arzu edelim*” diyerek siyasi anlamdaki kurtuluşun meşruti bir idareyle olabileceğini belirtmiştir. ²²⁸ İran’da Kanun-i Esasi’nin ilan edilmesi münasebetiyle yazdığı bir yazıda da Kanun-i Esasi hakkındaki fikirlerini şöyle ifade etmiştir:

“Kardeşler! Şad olak ki İran’ın Kanun-i Esasi’si -her ne kadar nakıs ve muhtac-ı ıslah ise de-yine alem-i İslam için büyük bir nimettir. Alem-i İslam’ın ittihad ve ittifakının birinci adımudur. İran’ın Kanun-i Esasi’si ile teâlî ve terakkisi dört tarafında olan Afgan, Turan, Hindistan, Belucistan, Osmanlı ve hatta biz bedbaht Kafkaslılar için de en şiddetli ve tesirli bir taziyane-i maarif ve da-i ittifaktır. (...)

²²⁵ Ermeni Grigoryan kilisesi ve Gürcü Pravoslav kilisesi patriğinin rütbesi.

²²⁶ Ümidvar, “Bu Günler ve Bizim Rehberler”, *İrşad Gaz.*, No:113, 15 May 1906.

²²⁷ F. Köçerli, *a.g.e.*, s.34-35.

²²⁸ Ümidvar, “Ne Vakte Kadar?”, *İrşad Gaz.* No:91, 17 Aprel 1906.

Öyle biliyorum ki, Kanun-i Esasi'nin insanlara gerek olduğunu şeran isbat etmeye hacet yoktur. Çünkü ekmek gibi gerek olan bir şeyin lüzumu baresinde [konusunda] konuşmak bizim için fazlalıktır. Bununla bile arz ederim ki esaretten azade olup hür olmak, insanca öz ihtiyarıyla, öz hukukunu muhafaza ile yaşamak neyin ki tabi olan dünya emirlerimizde hatta ahiret emirlerimizde, ibâdetimizde bile dahildir. Meselâ, bir Müslüman farz olan ramazan orucunu yese gerek ya altmış gün kefaret orucu tutsun veyahut da bir köle azad etsin. Demek ki, insanlık hukuku ve ihtiyarından mahrum olan bir şahsı azad edip öz insanlık hukukunu, öz ihtiyarını vermek altmış gün riyazat çekmek ibâdetiyle beraber olduğunda bir bakın mükemmel Kanun-i Esasi ilanıyla milyonlarca esir cemaatin kendi insanlık hukukunu kendi ihtiyarına vermek Allah ve insan indinde ne kadar âli hizmet ve ne derecede sınırsız(?) sevaptır.²²⁹

Ömer Faik'e göre idare-i meşrutanın şirin meyvelerini tatmak için belli bir süreç ve çaba gerekir.²³⁰ Bu süreçten kastı da özellikle Müslüman toplumunun bilgi/egitim seviyesinin arttırılması ve siyasi bilince ulaşmasıdır. Nitekim onun 1906'lara kadar ki yazılarında yeni bir devlet düşüncesinin olmadığı söylenebilir. O mevcut idarenin [Çarlığın] değiştirilmesi meselesini öne sürmüyor, daha çok eğitimin ve bilgi seviyesinin yaygınlaşmasına yardım edecek vasıta ve ıslahatlarla yetiniyordu. Fakat 1905'deki inkılâptan sonra Ömer Faik artık mevcut yönetimin değiştirilmesi ve yeni bir devlet ve cemiyet meselelerini ileri sürmeye başlamıştır.²³¹

Burada Ömer Faik'in matbuat-inkılap/meşrutiyet arasındaki ilişkiye verdiği öneme değinmekte fayda vardır. 1903'de öğretmenlik faaliyetini bırakarak bütün gücünü matbuata adanmıştı. Matbuatın toplumu aydınlatmada ve yönlendirmede etkili bir güç olduğunu birçok yazısında belirten Ömer Faik, gerçek anlamda siyasi bir devrime ancak matbuat ve efkâr-ı umumi ile ulaşılacağını savunmuştur. Hükümet-i meşrutayı vücuda getiren yegâne sebebin matbuat olduğunu şöyle belirtmiştir: “*Bir idare-i meşruta ki, matbuatın ve bu vechile efkâr-ı kesirenin mahsulü değildir, er geç*

²²⁹ Bir İranlı, “Hürriyet Bayramı”, *İrşad Gaz.*, No:191, 14 Avgust 1906.

²³⁰ Ümidvar, “Ne Vakte Kadar?”, *İrşad Gaz.* No:91, 17 Aprel 1906.

²³¹ Fazil Vahidov, *a.g.e.*, s.105.

köhne haline dönecektir. Bir inkılâp ki, birçok yıllar matbuatın kucağında terbiye olup onun tesiriyle meydana gelmemiştir, ciddi semere [fayda] vermeyecektir."²³² Bundan dolayı da müstebit padişahların hepsi, matbuatın bu gücünü bildiklerinden dolayı ciddi ve hakperest matbuatın yok olmasına uğraşmaktadırlar.²³³

Ömer Faik, meşrutiyeti elde etmek kadar onun sürdürülmesinin de önemli olduğunu belirtmiştir. II. Abdülhamid'in 1876'da ilan edilen meşrutiyeti kısa bir müddet sonra iptal etmesi, Rus Çarının 1905'de devrimiyle oluşturulan hürriyet ortamını kısa bir müddet sonra ortadan kaldırmaya çalışması, Ömer Faik'in meşrutiyet sonrası dönem üzerinde durmasının başlıca sebeplerindendir. Ona göre, müstebitler kendi istibdat ve hükümlerlerini sürdürmek için zulüm ve şiddete her zaman nasıl muhtaç iseler, hürriyet mücahitleri de müstebitler konusunda zulüm ve adaletsizlik göstermeye aynı surette mecburdurlar.²³⁴ İnkılâptan sonra müstebitler aleyhine gösterilen yumuşak tutum, adilane, insaniyet perverane hareketler doğru değildir. Bu dönemde eski yönetim taraftarlarının tamamen yok edilmesi gerektiğini savunmuştur: "*İnkılâptan sonra istibdat taraftarlarına edilen zulüm ve adaletsizlik menafiy-i umumiye namına en büyük adalet, en insaniyetperverane, en makulane tedbirdir.*"²³⁵ Fakat hürriyet mücahitleri çoğu zaman kendi kanları pahasına aldıkları cüzi özgürlükten sonra istibdada yardımcı olan küçük müstebitleri kendi başlarına bırakıp onların kol ve kanatlarını sındırmak, mansıp ve devletlerinden mahrum etmek adaletini tehir ettiklerinden veya gerekli görmediklerinden söz konusu müstebitler sonunda hürriyetin başına en büyük bela ve dert oluyorlar. Ömer Faik'e göre, eski idareden kalma bu tür şahıslar - yeni idare-i meşruta onların nüfuzlarını ellerinden almadığı için- hürriyet mücahitlerinden intikam almayı bir an bile akıllarından çıkarmazlar. Ve her türlü fitne ve alçaklığa başvurarak köhne ve melun idarelerini kurmaya çalışırlar. Bu konuda başarılı olduklarını gösteren tarihte çok sayıda örnek vardır. Buna en iyi örneklerden birisi olarak 1876'daki Osmanlı'da ilan edilen ve kısa bir müddet sonra kaldırılan

²³² Numanzade, "Matbuat-Rüstem ve Söhrab", *İrşad Gaz.*, No:79, 3 İyun 1908.

²³³ A.g.m.

²³⁴ Numanzade, "İran'a Dair- Alınan Azadlığı Ne Cür [Tür] Saklamalı [Korumalı]", *İrşad Gaz.*, No: 269, 22 Noyabr 1906.

²³⁵ A.g.m.

meşrutiyeti göstermektedir. Ona göre Osmanlı mücahitlerinden Ahmet Mithat, Hüseyin Avni, Ahmet ve Süleyman Paşalar ve Hayreddin Efendiler ve diğer yoldaşları Sultan Aziz'i tahttan indirip idare-i meşrutayı tesis ettikten sonra birlik olup sarayı hürriyet kurtlarından temizleselerdi Sultan Abdülhamid yeni ilan edilen meşrutiyeti böyle kısa sürede yıkamazdı.²³⁶

Ömer Faik, köhne cemiyetin (istibdat idaresinin) inkılâp yoluyla yıkılmasından sonra kurulacak yeni cemiyette oluşturulacak millet meclisi ve buraya seçilecek milletvekillerinin özelliklerine de değinmiştir. Oluşturulacak bu yeni cemiyette söz, vicdan, dil, ittifak özgürlüğü olmalı, toplum tarafından seçilmiş ve halkın kendi içerisinde çıkmış vekiller “millet meclisi” yaratmalı, devleti de bu meclis idare etmelidir.²³⁷ “Millet meclisi nedir?” sorusuna Ömer Faik şöyle cevap vermektedir:

“Millet meclisi o meclise denir ki, milletin kendisi kendi ihtiyacını, kendi hayatını, kendi hukukunu anlayıp, kendi dertlerinin müşaveresine lüzum görelere ve garezsiz [kötü niyeti olmayan], manzursuz(?), kendi aralarında hamiyetli, malumatlı vekiller seçip meclis teşkil edeler. İşte böyle meclise “millet meclisi” ve cemaatin kana kana seçtiği manzursuz(?) vekillere de “milletvekili” diyorlar.”²³⁸

Ömer Faik, halkın seçtiği vekillerin malumatlı ve hamiyetli olmalarının yanı sıra aşağıdaki sıfatlara da sahip olmaları gerektiğini belirtmiştir:

1. Milletvekilleri gerek her bir bela ve mihnete vazaif-i mukaddese-i milliye namına sabretsinler. Milletin gam ve kusurlarını kendi kusurları hesap etsinler.
2. Kara günlerde milletin yardımcısı oldukları için hapis ve nefi olunsalar bile hizmet-i milliyeden yüz çevirmesinler

²³⁶A.g.m.

²³⁷Fazil Vahidov, “Ömer Faik’in Siyasi-İçtimai Görüşleri”, *İlmi Eserler, Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Tarih ve Felsefe Serisi-1*, Bakü, 1970, s.59.

²³⁸Ümidvar, “İdare-i Ruhaniyelerimiz Ne Vakit düzelecek?”, *İrşad Gaz.*, No:80, 29 Mart 1906.

3. Milletin her türlü hak ve ihtiyarını savunmada kendi cebinin, kendi canının kaygısını bırakıp hak yoldan ve vücudunu fedadan geri durmasınlar.²³⁹

Burada Ömer Faik'in İran ve Osmanlı meşrutiyetleri hakkındaki değerlendirmelerine de değinmekte fayda var. "*Hürriyet ve idare-i meşrutanın derece-i devamı efkâr-ı umumiyenin derece-i iştirakine bağlıdır*"²⁴⁰ diyen Ömer Faik, 1876'da Osmanlı'da ilan edilen meşrutiyetin kısa süreli olmasının sebeplerinden birisinin de onun halka mal olmamasından kaynaklandığını belirtir. Ayrıca, yukarıda da değinildiği gibi, Osmanlı meşrutiyetinin başarıya ulaşmamasının diğer bir sebebini de, hürriyet mücahitleri olarak isimlendirdiği Ahmet Mithat ve arkadaşlarının meşrutiyeti ilan ettikten sonra istibdat döneminden kalma kadroları yok etmede gereken tedbirleri zamanında almamalarını göstermiştir.²⁴¹

Ömer Faik'in 1906'da İran'da ilan edilen meşrutiyet hakkındaki fikirleri daha olumludur. Bu konudaki fikirlerini şöyle dile getirmiştir: "*İran'ın toprağı, havası, cemaatin istidadı ne tür başka memleketlerden, başka insanlardan ayrı iseler, inkılâbı da, meşrutası de öylece ayrıdır.*"²⁴²

İran'da Kanu-i Esasi'nin ilan edilmesine sebep olanlara dua etmek ve İran konsolosunun bu münasebetle tebriki için Tiflis'te Cuma günü, şehrin ayan ve eşrafının, Müslüman, Gürcü ve Ermeni gazete temsilcilerinin de katıldığı bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda İran konsolosu Kanun-i Esasi'nin şah tarafından, devletin daha fazla şevket ve terakkisini, cemaatin daha ziyade refah ve saâdetini nazara alıp, kendi merhametiyle halka ihsanı olduğunu belirtmiştir. Konsolosun dışında söz alan Tiflis bölgesi dini önderlerinden Hacı Muhammed Hasan Mollazade ve diğer din adamları Kanun-i Esasi'yi bahş ettiği için Şah'a ve onun vüzerasına övgüler yağdırıp, dua etmişlerdir.²⁴³ Toplantının bitiminden hemen sonra Ömer Faik minbere çıkarak bir

²³⁹ A.g.m.

²⁴⁰ Numanzade, "İran'a Dair - Alınan Azadlığı Ne Cür [Tür] Saklamalı [Korumalı]", *İrşad Gaz.*, No: 269, 22 Noyabr 1906.

²⁴¹ A.g.m.

²⁴² A.g.m.

²⁴³ Bir İranlı, "Hürriyet Bayramı", *İrşad Gaz.*, No:191, 14 Avgust 1906.

konuşma yapmıştır. O, burada dua edilmesi ve anılması gerekenin, şimdiye kadar cemaati esir bırakmaktan başka bir iş görmeyen devlet yetkilileri değil, onun ilan edilmesinin gerçek müsebbibleri olan mücahitlerin olduğunu söylemiştir:

“Biliniz ki, Kanun-i Esasi’yi bize veren ne şahdır ne de onun vezirleridir. Belki Tahran sokaklarını al kanlarıyla bezeyen, Tahran toprağını kanlı gömlekleriyle örten mücahitlerin semere-i sa’ylarıdır.

Hiç şük etmeyiniz ki Kanun-i Esasi bize gönül hoşluğuyla verilmemiştir. Belki birçok mukaddes zevatın kanları dökülerek alınmıştır. Ve ben çok hoş-halım ki Kanun-i Esasi’nin lüzumunu cemaat kendisi kanıp [anlayıp], kendi giran-baha kanlarını sarf etmekle ele getirdiler. Buna göre ben ümitvarım ki, İran’ın Kanun-i Esasi’si cemaatin bihaberliğiyle alınıp yine cemaatin bihaberliğiyle Sultan Hamid’in yed-i gadabına geçen Osmanlı Kanun-i Esasi’sine benzemez.”²⁴⁴

İran’daki meşrutiyete giden süreçte Şah’a karşı mücadele eden, Kerbela ve Necef gibi şehirlerdeki dini mekteplerde hutbe irad ederek halkı istibdat aleyhinde bilinçlendiren ulemanın²⁴⁵ tavrı Ömer Faik tarafında övgüyle karşılanmıştır. O dönemde bölgedeki din adamlarını birçok konuda eleştirirken, “*İran uleması da gayri memleketlerin ruhanisi gibi müstebitlerin kolu, alet-i istibdatları olmadı*”²⁴⁶ diyerek İran ulemasından övgüyle bahsetmiştir. Ona göre İran efkâr-ı umumiyyesi meşrutiyeti tesis ve devama müsait olmadıkları halde, miktarları az olan hürriyet mücahitleri ve hakiki ulemanın can siperane gayretleri sayesinde büyük büyük işler, değişimler, kolaylıkla vücuda geliyor.²⁴⁷

İran’daki meşrutiyetin başarıya ulaşmakla birlikte, eski imtiyazlarını kaybedenlerin rahat durmayacaklarını ve bunun intikamını almak için her türlü fesat ve hilelere başvuracaklarını belirten Ömer Faik’e göre, İran ulemasının fedâkarlığı, onların hamiliği, İran toplumunun hakiki ulemaya ve hürriyet mücahitlerine olan meyil ve

²⁴⁴A.g.m.

²⁴⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yay., İstanbul, 2012, s.430.

²⁴⁶ Numanzade, “İran’a Dair- Alınan Azadlığı Ne Cür [Tür] Saklamalı [Korumalı]”, *İrşad Gaz.*, No: 269, 22 Noyabr 1906.

²⁴⁷A.g.m.

muhabbetleri ve terakkiye olan istidatları köhne istibdadı isteyen bu tür kişilerin başarılı olmasını engelleyecektir.²⁴⁸

4. Halkçılık Düşüncesi

“Halkçılık kavramı en geniş anlamıyla halkın yararını her sahada en önde ve vazgeçilmez saymak olarak ifade edilebilir. Bir yandan bir aydın hareketi, diğer yandan bir orta sınıf yaklaşımı veya bürokrat aydın kesimin iktidarı ele geçirmek için kullandığı bir söylem olarak ortaya çıkan halkçılığın coğrafyadan coğrafyaya değişik tanım ve tezahürleri ortaya çıkmıştır.”²⁴⁹ Ancak böyle bir çeşitliliğe rağmen halkçılık harekâtını geleneksel olarak dışlanan, ezilen ve birçok haktan mahrum bırakıldığı iddia edilen kitlenin, özellikle birtakım aydınlar tarafından yüceltilmesi, asıl hâkimiyet kaynağı olarak görülmesi olarak da anlayabiliriz.

Ömer Faik'in siyasi hâkimiyeti altında yaşadığı Rusya'da, halkçılık düşünsel kaynağını 1870'lerden itibaren bir akım olarak Narodnik hareketinden alır. “Halka gitme şiarı nedeniyle “halka doğru gidenler harekâtı” olarak bilinen Narodnizm'in kökleri ise Herzen ve Çernişevski'nin 1800'lerin ilk yarısında ileri sürdüğü görüşlere dayanmakla birlikte, bir siyasal akıma dönüşmesi 1868'de Bakunin'in Narodnoye Delo (Halkın Davası) dergisinde yayımlanan bir makalesinde genç Ruslara üniversiteyi bırakıp halka gitme çağrısı yapması ile söz konusu olur.”²⁵⁰ Ömer Faik, halkçılık akımının önemli düşünsel kaynaklarından olan Çarlık Rusya'sında yaşaması münasebetiyle bu akımdan beslendiği ve etkilendiği söylenebilir. Bunu, köylü sınıfı hakkında yazdığı yazılarda ve 20. Asrın başlarında sosyalist hareket adı altında devrimci bir nitelik kazanan halkçılık harekâtının, gerek gizli ve gerekse açık (gösteri, grev) faaliyetlerine bizzat katılmasından anlayabiliriz.²⁵¹

²⁴⁸A.g.m.

²⁴⁹ Cezmi Eraslan, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık*, Kumsaati Yay., İstanbul, 2003, s.16,17.

²⁵⁰ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi-Aydınlanmadan Marksizme*, Çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yay., İstanbul, 2009, s.334. Akt. Evren Haspolat, *Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:47, Bahar 2011, s.560 .

²⁵¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.113.

Ömer Faik, halk kavramının karşılığı olarak yazılarında daha çok “cemaat”, kavramını kullanmıştır. Gürcü, Ermeni ve Müslüman halkların bir arada olduğu heterojen bir toplumsal yapıda yaşayan Ömer Faik’in bu kavramdan kastı Müslüman kitlenin daha çok eğitimsiz ve yaşam şartları itibariyle ezilen ve geri kalmış kesimi idi. O, halkçılık düşüncesinin şiarı olarak halka gitme fikrini büyük ölçüde hayata geçirerek söz konusu kitleyi eğitmek, onlara siyasi bilinç aşılama, ekonomik anlamda geliştirmek için elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Bu süreçte söz konusu hedefe ulaşmak için hem öğretmenlik hem de gazetecilik yapmanın yanı sıra, bir aydın olarak gösteri, miting, grev gibi toplumsal olaylarda ön saflarda yer almıştır.

“Rus narodniklerin temel şiarlarından birisi “halka doğru” deyimi idi. “Halka doğru gidenler” toprağını her geçen gün “kulaklar”a, zengin çiftçilere kaptıran ve giderek yoksullaşan küçük üretici köylüye sahip çıkıyor, geniş köylü kitlelerini Çarlığa karşı başkaldırıya çağırıyordu. Devrim için köylülüğü kazanmak gerekirdi ve bu nedenle Rus aydınına önemli görevler düşüyordu. Rus aydını halka gitmeli, halka inmeli, halkı uyarmalı, eğitmeli, aydınlatmalıydı.”²⁵² Böyle bir fikri ortamda Ömer Faik’in zihnindeki en önemli hedef halka gitmek ve onları aydınlatmak idi. Nitekim İstanbul’dan memleketine döndüğünde ilk teşebbüsü köyünde küçük bir mektep açmak olmuştur. Onun, ilk teşebbüse eğitimden başlaması sebepsiz değildi. Çünkü toplumun bilgi seviyesi açısından o dönemki hali pek de iç açıcı değildi. *Tercüman* gazetesine gönderdiği bir yazısında dönemin toplumsal yapısını şöyle anlatmaktaydı:

“Cemaatimiz çok rahattır. Ne yeni mektebimiz var, ne de eski! Cemaatimiz merhametlidir. Sanat mektebinin bir hayli harcını çekip [masrafını karşılayıp] Ermeni, Yahudi ve Gürcü etfalini meccanen [ücretsiz] okutturur [okutuyor]. Cemaatimiz kanaatlidir. Öküz ve eşek işlerinden gayrilere bakmazlar. Bu sebeple uyezdlerimizde [kazalarımızda] bir Müslüman demircisi, yemenicisi [ayakkabıcısı] bulunmaz. Ama küçük bir köyde, mesela Azğur’da, Müslümanların parasıyla geçinen beş büyük meyhane, altı kahvehane vardır. Bu hesapça kırk bin cana bir usûl-i cedid mektebi düştüğü hâlde yirmi eve bir meyhane ile iki kahve isabet ediyor. Maarifimiz de o derecedir ki dört saat uzak olan Gori Darülmualimin’nde bizden ancak bir Müslüman var. Cemaate rehber olacak devletlilerimiz, beylerimiz

²⁵² Zafer Toprak, “Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler”, *Toplum ve Bilim*, 24, Kış-1984, s.69.

az değildir. Hayıf ki maarife, millete olan himmetleri pek azdır. Bu sebepten camilerimiz viran, mekteplerimiz perişan, hâlimiz yamandır.”²⁵³

Yine başka bir yazısında da halkın içinde bulunduğu durumdan şöyle şikâyet etmekteydi:

“Her kes [şöyle] diyor: cemaatimiz nadan [cahil] ve gafildir. Evet gafildir. Hakikatte o kadar gafildir ki, küçük çocuk gibi kendi hayır ve şerrini bile anlamıyor. Hatta nadanlığın, körlüğün verdiği sermestlik [kendinden geçmişlik] ve sersemlik ile çoğu vakit kendi eli ile kendini keser, canına kast eder de yine faydası olmuyor.”²⁵⁴

Ona göre, halkın bu durumu, bir takım aydınların yaptığı gibi, aşağılanacak ve hor görülecek bir durum değildi. Tam tersine çalışılarak eğitim yoluyla düzeltilmesi gereken geçici bir durumdu. Ona göre, bu geçici uyuşukluğu, bu çirkin pası temizlemek, silmek o kadar da zor değildi. O, bu durumun hakiki ulemanın, hamiyetli urefanın, gayretli muallimlerin milletin derdine düşüp, ciddi çalışmalarıyla ortadan kaldırılabileceğine inanıyordu.²⁵⁵

“Halka doğru gitme” fikri Ömer Faik’te tam anlamıyla karşılığını bulduğunu söylememiz lazım. Halkı eğitmek uğrunda, kendi memleketinde karşılaştığı engellemeler sonucu burayı terk ederek Azerbaycan’a gitmiştir. Azerbaycan’ın çeşitli şehirlerinde yeni tip eğitim kurumlarının kurulmasına öncülük edip, usûl-i cedid yönteminin uygulanmasına ön ayak olmuştur. Halkın eğitimsizliği ve mesleksizliği onun başlıca dert edindiği problemlerdendi. Öğretmenlik yaptığı yıllarda, *Tercüman* gazetesine gönderdiği bir mektupta bu konudaki fikirlerini şöyle ifade etmekteydi:

“Bazı şehirlerde usûl-i cedid mekteplerindeki şagirdanın ekseri mektepten çıktıktan sonra daha büyük mekteplere ya ki [veya] medreselere girmeyip ya ki giremeyip babalarının eski sanatıyla iktifa ediyorlar. Malumat-ı ilmiye ve fenniyeleri az olduğundan ne baba sanatlarını terakki ettirebilirler, ne de yeni ve müfit bir iş

²⁵³ Ö. Numanzade, “Ahıska’dan”, *Tercüman Gaz.*, 7 Yanvar 1900’dan: Rıdvan Çitil, “Ömer Faik Numanzade’nin Matbuat Hayatı-I”, *Bizim Ahıska*, No:31, Yaz 2013.

²⁵⁴ Numanzade, “Milletperestlik Zamanıdır”, *İrşad Gaz.*, No:282, 10 Dekabr 1906.

²⁵⁵ A.g.m.

tutabilirler. Bu haller mülâhaza olunup gayrilere bir numune olmak üzere Şeki mektebinde bu yıldan itibaren sanat şubesi tesis olunacaktır.”²⁵⁶

Ömer Faik, bu tür örgün eğitim faaliyetleri yürütürken daha geniş halk kitlesine hitap edecek, onların bilgi seviyesin yükseltecek kurumların da gerekliliğini savunmuştur. “Cemaat Darülfünunu” başlıklı yazısında küçüklüğünde okuyamamış kimselerin umumi dersanelerde eğitim alması gerektiğini savunmuştur: “*Savad [bilgi] ve ilimden bihaber olan bedbaht cemaati talim için yapılan dersaneler*” olarak tanımladığı ve kurulmasını teşvik ettiği cemaat darülfünunlarında zaruret veya sahipsizlikten küçük yaşlarında okuyamamış amele ve diğer bedbahtlar toplanıp ilim ve fünün tahsil edebileceklerdi. Bu sayede de kendi güçleriyle cehalet ve istibdadın zulmünden kurtulup kendi derdine, kendi ihtiyarınca çareler bulacaklardı. Yine bu sayede nadan adından ve avamlık zulmünden kurtulacaklardı.²⁵⁷

Halkçılık düşüncesinin Ömer Faik’in fikir dünyasında tezahür ettiği alanlardan birisi de matbuat ve buna bağlı olarak dil meselesiydi. Dilin kullanımındaki geleneksel has ve avam ayrımını keskin bir dille reddetmekte ve bu uğurda amansız mücadele yürütmekteydi. Dil konusundaki has ve avam ayrımını eleştiren bir yazısında şunları yazmaktaydı:

“Ediplerimiz, yazarlarımız ve gazetecilerimiz yazılarını en ziyade “avam” için değil “has” için yazıyorlar. Hâlbuki bir millette hakim“has”ın fikri değil, “umum”un fikridir. Bundan dolayı herkesten ziyade “umum”un fikrinin açılmasına [hakim kılınmasına] çalışmalıyız. Bunun için de bir dereceye kadar herkesin ve hiç olmazsa, çoğunun anlayacağı bir dil ile yazmalıyız. Milletten çoğuna hizmet etmek isteyenler çoğunun anlayacağı bir dille yazmalıdırlar. Açık Türkçe yazılara avam dili deyip gülmemeli, Arap ve Fars sözleri ile dolmuş yazılara da güya, yanlış olarak edebiyat dili deyip övünmemeliyiz.”²⁵⁸

²⁵⁶ Mallim Numanzade, “Şeki’den Mektup”, *Tercüman Gaz.*, No:22, 5 İyul 1898’den aktaran: Rıdvan Çitil, *a.g.m.*

²⁵⁷ Ümidvar, “Cemaat Darülfünunu”, *İrşad Gaz.*, No:54, 28 Mart 1907.

²⁵⁸ Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.173.

Matbuatın halkı bilinçlendirmek için güçlü bir silah olduğunun çok iyi farkında olan Ömer Faik, matbuatta kullanılan dilin geniş halk kitlelerinin kullandığı dile uygun olması gerektiğini belirtmekteydi.²⁵⁹ Bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: “Hülasa, bizim her tür ümidimiz cemaatin uyanmasında, cemaatin kendi fayda [ve] şerrini kendileri tanımasındadır. Bunun için lazımdır ki, cemaati kendi diliyle anlatacak küçük ve ucuz kitaplar çap ve neşredilsin.”²⁶⁰ Aksi takdirde avam denilen ekser cemaatin ibareli yazılıp, kolayca anlaşılmayan kitapları alıp okumayacaklarını söylemektedir.²⁶¹ Bir takım aydınlar tarafından cahillikle suçlanıp horlanan avam kesime, açık dille yazılmış faydalı kitaplar sunulduğunda onların bu tür kitapları okuyacaklarını,²⁶² yoksa yazılarında halkın anlayamayacağı bir dil kullanan aydınların, “cemaatimiz okumuyor, okumak istemiyor” gibi şikâyetleri dile getirmelerinin doğru olmadığını belirtir.²⁶³

Ömer Faik, *Molla Nasreddin* dergisinde halka iletmek istediği fikirleri okuma yazma bilmeyenlerin de anlayabileceği şekilde karikatürlerle etkili bir şekilde iletmekteydi. Nitekim dergi yayımlanmaya başladığı zaman geniş kitle tarafından büyük rağbet görünürken beylerden, devletlilerden, ruhanilerden ise lanet tepkileri almıştır. *Molla Nasreddin*'in asri ve inkılabi bir eser olarak niteleyen Ömer Faik, kasıtlı olarak *Molla Nasreddin* isminin verildiğini, okuyucu bu ismi duyduğunda orada gülmeli [komik ve ibretlik] hikâyeler, eğlenceli sohbetler, ibretli sözler ve en önemlisi de gülmeli resimler olduğu fikrine varacağını belirtir.²⁶⁴

Halkçılık düşüncesi çerçevesinde avam denilen geniş halk kitesine yönelik bu bilgilendirme ve bilinçlendirme faaliyetlerinin, yaşadığı siyasi ortam göz önünde bulundurulduğunda, Ömer Faik açısından iki önemli hedefinin olduğu söylenebilir. Birinci hedefin Çarlık Rusya'sının siyasi hâkimiyeti altında yaşayan, dini kimliği bir

²⁵⁹ Ö. F. Numanzade, *Davet*, s.30, 31.

²⁶⁰ Ö. F. Numanzade, “Davet ve Tevegge [Rica]”, *İrşad Gaz.*, No:209, 6 Sentyabr 1906.

²⁶¹ Ö. F. Numanzade, *Davet*, s.30.

²⁶² Numanzade, “Matbuat-Rüstem ve Söhrab”, *İrşad Gaz.*, No:79, 3 İyun 1908.

²⁶³ *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.173.

²⁶⁴ Ömer Faik, *Molla Nasreddin Jurnalı [dergisi] Nedir?*, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası El Yazmaları Enstitüsü, Korunma birimi 26/2, 25 May 1936.

şekilde muhafaza etmeyi başaran ve fakat milli kimlik açısından bilinçsiz olan Müslüman kitleye milliyetçilik şuurunun kazandırılmasıdır. Burada halkçılık ve milliyetçilik arasındaki ilişkiye ve aynı hedefe ulaşma amacının olduğunu göz önünde bulundurmamız gerekir. Nitekim Türk milliyetçiliğinin ideologlarından olan Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura bu iki kavram arasındaki ilişkiye dikkat çekmişlerdir.²⁶⁵ Ömer Faik açısından da bu ilişki kaçınılmazdı ve her ne kadar sağlığında bunu göremediye de, halk için yürüttüğü mücadelenin asli ve nihai amacı Türklerin milli bir hâkimiyet kurması idi. Halkçılık düşüncesindeki diğer bir hedef ise topyekûn halkın (Türk, Ermeni, Gürcü) devrimci bir bilinç etrafında toplanarak Çarlığın baskı ve zulmünü ortadan kaldırmasıydı. Ömer Faik, bu devrimci fikre sahip olan sosyalist akımlarla eylem birliği içerisinde çalışmalar yürütmüştür. Bu doğrultuda Gayret matbaasında inkılabi nitelikte kitaplar ve risaleler bastırmıştır. Hatıralarında, Rusça inkılâpçı bir içeriğe sahip olan *Hür Düşünce ve Birlikte Yaşamak* ve *İdeoloji, Sınıf, Parti* gibi kitapları Gayret matbaasında tercüme ettirerek neşrettiğini anlatmaktadır.²⁶⁶ Yine Bolşeviklerin Bakü, Erivan ve Kazan gibi şehirlerde neşredip gizlice dağıttıkları siyasi içerikli kitaplar Tiflis'teki Gayret matbaasında da neşredilmekteydi.²⁶⁷ Gayret matbaasının bu tür ihtilalci faaliyetleri dönemin gazete haberlerine de konu olmaktadır. Sosyalist yayın organı olan *Davet-Koç* gazetesinde çıkan bir haberde şöyle yazılmaktaydı:

“Gayret’in bu günlerde neşrettiği intibahname Bakü’ye getirilmiştir. Bu intibahnamede Tiflisli yoldaşlarımız Müslüman fukaray-ı kasibesine, Rusya fukaray-ı kasibe rençberlerin [çiftçilerin] köhne hükumtin, sermayedarların, mülkedarların şedid zulmünden azad olmak için yaptıkları ciddi ve elleşib vuruşmalarını [mücadele etmelerini] gösteriyor. Müslüman fukaray-ı kasibesini ve yoksul kendistan [köylü] ehlini de ittifak ve ittihad edip insan hukuku için ve zahmetkeşler menafei için çalışıp sa’y etmelerine davet ediyorlar. Gayret’i canı dilden tebrik ediyoruz.”²⁶⁸

²⁶⁵ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bak., Enver Haspolat, *a.g.m.*, s.568, 574.

²⁶⁶ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.110.

²⁶⁷ Aziz Mirahmedov, *a.g.e.*, s.196-197.

²⁶⁸ *Davet-Koç Gaz.*, No:7, 22 İyun 1906’dan aktaran: Sahib Rzayev, *a.g.e.*, s.46.

Ömer Faik matbuat hayatındaki sosyalistlerle yürüttüğü bu tür faaliyetlerin yanı sıra işçi hareketlerine de destek vermiştir. İşçi sınıfının grev, miting ve gösteriler düzenlemeleri konusunda teşvik edici faaliyetlerde bulunmanın yanı sıra kendisi de Tiflis'te düzenlenen bu tür eylemlere katılarak konuşmalar yapmıştır.²⁶⁹

Tiflis'te yapılan bu tür grev ve mitingler aslında Çarlık Rusya'sının neredeyse tamamına yayılmıştı. 1905'de yapılan grevlere katılan işçilerin sayısı 2.800.000 olduğu tahmin edilmektedir.²⁷⁰ 1905 yılı aynı zamanda Kafkasya'da Ermenilerle Türkler arasında ciddi çatışmaların ortaya çıktığı yıl olmuştur. Bu çatışmaların önemli merkezlerden birisi de Tiflis idi.²⁷¹ Bu çatışmaları bizzat yaşamış ve içinde yer almış olan Ömer Faik, bu kavganın, birleşen işçi sınıfının arasına fitne sokmak isteyen Çarlığın oyunu olduğunu anlatmaktaydı.²⁷² O, işçi sınıfının bu tür fitneler karşısında, ihtilali gerçekleştirmek uğruna din ve ırk ayrıklarının bir kenara bırakmalarını savunmuş, bu çatışmayı ortadan kaldırmak için Ermeni ve Gürcü sosyalist liderlerle birlikte çalışmalar yürütmüştür.²⁷³

Ömer Faik, 19. yüzyıldan sonra Azerbaycan'da ve gerekse Rusya'nın diğer büyük şehirlerinde güçlenmeye başlayan kapitalizmin işçi sınıfı üzerinde ortaya çıkardığı mağduriyetin farkındaydı. İşçi sınıfının ağır şartlarda çalıştırılması, emek hakkının tam olarak karşılanmaması Ömer Faik için işçi sınıfını birleştirmek ve ihtilali gerçekleştirmede itici bir güç kaynağıydı.

Köylü sınıfının ağır hayat şartları, Çarlık rejiminin Müslüman-Türk köylüsüne uyguladığı ağır vergi rejimi gibi problemler Ömer Faik'in yazılarında değindiği

²⁶⁹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.114.

²⁷⁰ Ivar Spector, *The First Russian Revolution-Its impact on Asia*, pp. 11-12. Akt: Hasip Saygılı, *1905 Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri*, İstanbul Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2012, s.93.

²⁷¹ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.310.

²⁷² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.115.

²⁷³ *A.g.s.*, s.118, 128.

konulardandı. Köylü sınıfının ağır hayat şartlarını genellikle hikâye tarzında ve acıklı bir şekilde yazılar yazmak suretiyle dile getirmiştir.²⁷⁴

1921’de kurulan Gürcistan İnkılâp Komitesinde Ömer Faik üye olarak görev almış ve daha sonra aynı komiteye bağlı olarak oluşturulan Müslüman İşleri Şurasında başkan olarak görev yapmıştır.²⁷⁵ Bu görevi sırasında Müslümanların, özellikle de kırsal kesimde yaşayan Müslüman köylülerin durumlarıyla ilgili çok sayıda raporlar hazırlayıp sorunların çözümü için hükümet nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bu raporlar bir takım siyasi, ekonomik vb. mülâhazalar içermesinin yanında Ömer Faik’in değişen yeni siyasi şartlar altında din ve komünizm hakkındaki fikirlerini yansıtmaları açısından da önemlidir.

Ömer Faik Gürcistan İnkılâp Komitesi Müslüman şubesinde 1921-1923 yıllarındaki görev süresi boyunca Müslüman kitlenin yeni kurulan komünist/sosyalist rejime adapte olması konusunda çalışmalar yapmıştır. O, köylü sınıfın Çarlık ve kısa dönem Menşevik iktidarındaki baskı ve zulümlerden sonra Bolşevik/Komünist sistemde rahat bir nefes alacaklarına inanmaktaydı. Komünist sisteme olan güvenini hazırladığı raporlardan anlaşılmaktadır.²⁷⁶

Temel felsefesi itibarıyla din karşıtı ve dini ortadan kaldırma amacı güden Komünizm’e yönelik Ömer Faik’in bakışının böyle olmadığı anlaşılmaktadır. O komünizmi daha çok köylü ve işçi sınıfının haklarının korunabileceği, onların rahatça yaşayabileceği bir siyasi düzen olarak görmekteydi. Çünkü bir taraftan komünist değerlerin Müslüman kitleye benimsetilmesini savunurken aynı zamanda da toplumdaki dini değerlere saygı duyulması ve bunların korunması gerektiğini savunmuştur.²⁷⁷

²⁷⁴ 1. Dirdli, “Kend [köy] Mektupları”, I, II, III, *Şark-ı Rus Gaz.*, No: 122-125-134, 3-6-15 Avgust 1904, 2. Ümidvar, “Hasan Eminin Şikâyeti”, *Zahmetkeşlerin Gözü Dergisi*, No:1, 3 İyul 1920’den aktaran: Şamil Gurbanov, *A.g.e.*,s. 249-252.

²⁷⁵ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 150, 154.

²⁷⁶ Bu raporlarla ilgili geniş bilgi için bkz. *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Yazıcı Yay., Bakü, 1992, s.344-369.

²⁷⁷ Şamil Gurbanov, *a.g.e.*, s.354-356, 366-367.

5. Kadınların Toplumsal Statülerine Dair Tartışmalar

“Rusya Türkleri arasında kadınların sosyal hayattaki durumlarıyla ilgili tartışmalar XIX. yüzyılın sonunda yoğunlaşmıştı. Bunda Batı dünyasındaki fikir hareketlerinin, özellikle liberal akımın büyük etkisi vardı. Gerek doğuda gerekse Batı’da kadının yeri, eğitimi, evlilik, boşanma vb. konulardaki durumu değişen ve gelişen dünyadaki ekonomik gelişmelerle bağlantılıydı. Rusya Türkleri de dünyada meydana gelen bu gelişmeleri, tartışılan fikirleri ve çeşitli akımları Rusçaya nakledilen eserler yoluyla takip edebildiler.”²⁷⁸

Azerbaycan’da da XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında kadın hakları konusu sosyal hayatın en önemli problemlerinden biriydi. Kadınların yüzlerini kapatmaları, küçük yaşlarda yapılan evlilikler, kız kaçırma, evlilik ve boşanma gibi konular dönemin aydınları tarafından matbuat sayfalarında tartışılmıştır.²⁷⁹

XX. asrın başlarında Azerbaycan Türkçesiyle bir matbuat kurmak uğrunda M. Şahtahlı, A. Ağayev, A. Hüseyinzade, C. Memmedguluzade ve Ö. F. Numanzade gibi aydınların mücadeleleri karşılıksız kalmamıştır. Bu aydınlar, kadınlarla ilgili problemlerin çözüm yollarını ve yıllar boyu kök salmış, köhnemiş âdetleri matbuattaki yazılarında sık sık dile getirmişlerdir.²⁸⁰ Nitekim Ömer Faik *Şark-ı Rus* gazetesinde ve *Molla Nasreddin*’deki köşe yazılarında kadın haklarını sosyal yaraların en büyüklerinden saydığını ve bu konuda sık sık yazı yazmayı kendisine bir görev bildiğini belirtmiştir.²⁸¹

Çok kuvvetli ve tesirli bir mizahi dergi olan *Molla Nasreddin*, milli ve siyasi konularda son derece hassas bir siyaset takip etti. Derginin basılmasında büyük emeği

²⁷⁸ Nesrin Sarıahmetoğlu, “Molla Nasreddin Dergisinde Kadın Meselesinin Aksı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi-7*, İstanbul, 2002, s.267.

²⁷⁹ A.g.m.

²⁸⁰ Amalya Gasımova, *XX. Asrın Evvellerinde Şimali Azerbaycan Matbuatında Kadın Problemleri (1901-1917)*, Adiloğlu, Bakü, 2010, s. 32.

²⁸¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s. 100.

olan Ömer Faik, kadın konusuyla yakından ilgileniyor ve “kadın haklarının olmayışını en büyük sosyal eksikliğimiz” olarak değerlendiriyordu. Numanzade, Celil Memmedguluzade ile birlikte camilerde, mescitlerde mollalarla sık sık bir araya gelerek kadınların eğitim görmelerinin gerekliliğini, şeriate göre bunun yasak olmadığını anlatıyorlardı.²⁸²

“Günlük hayatımızdaki en büyük yaralarımızdan biri de kadınlar hakkındaki cahilane fikirler ve bu konudaki geleneklerimizdir”²⁸³ diyen Ömer Faik, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında toplumdaki kadının durumunu şöyle ifade ediyordu:

“Her yerde olduğu gibi burada da [Şeki’de] kadınların hiçbir hakkı yoktu. Kadınlar erkeklerin tam manasıyla kölesi gibiydiler. Gerçek böyle olduğu halde buranın efendileri de, İslam memleketlerinin her tarafından söylendiği gibi “İslam şeriatı kadınlara geniş hak ve hürriyet vermiştir” deyip duruyorlardı. Hâlbuki ne kadınların okuyabileceği bir mektep ne de onlar için kurulmuş bir cemiyet vardı. Kadınların bütün hayatları evleri yüksek duvarlarla çevrilmiş avluları içerisinde geçiyordu. Meydanlarda, sokaklarda, bahçelerde, hatta mescitlerde bile görünmezlerdi.”²⁸⁴

Ömer Faik yazdığı hikâye, makale ve *Molla Nasreddin*’deki felyetonlarında²⁸⁵ kız çocuklarının eğitimi, evlenme ve boşanma, çok eşlilik, örtünme meselesi gibi kadınlarla ilgili konulara sık sık yer vermiştir. *Şark-ı Rus* gazetesinde yayımladığı “Günah Kimde?” başlıklı hikâye tarzındaki yazısında başlık parası, kızların evlendirilirken rızalarının alınmaması, babaları tarafından zengin kimselerle zorla evlendirilmeye çalışılması gibi konulara değinmiştir. Hikâyede İsmail adında bir genç, Hatice adındaki bir kızını sever ve babasından ister. Kız da İsmail’i sevmektedir. Kızın babası başlangıçta kızını vermek istemese de vaat edilen başlık parası hatırına razı olur. Bu duruma iki genç çok sevinir ve nişan yaparlar. Ama İsmail vermeyi vaat ettiği başlık

²⁸² Nesrin Sarıahmetoğlu, *A.g.m.*, s.272-273.

²⁸³ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s. 100.

²⁸⁴ *A.g.e.*, s.63.

²⁸⁵ Kusurları, çirkin, işleri alay konusu ederek kötileyen gazete veya dergi yazıları.

parasını denkleştiremez. Bunun üzerine kızın babası nişanı bozar. Bir müddet sonra da kızını zengin ve yaşlı bir adamla, kızına sormadan nişanlar. Bu nişandan on gün sonra haberdar olan Hatice, söz konusu kişiyle evlenmek istememesine karşın utancından dolayı bunu dile getirmez. Çok sevdiği İsmail'in evden kaçma teklifini de anne-babaya karşı gelmek olacağını ve bunun da kendi terbiyesine uygun olmadığını söyleyerek reddeder. Nihayet Hatice'nin yeni nişanlısıyla evlenmesi için düğün hazırlıklarına başlanılır. Bu arada kız çektiği ızdıraptan dolayı hastalanıp yatağa düşer ve vefat eder. Tek çocuklarını kaybeden anne-baba perişan olur.²⁸⁶ Yine *Açık Söz* gazetesindeki "Gülsüm" isimli küçük hikâyeye yazısında da buna benzer problemleri ele almıştır.²⁸⁷

Ömer Faik kadın sorunlarıyla ilgili yazılar yazarken, onların özgürlüğünü savunurken sık sık din adamlarıyla karşı karşıya gelmek zorunda kalmıştır. Ayrıca bazı şeyhlerin çok eşli bir hayat sürmelerini alaycı yazılarla dile getirmesi de tepkilerin üzerine çekilmesine sebep olmuştur.²⁸⁸

Ömer Faik, geleneklerin kadınların aleyhine oluşturulduğunu, bu yetmezmiş gibi şeraitin de erkekler tarafından kadınlara üstünlük sağlanacak şekilde yorumlandığını belirtmektedir. Tatlı bir söz olarak "Cennet anaların ayakları altındadır" gibi ifadelerle kadınların yalandan avutulduğunu savunmaktadır. Kocasını tarafından dövülüp sövüldüğünden dolayı boşanma talebiyle kadını efendiye başvuran kadınların kadını tarafından "şeriat kadınların boşanmasına izin vermez" denilerek dövüle dövüle kocasına gönderildiğine Kafkasya'nın birçok yerinde şahit olduğunu belirtir.²⁸⁹

²⁸⁶ Numanzade, "Günah Kimde?", *Şark-ı Rus Gaz.*, No: 88, 91, 29 İyün, 3 İyul, 1904.

²⁸⁷ Ömer Faik, "Gülsüm-Küçük Hikaye", *Açık Söz Gaz.*, No:182, 11 May 1916.

²⁸⁸ Ömer Faik hatıralarında, Molla Nasreddin dergisinde "Derdmand" imzasıyla yazdığı "Zevc-i Aher" ve "Hicap Meselesi" başlıklı makalesinde kadınların özgür olmaları gerektiğini savunduğundan dolayı Tiflis'in ahundları ve yaşlı tutucularının kendisini Şah Abbas camiine çağırarak cemaatin huzurunda şeri' usullere göre yargılayıp mahkûm etmek istediklerini anlatmaktadır. Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.100.

²⁸⁹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.63, 100.

XX. asrın başlarında Kafkasya'daki matbuatta kadınların sosyal hayattaki konumlarıyla ilgili çeşitli yazılar yazılırken kadınların örtünme meselesi bu tartışmalarda önemli bir yer tutmaktaydı. Birçok din adamı kadınların, değil başı açık dolaşmalarına peçe takmadan dolaşmalarına bile cevaz vermiyorlardı. Kadınların başlarının ve yüzlerinin açık dolaşmaları dini açıdan sakıncalı olduğu gibi sosyal hayatta da birtakım ahlaki problemler doğuracağını ileri sürüyorlardı.

Kadınların sosyal hayatın çeşitli alanlarında aktif olmasını savunan reformist aydınlar ise örtünmeyi, hele hele peçe takma zorunluluğunu bu durum için büyük bir engel teşkil ettiğini dile getiriyorlardı. Bu doğrultuda dini otoritenin hakim olduğu bir toplumsal yapıda başörtüsünü tartışmaya açmaya pek de cesaret edemeyen *Molla Nasreddin* dergisi, nispeten ihtilafı olan peçe takmanın zorunlu olup olmadığı konusunda tartışmalara yer veriyordu. Böyle bir tartışmayı ortaya atması bile onun tekfir edilmesine sebep olmuştur. Nitekim Ömer Faik, özellikle hicap meselesinde dinin kesin emirlerine aykırı fikirler ileri sürmemelerine rağmen ve din alimleri arasında da ihtilafı olan peçe konusunun tartışmaya açtıklarından dolayı mollalar tarafından tekfir edildiklerini²⁹⁰ ve “*Molla Nasreddin şeriatı istihza [alay etmek] ediyor*” gibi suçlamalara maruz kaldıklarından şikâyet etmektedir.²⁹¹

Ömer Faik, *Molla Nasreddin* dergisinde “Hicap Meselesi ve Cevabımız” başlıklı makalesinde örtünmeyle ilgili Kur’an ayetlerinin tefsirlerinden de örnekler vererek açıklamalarda bulunmuştur. Kadınların yüzlerini kapatmalarını ihtilafı bir mesele olarak gördüğünü ve yüzü açmayı caiz bilen ulemanın görüşlerini benimsediğini söyleyen Ömer Faik, şunları yazmaktaydı:

“Ben hiçbir zaman damdan düşme demedim ki – haşa – hicap yoktur. Bu söz, ben *Molla Nasreddin*’in baresinde [hakkında] sırf bühtandır. Ben dedim ve yine de diyorum ki, kadının yüz ve ellerinden başka bedeninin tamamı “avret”tir. Kadının avret yani yüz ve ellerinden başka yerlerini açması ise haramdır. Bundan hiçbir zerre kadar şek yoktur. Amma yüz ve ellerin açılmasında ulema ihtilaf etmiştir. Bir

²⁹⁰ Molla Nasreddin, “Hicap Meselesi ve Cevabımız”, *Molla Nasreddin dergisi*, No:23, 25 İyun 1907.

²⁹¹ Molla Nasreddin, “Bir Neçe [kaç] Günlüğe”, *Molla Nasreddin dergisi*, No:23, 25 İyun 1907.

kısmı diyor ki, yüz ve eli açmak ancak namaz vaktinde olabilir, başka vakit olamaz. Bir kısmı da diyor ki, fitne ve fesat olmadığı takdirde yüzü ve eli açmak caizdir. Bizim sözümüz de işte bundandır ki, bu mesele şarap ve zinanın haram olması gibi değildir, itilafıdır.”²⁹²

Bunları ifade ettikten sonra yüz açmanın caiz olduğunu belirten Ömer Faik, din bilginlerinden de örnekler vererek iddiasını güçlendirmeye çalışmaktadır: “Şeyh Tusi merhum Nihaye ve Tibyan adlı kitaplarında, Seyyid Sahib Riyaz Şerh-i Kebir’de, Şeyh Yusuf Behrani Hedayik’de ve Şeyh Kuleyni ve sairleri kadim ulemadan ve cemaat müteahhirinden diyorlar ki, “Şeriat-i Muhammediyede ecnebiye, yabancı kadının yüzüne ve ellerine bakmak bidûni riba ve telezzüz caizdir. Kadının yüzünü örtmek caiz değildir.”²⁹³ Bunlardan ve başka kitaplardan örnekler verdikten sonra yazının sonunda topluma şöyle seslenmektedir: “Ey nadan mollaların sözüne kulak asıp benden birkaç günlüğüne yüz çeviren cemaat! Görüyor musunuz, ne kadar büyük müçtehitler ve alimler yüz açmanın caiz olduğunu yazıyorlar. Biz de meseleyi ihtilaflı bilip yüz açmanın caiz olduğunu yazdık.”²⁹⁴

²⁹² Molla Nasreddin, “Hicap Meselesi ve Cevabımız”, *Molla Nasreddin dergisi*, No:23, 25 İyun 1907.

²⁹³ A.g.m.

²⁹⁴ A.g.m. O dönemde hicap meselesiyle ilgili yayımladığı yazılardan dolayı birçok din adamının tepkisini çeken *Molla Nasreddin* dergisine destek veren bazı din adamları da olmuştur. Bunlardan birisi de Kafkasya müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov idi. Ömer Faik, Hüseyin Efendi’nin verdiği bu destekten dolayı yazdığı “Teşekkür” yazısında şunları belirtmiştir: “Şimdiki İslam uleması arasında çelişkili, şekli [şüpheli] bahislerden birisi de hicap meselesidir. Buöylesine ehemiyetli bir meseledir ki, hayat-ı İçtimaiyye ve medeniyetimiz her zaman bunun taht-ı tesirinde bulunmuş ve hâlâ bulunmaktadır. Bu meselenin bir kere kat’i olarak bitirilmesini her sahib-i maarif gibi ben de arzu etmekteyim. Lakin bunun için cesaretli, ilimli, nüfuzlu bir fazılın vücudu gerekliydi. Herçend [gerçi] birçok mollalar kendi başlarına ‘setr’in şer’i olmadığını, maarif ve terakkimize zarar verdiğini söylüyordu, amma hiç kimse meydana çıkıp aşkar [açıkça] demeye cesaret edemiyordu. Hamd olsun ki, Kafkasya müftüsü Hüseyin Efendi Hazretleri *Seda*’nın 10, 11, 12, 13 numaralarında âlimane neşriyatı ile ‘setr’in şer’i olmadığını, yani Müslüman kadınların yüzü açık gezebileceklerini muhkem ve şer’i deliller ile isbat ve beyan edip makam-ı fetva-penahiden bu çetin meseleye nihayet verdi. Bu münasebetle müftü efendi hazretlerine terakkiy-i milliyemiz adına arz-ı teşekkür ederim.” Ömer Faik Numanzade, “Teşekkür”, *Molla Nasreddin*, No:4, 25 Yanvar 1911.

Ömer Faik, yine *Molla Nasreddin* dergisinde, bir kadının ağzından yazdığı “Mektup” başlıklı yazısında, şeraitin yüzü açık gezmeye izin verse dahi bunu asıl engelleyenin erkekler olduğunu söyleyerek *Molla Nasreddin*’den şu istekte bulunmaktadır: “*Şeriat değil bizi bugünlere düşüren, avam Müslümanlardır. Ne olur ki, Molla kişisen [erkeksen], bu Müslüman kardeşlere bir öğüt, nasihat versen ki, bizleri rahat bıraksalar.*”²⁹⁵

Kadınların peçesiz dolaşabileceklerine dair dini kanıtları ortaya koyan Ömer Faik, bazı kesimlerdeki “kadınların sosyal hayatta aktif yer almalarının birtakım ahlaki problemlere sebep olabileceği” kaygılarını da gidermeye çalışmıştır. Arabistan’da, İran’ın çok yerlerinde, Osmanlı’da ve Rusya’da Müslüman kadınların yüzü açık dolaştıklarını ama Kafkasya’da işlerin başka türlü yürüdüğünü belirten Ömer Faik, burada bu konuyla ilgili sohbet açıldığında “*bizim gayretli erkeklerimiz diyorlar ki, böyle lazımdır, çünkü kadın yüzü açık gezip dolaşsa başka erkekle aşinalık kurar*” dediklerini aktarır. O, eğer Müslüman kadınların gerçekten itibarsız ve hayasız iseler onların dışarıya bile çıkmamalarının lazım geldiğini, Müslüman kadınların böyle bihaya ve vefasız hesap edilmeleri için ellerinde bir kanıt olup olmadıklarını sorar.²⁹⁶ Başka bir yazısında da ahundlardan birisinin “*yüzü açık dolaştıklarından dolayı cemi Hıristiyan kadınlarının hayasız olduklarını*” haber verdiğini söyleyen Ömer Faik, ahundun Hıristiyan hanımları tanımadan bu suçlamaları yaptığını söylemektedir.²⁹⁷

Hıristiyan kadınlarının sırf yüzü açık dolaştıklarından dolayı ahlaki değerlerden yoksun olamayacaklarını söyleyen Ömer Faik, şunları yazmaktadır:

“Hangi vicdan sahibi Müslüman diyebilir ki, Ermeni kadınları hayasızdır? Hangi bir Müslüman görmüş ve işitmiştir ki, Ermeni kadınları kocalarına ihanet etsinler ve özge erkeğe meyletsinler? Hangi bir güzel ve genç Müslüman, Ermeni bir kadını kendisine aşına kılmayı becerebilir? Şüphesiz terbiyesiz ve ahlaksız kadınlar her bir milletin içinde bulunabilir. Ama insaflı olursak biz görürüz ki, fahişe

²⁹⁵ Çehreci Hala, “Mektup”, *Molla Nasreddin*, No:21, 26 May 1907.

²⁹⁶ Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları [kadınları]”, *Molla Nasreddin*, No:20, 19 May 1907.

²⁹⁷ Lağlağı, “Hanımlar”, *Molla Nasreddin*, No:13, 29 Mart 1909.

kadınlar Ermenilerin içinde ne kadar varsa, Müslümanların içinde de bundan az değildir.”²⁹⁸

Ömer Faik kadınlar üzerinde hâkimiyet kuran, birtakım ahlaki kaygılardan dolayı onların haklarını kısıtlayan erkekleri de tenkit etmektedir: “*Kadınlarımızın günahı nedir ki, biz onların hususunda böyle bedgüman ola ola biçareleri hapishanelere koymuşuz ve onları kendimize kul, keniz [hizmetçi], işçi ve oyun/oyuncak yapmışız?*”²⁹⁹ diyen Ömer Faik erkekleri şöyle eleştirmektedir:

“Şimdi bakalım biz kendimiz neyiz? Eğer Müslüman kadınlarda bir parça gayret ve ganacak [anlayış] olsa, eğer Müslüman kadınları gözlerini açıp gaflet uykusundan uyansalar, biz erkeklerden boşanıp Yahudilere, Putperestlere, Japonlara ve yeryüzünde her ne kadar erzel, alçak millet bulsalar, onların erkeklerine eş olmayı [kendilerine] reva görürlerdi.”³⁰⁰

Kadın problemiyle ilgili olarak çok eşlilik de üzerinde durulan ve eleştirilen konulardan biriydi. Ömer Faik bu konuda özellikle çok eşli hayat sürdüren bazı şeyhleri hedefe alarak eleştirilerini onlar üzerinden yapmaktaydı. Şehirlerde nüfuz ve hürmet konusunda başta gelen eşhas oldukları için şeyhler hakkında eleştirilerden kaçınıldığını belirten Ömer Faik, şunları yazmaktaydı:

“Frenğistan’da lotuların³⁰¹ keyfi geldiklerinde bir gün bir fahişhaneye, diğer gün de başka bir fahişhaneye gidiyorlar. Bizim şeyhin de keyfi geldiğinde bir gün ata binip Goşadize köyüne, diğer gün de ata binip Gahab köyüne gidiyorlar. Tek tefavüt [fark] şurdadır ki, Frenğistan’da fahişhaneye gidenlere tek kelimeyle “lotu” diyorlar, amma bizim içimizde “şeyh” diyorlar. Frenğistan’da lotular

²⁹⁸Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları [kadınları]”, *Molla Nasreddin*, No:20, 19 May 1907.

²⁹⁹A.g.m.

³⁰⁰A.g.m.

³⁰¹ 1. Fırıldaklıkla, düzenbazlıkla geçimini sağlayan kimse. 2. Gayri meşru koca.

meclislere geldiklerinde utana utana aşağı köşeye oturuyorlar, amma bizim içimizde o tür lotular [şeyhler] yukarı köşeye oturuyorlar.”³⁰²

“Bir Neçe [kaç] Günlüğe” başlıklı yazısında üç talak meselesinin de gereksiz ve dine aykırılığına dikkat çekmektedir. Ömer Faik kadını üç talaktan sonra başka bir erkeğe birkaç günlüğe evlendirmek ve sonra gidip de kadını yeni kocasından yalvararak boşatmak ve eve getirmek âdetinin vahşi ve gülünç olduğunu, ayrıca şeraitin de böyle âdetleri Müslümanlara reva göremeyeceğini iddia etmektedir. Toplumdaki bu âdetin gülünçlüğünü şu örneği vererek eleştirmektedir: “*Biz Molla Nasreddiniz. Bizim peşemiz [mesleğimiz] vahşi âdetlere gülmek, bizim hizmetimiz yılan, kurbağaya sataşmaktır. Zeman ki, biz görüyoruz, Nuha’da Derdimand eşini üç talaktan sonra Hafız’a verip üç gün sonra gidip “Allah aşkına eşimi bana ver” [diye] yalvarıyor.*”³⁰³ Ömer Faik, böyle biçareleri gördüğünde kederlendiğini ve mollaların Allah’ın yolunu Müslümanlara doğru anlatmadıklarından dert yanmaktadır.³⁰⁴

Ömer Faik, kadınların el ve ayaklarını bağlayıp kendilerini satılık bir meta menzilesine indiren hükümleri, din ve hurafe zincirlerini kırıp kurtulmayı başkalarından değil, yalnız kendilerinden beklemeleri gerektiğini belirtir.³⁰⁵ 1907’lerin toplumsal yapısında kadınlara yüzü açık dolaşma teklifini yapmanın şimdilik gerekmediğini, çünkü herkesten önce kadınların bunu “Rus kadınlara benzememek” gerekçesiyle reddedeceklerini belirtir.³⁰⁶ Eski geleneklerin oluşturduğu âdet ve yaşantıların yıkılıp yenisini kurmak için uzun uzadıya içtimai, inkılabi ve ilmi hazırlıkların gerektiğini belirten³⁰⁷ Ömer Faik, kadınların da toplumsal konumlarının zamana yayılarak çözülmesi gerektiğini şöyle anlatmaktadır: “*Bu işlerin çaresi küçük kızları mektebe*

³⁰² Molla Nasreddin, “Küpe - Bizim Şeyhin Kırksekiz Arvadı [Eşi] Var”, *Molla Nasreddin dergisi*, No:34, 23 Avgust 1909.

³⁰³ Molla Nasreddin, “Bir Neçe [kaç] Günlüğe”, *Molla Nasreddin dergisi*, No:23, 25 İyun 1907.

³⁰⁴ *A.g.m.*

³⁰⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.64.

³⁰⁶ Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları [kadınları]”, *Molla Nasreddin*, No:20, 19 May 1907.

³⁰⁷ *A.g.e.*,s.43.

götürüp okutmaktır. Öyle ki, kızlarımız ilim ve terbiyeli olup kendi kıymetlerini bildiklerinde o zaman nasıl hareket edeceklerini kendileri anlarlar.”³⁰⁸

6. Toplumsal Dayanışma Olarak Yardımlaşma

Yardımlaşma konusu Ömer Faik’in I. Dünya Savaşı yıllarındaki köşe yazılarında en önemli meselelerden birisi olarak göze çarpmaktadır. O, birçok sansür ve engellemelere rağmen bu konuyu çeşitli gazete ve dergilerdeki köşe yazılarında ele almıştır. Bu yazılar, I. Dünya Savaşı’nda Rus işgaline maruz kalan Doğu Anadolu ve Kafkasya’daki Müslüman-Türk halkının karşı karşıya kaldığı sefalete, katliama, işkencelere dair bazı tarihi veriler sunmanın yanında Ömer Faik’in ahlak, sosyal dayanışma ve paylaşma gibi konularda duyarlılığını ve fikri yapısını ortaya koyması açısından önemlidir.

Sarıkamış yenilgisinden sonra Türk ordusunun Kafkasya cephesindeki direnci kırılmış ve Karadeniz sahili Rus işgaline açık hale gelmişti. Çok geçmeden Ruslar ileri harekete başlayarak, 16 Şubat 1916’da Erzurum’u ve daha sonra da Erzincan’ı işgal etmişlerdi. Bir kısım Rus kuvvetleri de Trabzon’u ele geçirirken, Van bölgesi de Rus işgaline maruz kalmıştı. Böylece Doğu Anadolu ve Karadeniz sahilinin önemli bir kısmı Ruslar tarafından işgal edilmişti. Bu Rus işgali esnasında, yüz binlerce bölge ahalisi zarar görmüş, binlerce çocuk yetim kalmış, binlerce insan katledilmiş, kadınların ırzına geçilmiştir. Bir kısım bölge ahalisi Anadolu’nun içlerine göçerken, bir kısmı da Kafkasya’nın çeşitli bölgelerine kaçmışlardır. Yollara düşen bu insanların birçoğu açlık, soğuk ve hastalıklardan ve Ermeni çetelerinin saldırılarından dolayı hayatını kaybetmişlerdir. Kaçamayarak işgal edilen bölgede kalanlar ise, daha büyük felaketlerle karşı karşıya kalmışlardır. Hemen her işgal edilen bölgede, Türk ahalisi Rus idarecilerin yaptıkları baskı ve haksızlıkların yanı sıra, Ermenilerin yaptıkları tecavüz ve katliamlara da maruz kalmışlardır.³⁰⁹

³⁰⁸ Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları [kadınları]”, *Molla Nasreddin*, No:20, 19 May 1907.

³⁰⁹ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı’nda Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeyi [Yardımlı] ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2000, s.78.

Rus işgalleri esnasında Müslüman halkın maruz kaldığı tecavüz ve katliamlar, Rus Hükümeti'nin sansürüne rağmen, Özellikle Azerbaycan basının özverili çalışmalarıyla halka duyuruluyordu. Tiflis, Gence ve Bakü gibi şehirlere gelen Müslüman kaçkınların sayısı artmaya başladıkça, Anadolu'da Müslüman-Türk halkının yaşadığı felaketin boyutu da yavaş yavaş ortaya çıkıyordu. 1915 Ocak ayından itibaren, Azerbaycan gazeteleri Kars, Ardahan, Batum vs. yerlerdeki Müslümanların başına gelen felaketleri halka bildirmeye ve onları kardeşlerine yardım etmek için davete başladılar. Anadolu'daki Müslüman-Türk ahalinin yaşadıkları felaketi, Azerbaycan kamuoyuna duyuranların başında Ömer Faik Numanzade geliyordu.³¹⁰ O, *İkbal* gazetesinde yazdığı “Yardım Tecilli Lazım” başlıklı makalesinde, sınır boylarındaki Müslümanların karşı karşıya kaldıkları felaketlerden bahsederek, çok sayıda Müslümanın evsiz, barksız kaldıklarını, kadın ve çocukların aç ve hasta olduklarını, eğer onlara acil yardım yapılmaz ise, hepsinin ölmeye mahkûm olduğunu, Ardahan Müslümanlarının Ahıska'ya ulaşmak için, yüksek karlı dağları geçmeye çalıştıklarını ve birçoğunun karlı yollarda açlık ve soğuktan hayatlarını kaybettiklerini belirtmekteydi.³¹¹

Ömer Faik, savaş sonrası harabeye dönmüş köy ve kasabalardaki acınacaklı hali canlı bir şekilde anlatmaktaydı. Yine *İkbal* gazetesinde “Bir Lokma Etmek” başlıklı yazısında Ardahan, Oltu ve civar yerlerdeki felaketleri etkileyici bir şekilde şöyle tasvir etmekteydi:

“Evlere yaklaşın, kapıların önündeki kırık, dağınık şeylerin arasından geçin. Lakin ev sahibinin çıkıp sizi içeri çağırmasını beklemeyin. Yeşiğin [tahta kasa] sol tarafında büzülüp oturmuş gibi görünen kocadan da incinmeyin. O, üç günden fazladır ki, yeşiğin üstünde yardım bekleye bekleye olduğu yerde donup kalmıştır.

Evin içindeki kırmızı yüzlere taaccup etmeyin, biraz daha içeri gidin, kibrit yandırıp içerideki ev kapısının arkasındaki karanlık köşeye bakınız, on dört-on beş yaşlarındaki iki vücudun, sevimli bacı kardeşin birbirlerine berk sarılıp yerde yattıklarını göreceksiniz. Kızın eteklerinin parça parça olduğuna dikkat edip bu iki aziz vücudu birbirinden ayırmak için ne kadar çalışıldığını da fikir edin. Biraz

³¹⁰ Betül Aslan, *a.g.e.*, s.78, 81.

³¹¹ Ömer Faik Numanzade, “Yardım Tecilli Lazım”, *İkbal Gaz.*, No:842, 19 Yanvar 1915.

eğilip baksanız, kızın sol memesinin altında, bacısını özünden ayırmayan oğlanın alınının sağ tarafından kurşunlandıklarını göreceksiniz.

Gözyaşlarınızı silip odalara bakınız: döşek-kilimleri gitmiş, sandıkları dağılmış, ambarları parçalanmış, ev adına dört duvar ile bir tavandan başka bir şey olmadığına taaccup etmeyin. Etmeyin ki, yıkılıp yer ile yeksan edilmiş bazı komşu köy evlerinin yanında bunlar yine bir şeydir.”³¹²

Yine aynı yazının devamında başka bir felaket manzarasını tasvir etmektedir:

“Oradan çıkıp bacasından biraz tütün çıkan komşu eve de gedin. Korkmayın köpek falan yoktur: onlar köyün arkasındaki dereye büyük kayanın dibinde yatan sahiplerinin cemdeklerini [vücutlarını] yemeye gitmişler.

Hemin [aynı] meleşme, ağlaşma sesleri gelen yere açık kapıdan içeri girin. Lakin göreceğiniz musibet tablosu karşısında şiddetli tesirden kendinizi kaybetmeyin. Biraz sükutla girip baksanız, bir yanda benzi solgun, gözleri süzgün, hali ölgün [ölü gibi] bir ananın üstünde bir çok sabilerin düşüp “ana, ana!.. bir lok...ma ye...mek!” diye inlediğini, kimi anasının boş memesini çiğnediğini, kimi anasının elindeki çarık parçalarını kemirdiklerini göreceksiniz. Diğer köşede üç dört yaşlı kadın-erkeğin başlarını birbirinin dizlerine, kucaklarına koyup derinden inlediklerini işiteceksiniz.

Takatten düşüp yatan ananın kızarıp kana dönen gözyaşları ile ağlaması, sabilerin feryat figanı, kocaların ahı-iniltileri birbirlerine karışıp kulağınıza değdikçe nerede olduğunuzu kaybedeceksiniz.”³¹³

Ömer Faik’in anlattığı bu canlı ve etkileyici tasvirler oralardaki zor şartların daha iyi anlaşılmasını sağlarken aynı zamanda da halkın savaşzedelere olan yardım duygularının canlanmasına sebep olmaktadır.

Ömer Faik hayatın bir kavgadan ibaret olduğunu, bu kavgada da düşmanın zahmet ve meşakkat olduğunu savunur. Bundan dolayı da yaşamak için çalışmak, savaşmak ve

³¹²Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s. 186-187.

³¹³A.g.e., s.187.

galip gelmek gerektiğini belirtir.³¹⁴ Bu hayat mücadelesinde her fırkanın ve milletin kendi ve selamet ve menfaati için çalışması gerektiğini savunur.³¹⁵ Bu anlayıştan yola çıkarak savaşın bütün acımasızlığını yaşamış olan Müslüman-Türk savaşzedelere yardım etmenin gerekliliğini şöyle açıklamıştır: “*Milletlerin imtihan zamanıdır. Bu imtihanda her kim hızlı hareket edip, gayret ve hamiyetini gösterirse, gelecekte insancasına yaşamaya ancak onun hakkı olacaktır.*”³¹⁶ Ömer Faik’e göre bedbahtlarının gözyaşlarını kesme kuvveti olmayanlar kendi gözlerinin kuvvetliliğinden emin olmamalıdır. Kendi hemcinslerinin felaketlerine ulaşamayanlar şüphesiz insanlığa da ulaşmamışlardır. Felaketzedelerin ihtiyaçlarına karşı ciddi adımlar atmayanlar asıl hakiki medeniyete, arş-ı ırfana henüz adım atmamışlardır. Perişan olanların yüreklerini düzeltmeyip de Kâbe’yi yapmaya çalışanlar Allah’ı, peygamberi ve onların emirlerini asla kavrayamamışlardır.³¹⁷

Yardım ve dayanışma çağrılarının halk nezdinde karşılık bulurken, birtakım zengin, aydın ve idareci kesiminde yer alan şahısların bu duruma duyarsız kaldıkları dönemin bazı aydınları tarafından şikâyet konusu yapılmaktaydı.³¹⁸ Söz konusu şikâyeti dile getirenlerden birisi olan Ömer Faik, yardımlaşma ve dayanışma konusunda yüzünü milyonerlere, mühendis, avukat, doktor, kadı gibi toplumun üst tabakasındaki meslek sahiplerine değil, hamiyetli muallimlere, namuslu, genç ve çalışkan tacirlere, hacı ve meşhedilere güvendiğini belirtmiş ve şöyle seslenmiştir: “*Ey insan ehlipleri, ey milletin derdini bilenler!..... Can çekişen hem cinsinize yardım ediniz! Akıldan çıkarmayınız ki savaş yerlerindeki Müslümanların hali ölümden de beter.*”³¹⁹ Yine aynı yazısında, “*Ben asla aklıma getirmem ve cüret edip diyemem ki biz Müslümanlar’da, biz Türklerde insanlık merhameti, millet duygusu özgelerden aşağıdır.*”³²⁰ diyen Ömer Faik, yardım konusunda yeteri kadar duyarlılık göstermeyen bey, ahund ve efendilerin

³¹⁴ Ömer Faik, “Kömeleşelim [Yardımlaşalım]”, *İkbal Gaz.*, No: 915, 15 April 1915.

³¹⁵ Ümidvar, “Çinovniklerimiz [Memurlarımız]”, *İrşad Gaz.*, No:293, 26 Dekabr 1906.

³¹⁶ Ömer Faik, “Hamiiyet Zamanıdır”, *İkbal Gaz.*, No:854, 27 Yanvar 1915.

³¹⁷ Ömer Faik, “Kömeleşelim [Yardımlaşalım]”, *İkbal Gaz.*, No: 915, 15 April 1915.

³¹⁸ Betül Aslan, *a.g.e.*, s.84.

³¹⁹ Ömer Faik, “Ölümden de Beter”, *Açık Söz Gaz.*, No:346, 7 Dekabr 1916.

³²⁰ Ömer Faik, *a.g.m.*

bu yardım faaliyetlerine katkıda bulunmalarını istemiştir.³²¹ Ayrıca Bakü, Gence, Nahçıvan, Şamahı, Şeki ve Karabağ gibi büyük şehirlerde tiyatro, musiki akşamları, kaçkınlar günü tertip ederek yardım faaliyetlerinin artırılması gerektiğini belirtmiştir.³²²

Ömer Faik'te yardımlaşma ve dayanışma fikrinin milli ve dini düşünsel temelleri vardı. Toplumdaki dayanışma ruhunun canlanmasında dini ve milli kavramlara sık sık atıflar yapmış, referanslar göstermiştir. Dini yaşantıya atıf yaptığı yazılarda, İslam'ın sadece bireyi ön plana çıkaran bir din olmadığını, ibâdetlerin de yalnız namaz, oruç, hac ve zekâtтан ibaret olmadığını belirtmiştir. Hz. Peygamberin, “İnsanların en hayırlısı insanlara en çok faydası dokunandır” hadisini örnek vererek Müslümanların birbirleriyle yardımlaşma ve dayanışma içerisinde olmaları gerektiğini belirtmiştir.³²³ Bugün en birinci ibâdetin harpzedelere yardımcı olmak olduğunu belirten Ömer Faik, zengin Müslüman ve din adamlarına şöyle seslenmekteydi:

“Ey cennet, ebedi hayat isteyen devletli ağalar, muhterem beyler! Ey milletin şevki ve azameti ile yaşamayı arzu eden ziyalılar! Ey Medine'ye varıp Peygamberin kabri üzerinde miskinlere, yetimlere yardım edeceğini, hakiki Müslüman olacağına yemin edip tövbeyi istiğfar eden hürmetli hacılar! Ey minberlerde muhtaçlara yardım edip peygamberin yolu ile gitmeyi vaaz eden ahundlar, efendiler! Ey mevlit ve muharremlikte ihsan verip peygamber ve onun âli evladının ruhi mübareklerini şad etmek isteyen müminler! İşte karşınızda bir lokma ekmeye muhtaç binlerce dul, yetim, koca ve miskin canlar. İşte bunlara yardım edip peygamberin, insanlığın yolu ile gitmek vakti bu vakit, bu sıradır.”³²⁴

Başka bir yazısında da Doğu Anadolu'dan gelen savaşzedelere yardım konusunda yeteri kadar duyarlılık göstermeyen dindar zenginlere şöyle seslenmektedir:

“Ey sevap için Arabistan, İran çöllerini aşıp “hacı”, “kerbelayı” olmaya can atan ağalar! Nereye gidiyorsunuz, ne fikir ediyorsunuz? “Kerbela”dan yüz kat yanıklı, dehşetli olan bugünkü Kerbela kurbanları merhametinize can atmışlar! Ayağınızın

³²¹ Ömer Faik Numanzade, “Yardım Tecilli Lazım”, *İkbal Gaz.*, No:842, 19 Yanvar 1915.

³²² Ömer Faik, “Kömeleşelim [Yardımlaşalım]”, *İkbal Gaz.*, No: 915, 15 April 1915.

³²³ Ömer Faik, *a.g.m.*

³²⁴ Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s. 188.

yanına, Bakü'ye kadar gelmişler! Siz nereye gidiyorsunuz? Sevap mı, cennet mi, insanlık mı, milletperestlik mi, hacılık mı, meşhedilik mi, ağalık mı? Ne, ne istiyorsunuz? Hepsi, hepsi bu gün burada kapımızın yanındadır!"³²⁵

Ömer Faik dindar Müslümanlara böyle seslenerek, bugünkü başlıca ibâdetin ve başlıca vazifenin ve derdin harpzedelere yardım etmek olduğunu belirtir.

Müslüman-Türk halkının maruz kaldığı bu acı tecrübe Ömer Faik'te milliyetçilik fikrinin daha da canlanmasına sebep olmuştur. Nitekim Türkçülük vurgusunun ağır bastığı önemli yazılarını I. Dünya Savaşı yıllarında kaleme almıştır. Mesela Türkçülük fikrinin en güçlü bir şekilde vurgulandığı "Ben Kimim?" başlıklı makalesi yine aynı yıllarda, savaşzedelere yardım için neşredilen *Kardeş Kömeyi [Yardıımı]* mecmuasında yayımlanmıştır.

Ömer Faik'in savaşta yetim kalmış Müslüman-Türk çocuklarının durumuyla ilgili fikirlerine de değinmekte fayda var. Savaşta yetim kalmış Müslüman çocuklarının toplanması işinde birçok güçlüklerle karşılaşılmaktaydı. Bir kısım Müslüman çocukları cephede Rus askerlerinin elinde bulunuyordu. Ermeniler tarafından da çeşitli sebeplerle alıkonulan Müslüman çocukları vardı. Rus subayları Türk çocuklarını, memleketlerine dönerken beraberlerinde götürmek istemelerinin yanı sıra, Ermeniler ve bazı Ruslar tarafından Müslüman-Türk çocukları "Haç Suyu" çekilerek Hıristiyanlaştırılıyor, böylece din ve milliyetleri unutturulmaya çalışılıyordu.³²⁶ Ömer Faik de bu tehlikeye çeşitli yazılarında dikkat çekmiş ve yeteri kadar sahip çıkılmayan Müslüman çocukların Gürcülerin açmış oldukları yetimhanelerde barındırılarak İslamlık ve Türklükten uzaklaştırılmaya çalışıldığını belirtmiştir. Gürcüler tarafından Türklük duygusu, Türk dili unutturulmaya çalışılan Müslüman çocuklarına sahip çıkılmasının geleceğimiz açısından da önemli olduğunu belirtmiştir.³²⁷

³²⁵ Ömer Faik, "Çok Utandık", *Yeni İktbal Gaz.*, No:58, 3 İyul 1915.

³²⁶ Betül Aslan, *a.g.e.*, s.138.

³²⁷ Ömer Faik, "Gürcü Politikacıları", *Açık Söz Gaz.*, No:380, 18 Yanvar 1917.

C. EĞİTİM ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI VE FİKİRLERİ

1. Dil-Alfabe Tartışmaları

a) Türk Dilinin Sadeleştirilmesi Etrafında Çıkan Tartışmalar

Türk dilinin sadeleştirilmesi ve millileştirilmesi yolundaki yoğun faaliyet ve şuurlu çalışmaların başlangıç noktası XIX. Asra tesadüf eder. Dil ıslahatı düşünceleri Azerbaycan Türk sahasında XIX. Asrın ikinci yarısından itibaren ehemmiyet kazanmaya, asrın sonlarına doğru günün halledilmesi zaruri meseleleri arasında yer almaya başlar.³²⁸ Birçok yerde olduğu gibi Azerbaycan'da da dil ıslahatını hızlandıran ve zaruri kılan amillerin başında milliyetçilik fikri gelmektedir. Çünkü milliyetçilik fikrini besleyen ve ayakta tutan önemli unsurlardan birisi de dildir.³²⁹ Dil problemini ortaya çıkaran diğer etken ise XIX. Asrın ikinci yarısında matbuatın yaygınlaşmasıyla halkı aydınlatmak adına sade ve anlaşılır bir dile duyulan ihtiyaçtı. XIX. asırda Azerbaycan Türkçesinin Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtularak halkın anlayacağı sade bir Türkçenin ortaya çıkma konusunda çaba sarf eden isimler olarak Abbasgulu Ağa Bakühanlı (1794-1846) Mirza Kazım Bey (1802-1870), Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878), Hasan Bey Zerdabi (1837-1907) gibi isimleri zikredebiliriz. Bu aydınlardan Hasan Bey Zerdabi 1875'de *Ekinçi* isimli gazete çıkarmaya başlamıştır. Halk arasında konuşulan Azerbaycan Türkçesiyle yazan gazetenin editörü Hasan Bey Zerdabi Farsça ve Arapça terimleri kullanmaktan kaçınmak maksadıyla sıkça Azerbaycan Türkçesiyle yeni kelimeler icat ediyordu.³³⁰

³²⁸ Haver Aslan, "Azerbaycan'da Dil Islahatının İlk Öncüleri", *Türk Dünyası Araştırmalar*, Şubat 1983, s.125.

³²⁹ Haver Aslan, *a.g.m.*, s.126.

³³⁰ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler-İran ve Azerbaycan Kimliği*, Çev: Ali Gara, Vüsal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2008, s.34.

Ömer Faik dil meselesinde yukarıdaki aydınların çizgisini devam ettirerek daha üst noktalara taşımıştır. O dil meselesiyle ilgili hatıralarında şu bilgileri vermektedir: “Beni en çok meşgul eden meselelerimizden biri de dil ve imla konusu idi. Dilimizin karışıklığını ve alfabemizin yetersizliğini bana ilk olarak 1894’de Şeki milli mektebinde yedi sekiz yaşlarındaki çocuklar öğretti.”³³¹ O, dilin önemini “dili ve edebiyatı bağımsız olmayan bir milletin siyasi bağımsızlığı da olmaz” diyerek ortaya koymuştur.³³² Yine başka bir makalesinde de bu önemi şöyle açıklamıştır: “Tarih bize gösteriyor ki, bir milletin cihangirliği, hükümeti, hatta yeri yurdu da elinden alınsa milli edebiyatı var oldukça o millet mahv edilmez. Dili kesilmeyen milletin vücudu da kesilmez, edebiyatı yaşayan millet hiçbir zaman ölmez.”³³³ Çünkü ona göre milletin tek nişanı onun konuştuğu dildir ve millet sevgisinin de başlıca göstergesi onun dilini sevmektir.³³⁴

Ömer Faik bazı milletlerin kendi dillerini korumak için varını yoğunu feda ettiği bir dönemde Türkçenin bazı aydın insanlar arasında konuşulmasının ayıp sayıldığını belirterek bu durumu eleştirmiştir: “Kafkasyalı iki bilgili Türk yarım saat kadar kendi ana dilleriyle konuşsalar canları sıkılır. Bir Kazanlı ile bir Kafkasyalı beş on dakika Türkçe konuşabilmeleri ise çok az görülür.”³³⁵ Türkçeye ilgili olarak Molla Nasreddin dergisinin ilk sayısında şöyle yazılmaktaydı: “Beni gerek bağışlayasınız, ey benim Türk kardeşlerim ki, ben sizinle Türkün açık ana diliyle konuşuyorum. Ben şunu [da] biliyorum ki, Türk dili[ni] konuşmak ayıptır ve şahsın ilminin azlığına delalet ediyor.”³³⁶

Ömer Faik’in düşüncesinin başlıca özelliklerinden birisinin halkçı olmasıdır. Yaptığı faaliyetler ve yazdığı yazılarda sürekli geniş halk kitlelerinin çıkarlarını ön planda tutmuştur. Bu tutumunu dil meselelerinde de sürdürmüştür. O yüzden dildeki “edebi” ve “halk dili”, “avam” ve “has” ayrımlarına karşı çıkararak bu ayrımları

³³¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.101.

³³² A.g.e., s.101.

³³³ Ömer Faik, “Millileşmek”, *Azerbaycan Gaz.*, No:327, 21 Noyabr 1919.

³³⁴ Ömer Faik, “Aşk ve Muhabbet”, *Yeni İkbâl Gaz.*, No:57, 2 İyul 1915.

³³⁵ Numanzade, “Dilimiz ve İmlamız”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:40, 7 Aprel 1904.

³³⁶ Molla Nasreddin, “Sizi Deyip Gelmişem”, *Molla Nasreddin Dergisi*, No:1, 7 Aprel 1906.

eleştirmiştir. Dildeki “avam” ve “has” ayrımı ile ilgili olarak “Yazımız Dilimiz “İkinci İl”imiz” başlıklı yazısında şunları yazmaktaydı:

“Ediplerimiz, şairlerimiz, yazıcılarımız ve gazetecilerimiz yazılarını daha çok “avam” için değil, “has” için yazıyorlar. Hâlbuki bir millette hakim “has”ın fikri değil, “umum”un fikridir. Bundan dolayı hepimiz daha çok umumun fikrinin açılmasına çalışmalıyız. Bundan dolayı da bir dereceye kadar herkesin, en azından toplumun çoğunluğunun anlayacağı bir dil ile yazmalıyız. (...) Açık Türkçe yazılara “avam” dili deyip gülmemeli, Arap ve Fars sözleri ile dolmuş yazılara da güya yanlış olarak edebiyat dili deyip övünmemeliyiz. Bugün bizim kullandığımız dil edebiyat dili değil, çalınmış, çirkin bir dildir. Arap ve Fars sözleri ile yazılan uygunsuz yazılara edebiyat dili demek edebiyatın ne olduğunu bilmemektir.”³³⁷

Ömer Faik, toplumun cahil ve geri kalmasından şikâyet eden ediplerin, şair ve yazarların dilin ıslahı ve sadeleştirilmesi için gayret sarf etmemekle, aslında bu duruma kendilerinin sebep olduklarını belirtmiştir.³³⁸ Ona göre yazı yazmadaki hüner ve marifet Arapça ve Farsça sözlerin fazlaca kullanılmasında değil geniş halk kitlelerinin anlayabileceği sade ve anlaşılır Türkçeyi kullanmaktadır.³³⁹

Ömer Faik, Türkçenin Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılması gerektiğini savunmuştur. Ali Bey Hüseyinzade *Terakki* gazetesinde yazdığı bir yazıda Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçen kelimelerin Türkçeye yaptığı müspet katkıdan bahsetmiştir.³⁴⁰ Ömer Faik, Hüseyin Beyin bu yazısına aynı başlıkla uzunca bir yazıyla cevap vermiş ve onun görüşlerini eleştirerek şunları yazmıştır: “Çok hayıflar olsun ki, dilimizin yarısını Arapça ve Fars sözleri ile doldurup bizi dilsiz ve bedbaht yapmışlar. İlim ve marifetin toplum arasında yayılmasına büyük engel olmuşlar.”³⁴¹ O, diller arasında etkileşimi bir gereklilik olarak görmekle beraber Türkçe açısından bu etkileşimin menfi sonuçlar doğurduğunu savunmuştur. “Yazımız Dilimiz “İkinci

³³⁷ Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s. 173.

³³⁸ A.g.e., s.174 .

³³⁹ Ö. F. Numanzade, *Davet*, s.31.

³⁴⁰ A. Hüseyinzade, “Yazımız, Dilimiz ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki Gaz.*, No:31-32, 9-10 Fevral 1909.

³⁴¹ Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s. 171.

İl”imiz” başlıklı yazısında Türkçenin Arapça ve Farsçadan etkilenmesiyle diğer dillerin birbirlerinden etkilenmelerini kıyaslayarak şöyle yazmıştır:

“Gelişmek isteyen milletlerin kendilerinden daha medeni milletlerden birçok sözler alıp dillerini geliştirdiklerini ve bunun dünyada doğal bir kanun olduğunu şimdiki okul çağındaki çocuklar da biliyorlar. (...) Lakin dert şundadır ki, bizim aldığımız ile özgelerinin almaları arasında dağlar kadar fark var. Biz özgeden söz almakla dilimizi hakir ve bedbaht etmişiz. Ama özgeleri dillerini mantık dairesinde genişletmişler. Başkaları [kendilerine] ihtiyaç gördüklerini, kendilerinde olmayan sözleri almışlar. (...) Başkaları aldıkları yabancı sözleri kendilerine mal edip kendi lehçelerine uydurmuşlar. Kendi sarflarına, kendi kaidelerine tabi etmişler. Lakin kendi dillerinin kanununa zıdd olan yabancı sarf kaidelerini hiç[bir] vakit kabul edip, kendi dillerini berbad etmemişler. Amma biz, biz bedbahtlar ne yapmışız, biliyor musunuz? Biz, bize lazım olan ilim, fen ıstılahlarını kabul etmekle beraber, bin yıllarca kullandığımız sade Türk sözlerimizi, beşikteki ninnilerimizi de bırakıp yerine Arap ve Fars sözleri almışız. Ve onları büyük bir hevesle yazımızda, edebiyatımızda kullanıp avamlardan ayrılmak “alim” görünmek bedbahtlığına düşmüşüz.”³⁴²

Yazının devamında Ömer Faik, Arapça ve Farsçadan şimdiye kadar kelimeler alındığı gibi bundan sonra da birtakım kelimelerin alınacağını belirtmiştir. Ama ona göre bu kelimeleri kendimize mal edip Türkçedeki sarf kurallarına uydurmalıyız. Ona göre Arapça ve Farsça sarf kuralları Türkçeden tamamen çıkartılmalıdır.³⁴³

Ömer Faik, Rusça ve Arapçanın okullarda öğretilmesine karşı çıkmamakla beraber eğitim dilinin kesinlikle Türkçe olması gerektiğini savunmuştur.³⁴⁴ Kafkasya maarif müdürlüğünce dört yıllık ilkokullar için programlanan derslerin Rus diliyle yapılması ve Türkçeye haftada sadece iki saat ayrılmasına tepki göstermiştir: “Görüyoruz ki bizim için bu büyük okullarda her şey var: Rusça, Coğrafya, Araplara

³⁴²A.g.e., s. 171.

³⁴³A.g.e., s. 172.

³⁴⁴ Ömer Faik, “Dileklerimiz”, *Açık Söz Gaz.*, No: 144, 28 Mart 1916.

ait bilgiler, Farsça şiir, Arapça iman ve itikat hatta kelam ilmi. Ancak bir şey yok. Nedir o? Kendimiz!..”³⁴⁵

b) Dilde Osmanlılık Tartışmaları

Türk Dünyasında yenilikçi hareketi yürütenlerin üzerinde durdukları konulardan birisi de dil meselesidir. Dildeki yenileşmenin iki boyutu vardı. Birinci boyutu, ders kitaplarının ve öğretim dilinin Türkçeleştirilmesidir. İkinci boyutu ise, bu Türkçenin bölgede kullanılan mahalli Türkçe mi, yoksa umumi Türk dili mi olacağıdır. Burada umumi dilden kasıt, İstanbul Türkçesidir.³⁴⁶ Bu ikinci boyuttaki “mahalli” ve “umumilik” tartışmaları Rusya Müslümanları arasında, Kırım’da, Kazan’da ve Kafkasya’da dönemin gazete ve dergilerinde genişçe tartışılmıştır.

“Umumi Türkçeyi (Osmanlı Türkçesi) tüm Türk Dünyasına yayma konusunda dikkat çeken başlıca isimlerden birisi İsmail Gaspıralı idi. “Dilde, fikirde, işte birlik” üst başlığıyla Kırım’da çıkardığı *Tercüman* gazetesinin hedeflerinden birisi de Türk dünyasında dil birliğini sağlamaktı. İsmail Gaspıralı’nın dilde birlik hedefinin esasları şu şekilde özetlenebilir:

- 1- Dil, Türk milletinin en kuvvetli bağıdır. Bu yüzden Türkçe bütün Türk dünyasının kullanabileceği bir dil haline getirilmelidir.
- 2- Mümkün olduğu kadar Türkçeden yabancı dillerin kuralları atılmalıdır.
- 3- Okuryazarların bile anlayamadığı Arapça ve Farsça kelimeler kullanılmamalıdır.
- 4- Her şivede pek kaba olmayan yerli kelimeler Osmanlı-Türk yapısına uydurulmak suretiyle kullanılmalıdır.”³⁴⁷

“*Tercüman* gazetesinin dili, zaman zaman Kırım söz ve tabirleriyle takviye edilen sade bir Osmanlı Türkçesiydi. Gaspıralı’nın *Tercüman*’da kullandığı Osmanlı Türkçesi,

³⁴⁵ Erdoğan Uygur, “Molla Nasreddin Dergisinin Dil Anlayışı”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, C.II*, Ankara, 2004, s.3068.

³⁴⁶ İbrahim Maraş, *a.g.e.*, s.302.

³⁴⁷ Zeki Kaymaz, “İsmail Bey Gaspıralı’da Dilde Birlik Fikri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. V*, sayı 1, Yaz - 2005, s.78.

Arap ve Fars söz ve tamlamalarıyla tıka basa dolu olan zamanın İstanbul gazeteleriyle kıyaslanmayacak ölçüde günlük konuşma diline yakındı.³⁴⁸

İsmail Gaspıralı'nın dilde birlik maksadıyla yürüttüğü Osmanlıcı tutum gerek Kafkasya'da ve gerekse de Kazan bölgesinde taraftar bulduğu gibi bu fikre karşı duranlar da olmuştur. Fakat Azerbaycan örneğinde olduğu gibi bu karşı duruş daha çok sadeleştirilmemiş Osmanlıcaya idi. Ayrıca yerel lehçelerin tamamen göz ardı edilmesine de tepki karşı çıkılıyordu.

Dilde Osmanlıcılık tartışmaları 20. Asrın başlarında Kafkasya'daki matbuat yayınlarında geniş tartışma alanı bulmuştur. Bu tartışmalarda Ali Bey Hüseyinzade tarafından çıkartılan *Füyüzat* ve İsa Aşurbeyli tarafından neşredilen *Şelale* dergileri dil konusunda edebi dile ve Osmanlıcılık tarafında yer alıyorlardı.³⁴⁹ Ali Bey Hüseyinzade, Rusça, İngilizce ve Fransızcanın kendilerini geliştirmek için Yunan ve Latin dillerinden faydalandıkları gibi Osmanlı Türkçesinin de Arapça ve Fransızcadan yararlanmasının normal olduğunu belirterek Osmanlı Türkçesinin bu sayede en yüksek fikirleri, en ince duyguları ifadede Arapça ve Farsçadan daha kudretli hale geldiğini savunmuştur. Ayrıca ulaştığı bu seviye ile Avrupa dilleriyle de rekabet edebilmekteydi.³⁵⁰ Hüseyinzade edebi zevk açısından ideal olarak gördüğü Osmanlı Türkçesini kendi yazılarında kullanmıştır. Çıkarılmış olduğu *Füyüzat* dergisindeki makaleler, sıradan bir Azerbaycan Türkünün anlayamayacağı, çoğu zaman, ağır bir Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır.³⁵¹

Molla Nasreddin dergisi, Celil Memmedguluzade, Ömer Faik, Feridun Bey Köçerli gibi aydınlar ise sade ve daha çok yerel lehçeye vurgu yapan dilcilik anlayışını savunmaktaydılar. Osmanlıcılara karşı, dönemin önemli aydınlarından olan Feridun Bey Köçerli tepkisini şöyle dile getirmiştir:

³⁴⁸ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 40.

³⁴⁹ İbrahim Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, Acar Yay., İstanbul, 1988, s.115, 118.

³⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 2005, s.272-273.

³⁵¹ Tadeusz Swietochowski, "1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", *Ankara Üniv. DTCFTB TAD*, C.22, Sayı:34, 2003. s.180.

“Allah, Ali Bey Hüseyinzade’ye insaf versin. Keşke o âlicenap İstanbul’da rahat oturup kötü talihli Kafkasya’ya teşrif etmeseydi. Ol cenabın ilim ve kemaline sözümü yoktur. Sözümüz ondadır ki, ilim ve kemalinden bize bir behre [fayda] vermedi, ancak dilimize bozgunluk getirdi. (...) Az zaman içinde Kafkas Türklerinin dili Osmanlı sözleri ve ıstılahları ile doldu: “işbu”, “işte”, “şimdi”, “şol”, “efendim”, “bakalım”, “nasıl” sözleri gazete sütunlarını doldurdu.”³⁵²

Ali Bey Hüseyinzade’nin dilde Osmanlılık fikrine karşı önemli eleştirilerden birisi de Molla Nasreddin düşünce akımına mensup Ömer Faik tarafından yapılmıştır. Ali Bey Hüseyinzade, “Yazımız Dilimiz ‘İkinci İl’imiz” başlıklı yazısında, o dönemde ilkokullar için bir grup öğretmen tarafından hazırlanan ve Azerbaycan Türkçesini esas alan *İkinci İl* kitabını, yerel lehçeye ağırlık vermesi nedeniyle Türk lehçe ve şivelerini birbirinden ayıracağı gerekçesiyle eleştirmiştir.³⁵³ Söz konusu kitabı kendi matbaasında bastıran Ömer Faik, Ali Bey Hüseyinzade’nin makalesine aynı başlıkla karşı bir yazı yazarak onu eleştirmiştir.³⁵⁴

Hüseyinzade’nin temel kaygılarından birisi imla konusunda birliğin sağlanması idi. Bununla ilgili olarak söz konusu yazısında şunları yazmıştır: “*Abdullah Cevdet* “bana” (بانا), “sana” (صانا) yazarsa, biz de “bana” (بنه) “sana” (سنه) yazarlar, Tatarlar da “benge” (بنغا) “senge” (سنغا) yazarlar. İşte ittihad da, ittihad-ı lisan da ve imla da o zaman bozulur gider.”³⁵⁵ Ömer Faik ise ittihadın sadece “bana”, “sana” yazmakla olamayacağını belirterek, tam tersine yerel lehçelerin önemine vurgu yapıyordu: “*Bir kavmin ittihadı için en önce her tayfa kendi lehçesinde “menge-senge”, “mene-sene” yazmakla bilgi ve fen öğrenmelidir. Özellikle Türkistan, Tataristan, Osmanistan gibi birbirinden uzak, lehçe bakımından birbirinden hayli ayrı “Turanlılar” mutlak kendi lehçeleriyle, kendi imlaları ile okumaya, terakki etmeye başlamalıdır.*”³⁵⁶ Görüldüğü

³⁵² Feridun Köçerli, “Ana Dili”, *Molla Nasreddin*, No:23, 12 Oktyabr 1913.

³⁵³ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s.273, A. Hüseyinzade, “Yazımız, Dilimiz ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki Gaz.*, No:31-32, 9- 10 Fevral 1909.

³⁵⁴ Faik Numanzade, “Yazımız, Dilimiz ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki Gaz.*, No:41-42-45-52-53-55, 20- 22-23 Fevral, 12-13-16 Mart 1909.

³⁵⁵ A. Hüseyinzade, “Yazımız, Dilimiz ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki Gaz.*, No:31, 9 Fevral 1909.

³⁵⁶ *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s. 170.

gibi Ömer Faik, İsmail Gaspıralı ve Ali Bey Hüseyinzade gibi Osmanlıcayla dil birliğine ulaşmayı amaçlayanların aksine yerel lehçelerden yola çıkarak bu ittihadı ulaşılmanın daha doğru olduğuna inanmaktaydı.³⁵⁷ Ona göre Kafkasya’da ve Türkistan’da yaşayan bir çocuğa karmaşık Osmanlıca yerine ilk önce kendi kullandığı ana diliyle/lehçesiyle bilime, siyasete dair kavramlar öğretilmelidir. İnsanların eğitim ve kültür seviyeleri ancak bu sayede gelişir. Bu durum da ittihat bilinci de kendiliğinden gelişecektir.

Dil konusunda edebi dil ve geleneksel imla kurallarına önem veren Hüseyinzade, harf ve imla kurallarında bir takım ıslahatlara karşı olmamakla birlikte, Osmanlıdaki çağdaş dönem yazarların geleneksel imla kurallarını kullandıklarına dikkat çekiyordu:

“Bugün *Tanin*, *Yeni gazete*, *Sabah*, *İkdam*, *Servet-i Fünun*, *Sırat-ı Mustakim* gibi en terakkiperver cerideler, mecmualar asırlardan beri tekrur ve taa’yyun etmiş imla tarzından ayrılmıyor[lar]. (...) Kemallerin, Hamidlerin, Ekremlerin, Ahmet Mithatların, Fikretlerin, Uşakkizadelerin, Ahmet Rasimlerin, İsmail Hakkıların, Fatma Aliyelerin asar-ı edebiyesi hep o imlayı takip ediyor.”³⁵⁸

Ömer Faik ise Hüseyinzade’nin, Osmanlı yazarlarında tek tip bir imla varmış gibi fikir ileri sürmesini eleştirerek bunun zaten mümkün olmadığını savunmuştur. Şemseddin Sami’nin *Kamus-i Türkî* sözlüğünden örnek vererek, burada kimi sözlerin imlasının iki üç çeşit yazıldığını belirtmektedir. Kaldı ki, Osmanlı edipleri imlalarındaki birtakım eksiklikleri tesbit ederek onları düzeltmek için çalışma yürütmektedirler.³⁵⁹

Ömer Faik, yazarlar arasında imla birliğinin olmamasını büyük bir eksiklik olduğunu belirterek bu durumun sebebini şöyle izah etmekteydi: “*Bizde imla karışıklığı ondan dolayı olmuştur ki, biz Türk lehçesine, Türk dilinin kaidesine tabi olmaktan*

³⁵⁷ 1. Galibe Hacıyeva, *Ömer Faik Numanzade’nin Eserlerinde Dil ve Dilcilik Meseleleri*, Nurlan Neşriyat, Bakü, 2007, s.18-19, 2. Galibe Hacıyeva, “Ömer Faik Numanzade’nin Ortak Dilin Gelişmesinde Çabaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Volume 2/7 Spring 2009, s.131.

³⁵⁸ A. Hüseyinzade, *a.g.m.*

³⁵⁹ *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s. 168.

ziyade Arap ve Fars imlasını taklit ettiğimiz gibi, dilimizi, imlamızı da Araplar'dan almaya, kendi varlığımızı kaybedip Araplaşmaya çalışmışız."³⁶⁰

Ömer Faik'in Osmanlı Türkçesini eleştirmesindeki en önemli sebep, onun Arapça ve Farsçayla karışarak halkın anlamadığı karmaşık bir dil haline gelmesiydi. O bu şekilde bir dilin matbuatta kullanımından, halkın yazılanları anlamama ve okuma yazma hevesinden uzaklaşarak cahil kalmalarına sebep olacağı kaygısını taşımaktaydı. Yine aynı yazısında Osmanlıcılara tepkisini şöyle dile getirmekteydi:

"Eğer açık ve temiz bir Türkçe ile [Kafkasya'daki Türklerin konuştuğu Türkçe kastedilmektedir] yazarsak İstanbul'a giden beş on gazetemiz anlaşılacakmış, canları çıksın anlamasınlar. Bize beş on İstanbullunun anlaması lazım değil, üç dört milyon Kafkasyalının anlaması lazımdır. Biz şimdilik kendi lehçemizle, kendi sözlerimizle okuyup yazmayı öğrenirsek, sonra Osmanlıları da tanırız, Türkistanlıları da biliriz, ittihad da ederiz."³⁶¹

Dilde Osmanlılık fikrini savunanlar ile yerel lehçeleri ön planda tutan aydınlar daha sonraki dönemde Sovyet aydınları tarafından iki zıt ve düşman kutup şeklinde tasnif edilmişlerdir. Bu tasniflemede başta Ali Bey Hüseyinzade olmak üzere Füyüzatçılar pantürkist ve panislamist veya burjuva matbuatının temsilcileri şeklinde yansıtılırken, Celil Memmedguluzade, Ömer Faik ve diğer Molla Nasreddinçiler pantürkist ve panislamist karşıtı şeklinde yansıtılmaktaydılar.³⁶² Bu yaklaşımın ideolojik ve toptancı bir değerlendirme olduğunu belirtmemiz gerekir. Nitekim son dönemde yapılan araştırmalar³⁶³ ve konumuz açısından Ömer Faik'in yazıları derinlemesine okunduğunda bu tasniflemenin pek de gerçeği yansıtmadığı anlaşılacaktır.

³⁶⁰A.g.e., s.169.

³⁶¹A.g.e., s.174.

³⁶² Bu tasniflemeyle ilgili şu örneklere bakılabilir:

1. Nazım Ahundov, *Molla Nasreddin Jurnalı'nın Neşri Tarihi*, Bakü, 1959, s.110-122, 2. Aziz Mirahmedov a.g.e., s.336-349, 3. Sahib Rzayev, a.g.e., s. 114-122.

³⁶³ 1. Sedaget Hüseyinova, *Füyüzat Jurnalı ve Dil Problemleri*, Elm neşriyat, Bakü, 2006, s. 8-77.

2. Azer Turan, *Ali Bey Hüseyinzade*, Salam Press, Moskova, 2008, s. 173-178.

Ömer Faik'in Osmanlıları eleştirmesi, iddia edildiği gibi, onun Osmanlı ya da Pantürkizm düşmanı olduğundan değildir. O, Osmanlıcaya Arapça ve Farsçadan etkilendiği bunun sonucunda da büyük ölçüde Türkçeliğini kaybettiğine inandığı için karşı çıkmıştır. Nitekim Osmanlı Türkçesini Arapça ve Farsçadan arındırma konusunda çalışmalar yürüten Osmanlı aydınlarını övmüş ve bu girişimi memnuniyetle karşılamıştır.

c) Alfabe Değişikliği Meselesi

Alfabe meselesi dil tartışmalarıyla yakından ilişkili olan bir konudur. İkisi de aynı amaç ve hedefe yönelik olarak ıslah edilmek istenmiştir. Bu hedef, İslam dünyasındaki okuma yazma oranını arttırmak suretiyle Müslümanları içine düştükleri cehalet ve geri kalmışlıktan kurtarmaktı. Fakat bu ıslah sürecinin aynı zamanda azımsanmayacak derecede dini muhteva ve anlamı da içinde barındıran geleneksel dil ve alfabeden kurtulmak ve dini otoriteyi kırmak maksatları taşıdığı söylenebilir.³⁶⁴

Ömer Faik de birçok aydın gibi alfabe değişikliğindeki amacın toplumu cahillikten kurtarmak olduğunu belirtmiştir. XX. Asrın başlarında gazete ve dergilerde yazdığı yazılarda bu doğrultuda fikirler beyan ederken hatıralarında bu doğrultudaki (Türkçenin Arapçanın tesirinden kurtulması) yazı ve faaliyetlerinin asıl amaçlarından birisinin de dinin ve din adamlarının otoritelerini azaltmak olduğunu belirtmiştir.³⁶⁵

Ömer Faik Arap alfabesinin zorluğunu ve yetersizliğiyle ilgili ilk yazısını öğretmenliğe başladığı 1894'de yazarak bu alandaki mücadeleye başlamakla kendisinden yaklaşık çeyrek asır önce bu süreci başlatan M. F. Ahundzade'nin fikirlerini sürdürmüş oluyordu.

³⁶⁴ Azerbaycan ve İran'da alfabe ıslahatçılığının ilk öncülerinden olan Mirza Fethali Ahundzade ve Malkun Han'ın alfabe değişikliğiyle dini otoriteyi kırma arasında gördükleri ilişkiyi anlatan makale için bkz: Yılmaz Karadeniz, "İran'da Malkun Han ve Feth Ali Ahundzade'nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri (1860-1880)", *History Studies (International of History)*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı/Samsun, 2012, s.215-226.

³⁶⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.100.

Başlıca hedeflerinden birisi de bilgi seviyesi yüksek ve gelişmiş bir toplum meydana getirmek olan Ömer Faik, bu hedefe ulaşmada gerek eğitim faaliyetleri ve gerekse matbuatta sade dil ve bu dile uygun bir alfabeyi ortaya çıkarmayı amaçlamaktaydı. Bu durum, Ömer Faik'in alfabeyle toplumun gelişimi arasında bir ilişkinin varlığına inandığı göstermektedir. Ali Bey Hüseyinzade ise yazdığı bir yazıda alfabeyi ilerlemenin önünde engel olarak gören aydınları eleştirmiştir:

“Terakkimizin manilerini alfabemizde görerek, yazımızı, imlamızı ıslaha kalkışanların (Kiril ve [bir kelime okunamadı])’nin Rus alfabesinden başka bir şeye itibar ettikleri yok. Bunların çoğu Frenk, İngiliz alfabesinden habersizdirler! Hâlbuki İngilizler o acayip imlaları ile Avrupa ve Amerika’da, Japonlar o hiyeroglifleri ile Asya’da medeniyetin en üst mertebesine ulaşmamışları mı?”³⁶⁶

Ömer Faik, Hüseyinzade’ye verdiği cevapta alfabede ıslah düşüncesinin sadece kendilerinde değil İngilizce, Fransızca bilen Topal Hilmiler, Doktor Şerafeddinler, Abdullah Cevdetler gibi Osmanlı aydınları tarafından da savunulduğunu belirtmiştir.³⁶⁷ O, alfabenin, terakkinin önündeki tek engel olmamakla birlikte önemli engellerden birisi olduğunu belirtmiştir. Leibniz’in, “Bana mükemmel bir alfabe verin, mükemmel bir dil vereyim, mükemmel bir dil verin, mükemmel bir medeniyet vereyim” sözüne atıf yaparak alfabenin bir medeniyetin gelişmesindeki önemini belirtmek istemiştir.³⁶⁸

Alfabe değişikliği meselesiyle ilgili olarak ortaya çıkan tartışma konularından birisi de, alfabe değişikliği sonrası eski alfabe ile yazılmış olan eserlerin yeni nesil tarafından okunamayacak olmasıydı. Ömer Faik kendisinin de bu kaygının farkında olduğunu fakat bu sorunun eski alfabe ile yazılmış olan eserlerin yeni alfabaya aktarılması suretiyle ortadan kalkacağını belirtmiştir.

³⁶⁶ A. Hüseyinzade, “Yazımız, Dilimiz ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki Gaz.*, No:31, 9 Fevral 1909.

³⁶⁷ *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s. 168.

³⁶⁸ *A.g.e.*, s.165.

Ömer Faik, Arap alfabesinin değiştirilmesini savunurken onun yerine Latin alfabesi mi yoksa Kiril alfabesinin mi getirilmesi konusunda açıkça bir görüş ortaya koymamıştır.³⁶⁹

2. Eğitimde Yenilik Arayışları ve Usûl-i Cedid Mektepleri

Toplumsal olaylara duyarlı bir aydın olarak Ömer Faik eğitim, siyaset, din, dil gibi alanlarda birçok yazılar yazmıştır. Böyle çeşitli alanlarda fikir üretmekle birlikte, onun ilgilendiği başlıca alanlardan birisi eğitimdi. Hem geleneksel hem de modern eğitim kurumlarında eğitim görmenin yanı sıra, yetişkinlik döneminde eğitimle ilgili fikri yazılar kaleme almanın yanında hem idareci hem de öğretmen olarak eğitim-öğretim faaliyetlerinin içinde yer almıştır.

Ömer Faik'in fikri hayat mücadelesinin temel hedeflerinden birisi halkın eğitim seviyesinin yükseltmek idi. Bu hedefini iki yolla gerçekleştirmeye çalışmıştır: İlki modern eğitim kurumları oluşturarak sistemli bir şekilde eğitilmiş bir nesil yetiştirmek. İkincisi de matbuat yoluyla daha geniş kitlerin bilgi seviyelerini arttırmak.³⁷⁰

Ömer Faik'in kurmayı amaçladığı eğitim kurumları İsmail Bey Gasıralı'nın temelini attığı usûl-i cedid mektepleri idi. O, toplumun ancak bu tür modern okullar sayesinde gelişme ve kalkınma sağlayacağına inanıyordu. Geleneksel eğitim kurumları olarak gerek mahalle mekteplerini ve gerekse medreseleri kullandıkları eski yöntemlerden dolayı ağır şekilde tenkit etmekteydi.

Yazmış olduğu hatıralarının ilk cümlesine medrese [mahalle mektebi] eleştirisiyle şöyle başlamıştır: *“1878 yılının yazı, öğle vakti idi. Azgur medresesinde diz üstü oturmuş sallana sallana “Rabbi yessir vela tuassir sehhil aleyna ya Müyessir”i ezberliyordum. Dizlerimin üstüne otura otura bacaklarım ağırmiş, ayaklarım*

³⁶⁹ Şunu da biliyoruz ki Ömer Faik *Şark-ı Rus* gazetesinde çalışırken, gazetenin sahibi olan Muhammed Ağa Şahtatlı'nın oluşturduğu alfabeyle karşı çıkmış ve eleştirmiştir. Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.103.

³⁷⁰ Hasan Sevil, *a.g.e.*, s.71.

ezilmiştir.”³⁷¹ Bu konuyla ilgili daha sert eleştirilerini, annesinin baskıları sonucunda din adamı olmak maksadıyla gönderildiği ve bir yıl eğitim gördüğü İstanbul’daki Fatih medresesi için yapmıştır. Medreselerin geçmişteki yüksek eğitim seviyelerine atıflar yapmakla birlikte³⁷² gelinen noktada bu kurumların halini şöyle anlatmaktaydı:

“Bu medreseler vaktiyle ilmi bir maksat için yapılmış olsalar da bugün için tam manasıyla tembel, asker kaçağı ve ahlaksızlar yatağına dönmüş. Buraya her kim isterse gelir, bir vasıta ile girer, isterse okur, istemezse okumaz, keyfi bir şekilde istediği kadar kalır, devletten her gün yiyecek alır, neticede medreseden, medrese ilimlerini okuyup bitirdiğine dair icazetname alır ve Anadolu ve Rumeli’yi kemirmeye gider.”³⁷³

Bunların yanında, medresede ezberlettirilmeye çalışılan “nasara, yensuru, narsan, nasirun, mensurun, lemyensur” gibi Arapça bir sürü sözün anlaşılmasızlığından ve hiçbir çekiciliğinin olmadığından yakınır. Medresede uygulanan eğitim metodunun ve medrese ortamının, kendisinde medrese hayatına karşı büyük bir nefret ve isyan hissi uyandırdığını belirtmektedir.³⁷⁴ Ömer Faik’in, medreseye yönelik bu eleştirilerin gerçeklik payı tartışmalı olsa da, onun medreseye yönelik bakış açısını yansıtmaları açısından önemlidir.

Şunu da belirtmeliyiz ki, Ömer Faik kurum olarak medreseye karşı değildir. O daha çok dönemin şartlarına göre eskimiş ve kendini yenileyememiş medrese anlayışının karşısındadır. Ya da en azından böyle görünmeye özen göstermiştir.³⁷⁵ Medreselerin ıslah edilip dönemin ihtiyaçları çerçevesinde canlandırılması gerektiğini çeşitli yazılarında vurgulamıştır.³⁷⁶ Fakat idarey-i ruhaniyenin himayesinde olan medreselerin ıslah edilmesi için ciddi bir çabanın olmamasından şikâyet etmektedir.³⁷⁷

³⁷¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.3.

³⁷² Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.61.

³⁷³ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.19.

³⁷⁴ A.g.e., s.20.

³⁷⁵ Hasan Sevil, a.g.e., s.94.

³⁷⁶ Ö. Faik Numanzade, “Niçin Hakkımızı İstemiriz”, *Şark-ı Rus Gaz.*, 5 May 1904, No:52.

³⁷⁷ Numanzade, “Vasıtay-ı Nicatımız Nededir?”, *İrşad Gaz.* 9 Oktyabr 1906, No:237.

Ömer Faik'in geleneksel eğitim kurumlarında gördüğü yetersizlik onu usûl-i cedid mekteplerine yöneltmiştir. 1893 yılında İstanbul'dan Kafkasya'ya döndükten sonra yaklaşık on yıl boyunca, özellikle Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde usûl-i cedid okullarının açılmasına katkı sağlamış ve bu okullarda öğretmenlik yapmıştır.

Ömer Faik'in kurmaya çalıştığı bu yeni eğitim sisteminin en önemli özellikleri eğitim dilinin sade anlatımlı bir Türkçeye olması, öğrencilerin seviyelerine göre konuların tasnif edilip işlenmesi, öğrencilerin belirli kriterlere göre sınıflara bölünmesi ve sınıflar arası geçişlerde sınav sisteminin uygulanması ve son olarak da büyük ölçüde laik bir özelliğe sahip olması idi. O, eğitimle ilgili kafasındaki bu özellikleri öğretmenlik hayatında uygulamıştır. Onun Azerbaycan'ın Şeki şehrinde dört arkadaşıyla kurduğu usûl-i cedid mektebinin programı şöyleydi:

Birinci Sınıf: Ana dili [Türkçe], Kur'an, Şeriat

İkinci Sınıf: Ana dili, Hesap, Kur'an, Tecvid, Şeriat

Üçüncü Sınıf: Ana dili, Rus dili, Hesap, Kur'an, Tecvid, Şeriat

Dördüncü Sınıf: Ana dili, Rus dili, Hesap, Tarih, Coğrafya, İmla, Kur'an, Şeriat.³⁷⁸

Ömer Faik bu derslerden Türkçe, Coğrafya, Tarih, Matematik ve İmla derslerini kendisinin okuttuğunu söylemektedir.³⁷⁹

Gerek öğretmenlik yaptığı yıllarda ve gerekse eğitimle ilgili yazdığı yazılarda Ömer Faik'in üzerinde durduğu başlıca konulardan birisi eğitimde dil ve buna bağlı olarak da alfabe meselesiydi. O, alfabeyi öğretirken usûl-i cedidcilerin çıkış noktalarından olan usul-i savtiyye³⁸⁰ yöntemini kullanmıştır. Cedidlerce usul-i kadim olarak isimlendirilen eski öğretim yönteminde bu konuya hiç değinilmiyordu. Bu nokta öğrencilerin kendi anlayış ve izanına bırakılıyordu. Ezber yöntemiyle “öğrenciler öğrenmeden, anlamadan sadece ezberliyorlardı. Usûl-i cedidciliğin öğretim yöntemi

³⁷⁸ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yay., Bakü, 1992, s. 15.

³⁷⁹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.51.

³⁸⁰ Harflerin ve bunların tekabül ettikleri seslerin tanıtıldığı, bunların gerçek kelimeler içinde okunuş ve yazılışlarının öğretildiği metot.

olarak usul-ü savtiyyede ise sesle harfin aynı şey olduğu öğretilmekteydi.³⁸¹ Ömer Faik bu yönteme uygun olarak işlediği derslerle ilgili örnekleri hatıralarında anlatmaktadır.³⁸²

Ömer Faik okullarda eğitim dili olarak kesinlikle Türkçenin olması gerektiğini savunmaktaydı. Bununla beraber Arapça ve resmi dil olarak Rusçanın okullarda okutulabileceğini savunmuştur. 1916'da *Açık Söz* gazetesinde yazdığı bir yazıda bu konuyla ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmekteydi:

“Rus dil resmi dilimiz olmasından dolayı, sadece büyük mekteplerimizde değil, küçük mekteplerimizde bile okutulmalıdır. Bunu çoğumuz kabul edilmiş aşikâr bir mesele olarak biliyoruz. Lakin bilmediğimiz daha aşikâr bir mesele, bir cihet var ki, o da Rus dilini bilmenin lüzumu ne kadar aşikâr ise, milli mekteplerimizde talim dilinin öz Azerbaycan Türkçesiyle olması lüzumu da daha çok aşikâr olmalıdır. (...) Arapçaya gelince, büyük mekteplerimizde, medreselerimizde bunu da öğrenmeliyiz. Lakin bu dil ne mekteplerimizde, ne de medreselerimizde hiç[bir] vakit talim dili olmamalıdır. Dini ve onunla ilişkili olan diğer dersleri bile Arapça okutmak, onu biz[im] için talim dili yapmak, beş altı yüzyıl geri gitmek, göz göre [göre] kendimizi, kendi dilimizi - vaktiyle Osmanlıların yaptığı gibi - öldürmek demektir.”³⁸³

Ömer Faik eğitim anlayışı yönünden Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenmiş olsa da bazı noktalarda ondan ayrılmaktadır.³⁸⁴ Bunlardan ilki alfabe ve dilin sadeleştirme meselesi diğeri de Ömer Faik'in savunduğu sistemin laik ve pozitivist bir nitelik taşımasıydı. Ömer Faik, daha önceleri gönderdiği bazı yazılarının *Tercüman* gazetesinde yayımlandığını, ancak 1894'de gönderdiği ve Türkçenin Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılması ve alfabenin yetersizliğini anlatan yazısının *Tercüman* gazetesinde yayımlanmadığını belirtmektedir. İsmail Bey'in söz konusu makaleyi yayımlamadığı gibi kendisini gençlik ve cahillikle suçladığını yazmaktadır.³⁸⁵ Din dersini de belli oranda savunmasına rağmen okullarda din derslerinin fazlalığını

³⁸¹ Hasan Sevil, *a.g.e.*, s.88.

³⁸² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.56-57.

³⁸³ Ömer Faik, “Dileklerimiz”, *Açık Söz Gaz.*, No: 144, 28 Mart 1916.

³⁸⁴ Hasan Sevil, *a.g.e.*,s. 63-64.

³⁸⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.102.

eleştirmiştir. Şeki’de kurduğu mektebin müfredatında din derslerinin fazlalığından şikâyet etmekte ve bu derslerin sayısını zamanla azaltmaya çalıştığını belirtmektedir.³⁸⁶

Ömer Faik’in eğitimle ilgili olarak üzerinde durduğu konulardan birisi de öğretmenlerdi. Yazılarında, toplumun gelişmesinde öğretmenlerin oynadığı role dikkat çekmiştir. Her milletin terakki derecesi öğretmenlerin derecesiyle bilinir diyen Ömer Faik şöyle yazmaktadır:

“Bugün bizim için hiçbir mesele, hiçbir ihtiyaç yoktur ki, muallimlerimiz - bir de ruhanilerimiz - kadar ehemmiyetli olsun. Bugün cemaatimiz hamdolsun, az çok milli mektepler açmaya başladı. Hatta bazı yerlerde mevcut olan mektepleri büyük himmetle büyötmek istiyorlar. Lakin muallimsizlikten, mürebbisizlikten aciz kalıp himmet ellerini aciz koltuklarına sokuyorlar. Evet, muallimsizlikten mekteplerimiz viran, işlerimiz perişan, halimiz yamandır.”³⁸⁷

Ömer Faik yeterli miktarda ve sayıda öğretmenin olmamasından şikâyet ederken, genellikle Çarlık Rusya’sının açtığı okullarda yetişen geleceğin öğretmenlerinin de kendi dil ve milli kimliklerinden yoksun yetişmelerinden yakınmıştır. Bununla ilgili olarak bir yazısında darümuallimlerde, gimnaziyumda ve şehir mekteplerinde okuyan öğrencilerin yeterince Türkçe bilmemelerinden, malumat-ı islamiye’den bihaber olmalarından, yüreklerinde vatan ve millet sevgisinin olmamasından şikâyet etmektedir.³⁸⁸

Eğitim-öğretim sürecinde uygulanan yöntem de Ömer Faik’in üzerinde durduğu meselelerdendi. Öğretmenlik yaptığı yıllarda gerek kendi derslerinde ve gerekse gözlemci olarak katıldığı diğer derslerde öğretmenlerin derslerinde “öğrencilerde heves, istek, özgürlük denen halleri” göz önünde bulundurmalarına dikkat çekiyordu.³⁸⁹ Hatıralarında, Şeki’de öğretmenlik yaptığı okulda izlediği bir molların dersinde, çocuklarda derse karşı ilgi ve isteğin olmadığını fakat dayak ve kulak çekilme korkusundan mecburen dersleri dinlediklerini gözlemlediğini anlatmaktadır. O, bu tarz

³⁸⁶A.g.e., s.49,51.

³⁸⁷ Ümidvar, “Muallimlerimiz Niçin Bakü’ye Kaçıyorlar?”, *İrşad Gaz.*, No:87, 11 April 1906.

³⁸⁸ Ümidvar, “Ümidvarım”, *İrşad Gaz.*, No: 102, 1 May 1906.

³⁸⁹ Hasan Sevil, a.g.e., s.86.

ders işlemenin yanlış olduğunu belirterek şöyle demiştir: “ *Tam tersine çocuklarda öğretmene karşı saygı ve sevgi, derslere karşı merak ve ilgi uyandırmak gerekmektedir. Öğretmenin sadece açık ve düzgün konuşması yeterli değildir. Öğrencileri heveslendirecek, şevklendirecek, gönülleri okşayacak tatlı bir dille de konuşması gerekir.*”³⁹⁰

3. Din Eğitimi

Ömer Faik’in düşünce sisteminin başlıca kavramları “ilerlemecilik”, “aydınlanma”, “akılcılık” gibi kavramlardı ve toplumu bu hedeflere ulaştıracak araç da eğitimdi. O, eğitimde yenilikçi bir anlayışa sahipti. Eski anlayışı ve kurumları yeniliklere hizmet ettiği ölçüde savunmaktaydı. Bu doğrultuda, din eğitimine yönelik bazı yönlerden eleştiriler yöneltirken aynı zamanda da bir takım ihtiyaçlardan dolayı din eğitiminin gerekliliğini asgari düzeyde de olsa savunmuştur.

1906 yılında *İrşad* gazetesinde yazdığı bir yazıda Şeki’de kendisinin bir dönem öğretmenlik yaptığı ve din derslerinin fazlalığından şikâyet ettiği okulda, daha sonraki yıllarda halkın kendi dinini öğrenmeye yönelik taleplerin yönetim tarafından reddedilmesini eleştirmiştir.³⁹¹ Yine aynı gazetede yazdığı bir yazıda, halkı, okullardaki su-i terbiye, din derslerinin okutulmaması yüzünden malumat-ı İslamiye’den bihaber yetişen çocukları konusunda uyarmış ve bu konudaki taleplerini yetkili kurumlara bildirmelerini istemiştir.³⁹² Bu ve benzeri yazılarından, Ömer Faik’in asıl kaygısının din eğitimi sayesinde dindar bir nesil yetiştirmekten ziyade Müslüman-Türk kimliğini koruyacak nisbette onun varlığıydı. Çünkü aşağıda da göreceğimiz gibi, Ömer Faik okullarda aşırı derecede ve küçük yaşlarda çocuklara din derslerinin verilmesini eleştirmiş ve bu derslerin saatlerinin azaltılması gerektiğini savunmuştur.

Din eğitiminin varlığını bu nisbette savunan Ömer Faik, din eğitimiyle ilgili eleştirileri daha çok bu dersin hangi okullarda okutulacağı, okutulan konuların

³⁹⁰ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.55.

³⁹¹ Numanzade, “Mazlum En Büyük Zalimdir”, *İrşad Gaz.*, No:245, 18 Oktyabr 1906.

³⁹² Ümidvar, “Ümidvarım”, *İrşad Gaz.*, No: 102, 1 May 1906.

içeriği/çocukların zihinsel gelişimlerine uygunluğu ve öğretim metodu üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Mesela bir yazısında öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulan darülmualiminin mekteplerinde fazlaca din derslerinin okutulmasını eleştirmiştir.³⁹³ O, çalıştığı iptidai mekteplerdeki din derslerinin tedrici olarak azalttığını ve bu derslerin yerine matematik, tarih, coğrafya ve dil derslerini okuttuğunu hatıralarında anlatmaktadır.³⁹⁴ Çünkü ona göre din derslerinde birçok gereksiz ve doğru olmayan bilgiler okutulmaktaydı.³⁹⁵

Azerbaycanlı din alimlerinden Ebu Turab Ahundoğlu (1815-1910) *Hayat* gazetesindeki bir yazısında³⁹⁶ okullardaki din derslerinin yetersizliğinden şikâyet etmiş ve Müslümanlar için asıl gerekli olan ilimlerin şeriat ilimleri olduğunu savunmuştur. Ömer Faik bu makaleye yazdığı cevap yazısında Ahundoğlu'nun görüşlerine karşılık şunları yazmıştır:

“İptidai mekteplerde dinin metalib-i mühimmesi ve çetin bahisler asla okutulmasın. Süt emen çocuğa et verilmeyeceği gibi, zihni, muhakimesi henüz uyanmamış müptedi çocuklara hiç[bir] vakit dinin metalib-i mühimmesi okutulamaz. Belki talim ve ilm-i ruh usûlünce kurt, kuş ve tilki hikâyeleri ile zihni hesaplar ile basit resimler ile küçük çocukların hevesini uyandırıp, onları okuduklarını kavramaya, düşünmeye heveslendirmelidir. Bunları bildikten sonra dinin en sade akide, tarihe, tercüme-i hale dair basit konuları öğretilmelidir. Bu da, cenab Ahund Ebu Turab'ın hele az diye şikâyet ettiği gibi, deyil günde bir saat, belki iki üç günde, bir saatten fazla okutulmamalıdır.”³⁹⁷

³⁹³ Ömer Faik, “Dileklerimiz”, *Açık Söz Gaz.*, No: 144, 28 Mart 1916.

³⁹⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s. 48, 73.

³⁹⁵ *Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır*, s. 33-34.

³⁹⁶ Ebu Turab Ahundoğlu, “Bize Hansı [hangi] ilimler Lazımdır?”, *Hayat Gaz.*, 17 May 1906.

³⁹⁷ *Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır*, s. 33.

4. Toplumunu Aydınlatma Aracı Olarak Matbuat

Ömer Faik'in 1893'de başladığı öğretmenlik hayatı yaklaşık on yıl sürmüştür. Bu on yılsonunda toplumu aydınlatmak, cahilliği ortadan kaldırmak adına matbuat hayatına başlamıştır. O, bu şekilde toplumun daha geniş kitlelerine ulaşmayı umuyordu.

Ömer Faik matbuat hayatına düzenli olarak ilk defa *Şark-ı Rus* gazetesinde başlamıştır. Bu gazeteden önce öğretmenlik yaptığı yıllarda bazı haber ve kısa yazıları Kırım'daki *Tercüman* gazetesinde yayımlanmıştır. Ama bu gazetede istediği nitelikte yazılar yazma imkânı bulamamaktaydı. Nitekim Tercüman'a gönderdiği bazı yazılarının yayımlanmadığından şikâyet etmiştir.³⁹⁸

Şark-ı Rus gazetesi Çarlık Rusya'sının özellikle Müslüman toplumlara uyguladığı baskı altında, Kafkasya'da dönemin ilk günlük Türkçe gazetesi olarak 30 Mart 1903'de yayın hayatına başlamıştır. Uygulanan bu baskı ve sansür, dönemin aydınlarının fikirlerini açıkça ifade etmelerini engellemekteydi. Bu nedenle Ömer Faik'in de *Şark-ı Rus*'taki yazıları siyasi konulardan olabildiğince uzak, daha çok edebi ve bir takım sosyal hayatla ilgili problemleri ihtiva ediyordu.³⁹⁹ Ömer Faik bu durumu hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

“1893-1903 yılları arasında Ahıska, Şeki, Şamahı, Bakü ve daha başka yerlerde bulunduğum zamanlarda gördüğüm sosyal ve siyasi yaraların acısı hala daha içimdeydi. Fakat müdürün ve hükümetin sansürü karşısında siyasi istibdat ve hükümetin zulmü hakkında düşündüklerimi açıkça yazabilmem çok zordu. Yazsam da yayımlamazlardı. Bu yüzden şimdilik siyasi meseleleri bir kenara bırakıp bunlara zemin hazırlayan dini istibdat aleyhinde yazmayı daha lüzumlu görüyordum.”⁴⁰⁰

Ömer Faik uzun yıllar, içinde biriktirdiği toplumsal konuları ve problemleri dile getirmek için büyük bir fırsat olarak gördüğü *Şark-ı Rus* gazetesinde bir takım hayal

³⁹⁸A.g.e., s. 102.

³⁹⁹ Abbas Zamanov, “Ömer Faik Numanzade (1872-1937)”, Çev. Yavuz Akpınar, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Yıl:1976, Sayı:7, s.195-202.

⁴⁰⁰ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s.97.

kırıklıkları yaşamıştır. Çarlık rejiminin uyguladığı sansüre ilaveten gazetenin sahibi Muhammed Ağa da yazarlara birtakım sansürler uygulamıştır. Ömer Faik, Muhammed Ağa'nın bu tavrını hatıralarında ağır dille eleştirmiştir:

“Ben *Şark-ı Rus*'un ilk sayılarında birbirleriyle yarışmasına hükümete yaltaklanan ve halkın dini duygularını istismar eden ve bu halleriyle topluma önderlik etmek isteyen Muhammed Ağa, müftü, şeyülislam, ahundlar, mollalar ve bunlarla aynı fikirleri paylaşan yazar ve şairlerin makale ve şiirlerini okudukça sinirlenir ve kendi kendime, ‘Eğer gazetecilik böyle yazılar yazmak ve eskinin devamını sağlamaya çalışmaksa bunların yazılmaları hiç yazılmamalarından daha iyidir’ diye düşünürdüm.”⁴⁰¹

Yine yazının devamında Muhammed Ağa'ya şöyle eleştiriler yönelmiştir:

“Bizim yazılarımızı resmi sansürden daha fazla o sansür ediyordu. Gazetesini kendisinin hükümete olan sadakat ve bağımlılığını ifade eden yazılarla, molla ve ahundların dini makaleleriyle dolduruyordu. Hükümetin Rusların dışındaki milletlere ve özellikle Türklere karşı uyguladığı haksız ve şiddetli baskılar, eğitimden mahrum ederek cahil bırakma siyaseti hakkında tek bir satır bile yazmaz, kendisi yazmadığı gibi bize de yazdırmazdı.”⁴⁰²

Ömer Faik bu tür eleştirilerin yanında başka yöne de dikkat çekmekteydi. O da, Müslümanların elinde zaten çok az olan ve toplumu aydınlatması gereken gazetelerin, gereksiz ve şahsi tartışmalarla vakit geçirmeleri idi. Ömer Faik'in kaleminden çıkan yazıların içerisinde dikkat çekmeyen, sırf yazı olsun diye yazılan yahut muasırlarının bazıları gibi ‘ceride doldurmak’ için kaleme alınan hiçbir yazısı mevcut değildir. Bunların tamamı lüzumlu, mücadeleci ruh aşıl原因an materyaller olup, içerisinde problem içerikli yazılar, milli uyanışa kaynaklık edecek, cehaleti ortadan kaldıracabilecek eserler çoğunlukta idi.⁴⁰³ *Şark-ı Rus* gazetesindeki “İhtilâf-ı Ümmetî Rahmeten” başlıklı yazısında, Muhammed Ağa ve Ahmet Bey Ağayev arasında kişiselleştirilmiş

⁴⁰¹ A.g.e., s.96.

⁴⁰² A.g.e., s.96.

⁴⁰³ Aynur Askerova, *Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) ve Molla Nasreddin Dergisi (1906-1931)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tez, Ankara, 2006, s. 275.

tartışmaları ilmi bir noktaya taşımak ve onları barıştırmak için yazdığını belirtmiştir.⁴⁰⁴
Söz konusu yazısında şunları yazmaktaydı:

“Gazete okuyanlara malumdur ki bu iki zat, iki yıldan beri umûmi ve milli mesâil üzerinde bazen ihtilâf-ı efkârda bulundular. (...) Âşikardır ki dilsiz ve edebiyatsız millet sa’ysiz (bir kelime okunamadı) ve muvaffakiyet olamayacağı gibi i’tilâf da ihtilafsız olmayacaktır. Bunun içindir ki vâkifu’l-esrâr tabayi olan hazreti resul: “*İhtilaf-ı ümmeti rahmeten*” buyurm[uştur] (...) Evet, ihtilaf-ı efkâr rahmettir. Amma ne tür ihtilaf-ı efkâr? İşte sözün canı bundadır. O ihtilâf-ı efkâr ki umumun menfâtini (bir kelime okunamadı), milletin selamet ve terakkisîni kefil ola elbette ki mûcib-i rahmet, bâis-i nicâttır. O ihtilaf ki arz-ı şahsiyeden, şöhret-i kâzibeden, hubb-u mal ve cahidden âri olup rızây-ı Allah için ola elbette ki bâis-i feyz ve rahmettir (...) O ihtilaf ki-esas-ı ihtilaf- mahza, sebep-i terakkî-i ilim ve marifet, muhafaza-i şerefi İslamiyet, menâfe-i hukuk-i millet ola elbette ki rahmetin de rahmeti olur. Yoksa sebebi ihtilaf (bir kelime okunamadı), şahsa, arza mutaallık olursa “*İhtilâf-ı ümmetî rahmeten*” değil “*İhtilâf-ı ümmetî zahmeten*”, belki laneti melanet olur.”⁴⁰⁵

Ömer Faik büyük umutlarla başladığı, *Şark-ı Rus* gazetesindeki matbuat hayatından pek de memnun olmadığı hatıralarından anlaşılmaktadır. Onun nisbeten serbest diyebileceğimiz matbuat hayatı *Şark-ı Rus*’un kapanmasından sonra iki arkadaşıyla birlikte satın aldığı Gayret Matbaası ve ardından da Celil Memmedguluzade ile neşrine başladığı *Molla Nasreddin*’le olduğunu söylemeliyiz. O, ancak bu tarihten sonra daha özgür ortamda kendi düşüncelerini ifade etme fırsatı bulmuştur.

Gayret matbaasında basılan ilk eserlerden birisi Ömer Faik’in *Davet* isimli küçük hacimli risalesidir. Bu eserde Ömer Faik matbaanın kuruluş amacını ve yürüteceği faaliyetleri anlatmaktadır:

“Allah’ın tevfiğiyle Tiflis’te bir Müslüman matbaası açtık, adını da Gayret temsiye ettik. Gayret matbaasının en birinci maksadı/mesleki Türkçe, Farsça ve Arapça kitaplar tab ve neşretmektedir. Ümitavırız ki, milletin en büyük ihtiyacı olan yeni

⁴⁰⁴ A.g.e., s.104.

⁴⁰⁵ F. Numanzade, “İhtilaf-ı Ümmeti Rahmeten”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:259, 30 Aralık 1904.

kitaplar ve eserlerin milletimiz arasında revaç ve kadirsizlikten dolayı bu hoş mesleği, hizmeti bırakıp, sıradan dükkâncılar gibi maişet temini için yalnız ticaret kâğıtları çap etmeye mecbur olmayız. (...) Bununla birlikte asıl fikir ve niyetimiz budur ki, elden geldiği, gücümüzün yettiği kadar fenni, ilmi, sımai, edebi, tarihi kitapların neşrine aracı olalım.”⁴⁰⁶

Ömer Faik’in yakındığı noktalardan birisi iç içe yaşadıkları Gayrimüslim Ermeni ve Gürcülerin çok sayıda gazete ve dergi neşriyatları olmalarına karşın Müslümanlar arasında bu yayınların yok denecek kadar az olmasıdır.⁴⁰⁷ Hâlbuki ona göre matbuat bir milletin hem terakki derecesinin hem de güçlü olmasının bir göstergesiydi.⁴⁰⁸ Bir yazısında da matbuatın gücünü şu sözlerle ifade etmiştir:

“Hülasa şimdiye kadar bin türlü tecrübeler ile isbat edilmiş bir hakikattir ki, her millet marifet ile yaşar, cehalet ile yok olur. Maarifetin birinci vasıtası, hatibi, vaizi ise mecmualar, gazetelerdir. Gazete alemin aynasıdır. Gazete zamanın en keskin kılıcıdır. Gazete şimdiki cism-i hayatın ruhudur. Gazete alemin en nüfuzlu, tesirli vaizidir.”⁴⁰⁹

Ömer Faik matbuat ve neşriyata yüklediği görev sadece toplumu aydınlatmak değildi. Onun aynı zamanda siyasi bir görevi de vardı. O da dönemin istibdat yönetimlerine karşı mücadele etmektir. Aslında toplumu aydınlatmak bir ölçüde siyasi bir maksatta taşımaktaydı. Çünkü belli bir amaç doğrultusunda bilinçlenmiş toplumla oluşacak kamuoyu gücü karşısında ne siyasi ne de dini bir otorite durabilecekti. Bu doğrultuda Ömer Faik, matbuat ile meşrutiyet yönetimi arasındaki ayrılmaz bağa şöyle değinmekteydi:

“Dünyada devamı hiçbir hükümet-i meşruta yoktur ki, onu vücuda getiren yegâne sebep “matbuat” olmasın. Hiçbir neticepezir inkılâp yoktur ki, (bir kelime okunamadı) onun mukaddimesi, onun validi matbuat olmasın. Matbuat, inkılâp, hürriyet, adalet: bunların cümlesi birbirinin (bir kelime okunamadı) muhtaç yoldaşlardır. Bu sebeplerdir ki, matbuatsız semere-i bahş inkılâp, inkılâpsız

⁴⁰⁶ Ö. F. Numanzade, *Davet*, s. 25, 26, 27.

⁴⁰⁷ Faik Numanzade, “Derdimiz ve Dermanımız”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:5, 11 April 1903.

⁴⁰⁸ Numanzade, “Matbuat-Rüstem ve Söhrab”, *İrşad Gaz.*, No:79, 3 İyun 1908.

⁴⁰⁹ Faik Numanzade, “Derdimiz ve Dermanımız”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:5, 11 April 1903.

hürriyet-i matbuat olmaz. Bu cihettedir ki matbuatsız idarey-i meşruta, meşrutasız hürriyet-i matbuat devam edemez.”⁴¹⁰

Ömer Faik matbuatın bu büyük gücünü gerek Gayret matbaasında bastırıldığı eserlerde ve gerekse *Molla Nasreddin* dergisindeki yazı ve karikatürlerde en geniş manada kullanmıştır. Mesela Gayret matbaasında basılmak için seçilen eserler genellikle halka siyasi bilinç aşılayacak, vatanperverlik yönlerini geliştirecek nitelikte eserlerdi. ⁴¹¹ Bu yayınlardan amaç hem Çarlık Rusya’sında hem de Osmanlı imparatorluğundaki istibdat yönetimlerine karşı inkılâpçı hareketlerin desteklenmesi idi.

Ömer Faik’in matbuattaki siyasi ağırlıklı faaliyetleri onun hem din adamlarından hem de idarecilerden siyasi baskıya maruz kalmasına sebep olmuştur. Nitekim Gayret matbaasına ve Ömer Faik’in evine yapılan baskınlar dönemin çeşitli gazetelerine haber konusu olmuştur.⁴¹²

⁴¹⁰ Numanzade, “Matbuat-Rüstem ve Söhrab”, *İrşad Gaz.*, No:79, 3 İyün 1908.

⁴¹¹ Aziz Mirahmedov, *a.g.e.*, s. 194. Gayret matbaasındaki yayımlanmış eserler için bkz: Fazil Vahidov, *a.g.e.*, s.55-56.

⁴¹² *A.g.e.*, s.206. Bu baskılara örnek olarak dönemin sosyalist görüşlü gazetelerinde olan *Davet Koç*’da 18 İyün 1906 tarihli sayısında çıkan bir haberde şöyle denilmekteydi: “Mayın 29’da gündüz saat onda jandarma afiserleri Faik Efendi Numanzade’nin evini muhasara edip, teftiş altına aldılar. Üç saat kadar aradılsalar da bir şey bulamadılar. Sonunda ne kadar yazılmış yazıları, gazeteleri varsa hepsini toplayıp jandarma idaresine götürdüler.” Akt: Sahib Rzayev, *a.g.e.*, s.46.

III. BÖLÜM

ÖMER FAİK NUMANZADE BİBLİYOGRAFYASI

A. ÖMER FAİK NUMANZADE BİBLİYOGRAFYASI

Ömer Faik'in yazılarını listelemeden önce bu hususta birkaç noktaya değinmekte fayda var. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, Ömer Faik'in yazıları daha çok gazete ve dergilerde yayımladığı makalelerden ibarettir. Elimizde ona ait geniş hacimli bir eser bulunmamaktadır. Sadece *Davet* isimli bir risalesi ve hatıraları vardır. Bu risalelerle birlikte, Ömer Faik hakkında araştırmalar yapmış olan Sahib Rzayev, onun 1906'da "*Besdir [Yeter] Bu Kadar Zulüm*" isimli bir eser yazdığını da belirtmektedir.¹ 26 May 1906 tarihli *Molla Nasreddin* dergisindeki bir ilanda dokuz aylık abonelere Ümidvar'ın "*Besdir [Yeter] Bu Kadar Zulüm*" isimli kitapçasının hediye olarak gönderileceğinden bahsedilmektedir. Ancak 22 Dekabr 1906 tarihli *Molla Nasreddin* dergisindeki başka bir ilanda hediye edileceğine söz verilen mezkûr kitabın çap edilmesine yetkililer tarafından izin verilmediği bildirilmektedir.²

Ömer Faik'e ait elimizdeki ilkyazı 5 İyul 1898 tarihinde *Tercüman* gazetesinde yayımlanan yazısıdır. Bu gazeteyle başlayan matbuat hayatı çeşitli aralıklarla çeyrek asırdan fazla devam etmiştir. O, bu dönem boyunca çok çeşitli meslek ve fikre mensup gazete ve dergilerde yazılar kaleme almıştır.

Dönemin birçok aydınında görüleceği gibi Ömer Faik de çeşitli baskı ve sansürden dolayı çok sayıda müstear isim kullanmıştır. Azerbaycan'da Ömer Faik hakkında önemli çalışmalar yapmış olan Şamil Gurbanov, onun matbuat hayatı boyunca, çoğu *Molla Nasreddin* dergisinde olmak üzere, kırktan fazla müstear isim kullandığını belirtmektedir.³ Bu müstear isimler, dönemin aydınlarının yazılarının tesbit edilmesinde başlıca engellerden birisidir. Bu problem aynı zamanda, bir yazının sahibine değil de başka yazarlara atfedilmesine sebep olmuştur. Bunun nedeni de aynı müstear isimlerin farklı aydınlar tarafından kullanılması idi. Mesela "Lağlağı" imzasını Celil Memmedguluzade, Ömer Faik Numanzade, Meşedi Gurbanlı Şerifov, Abdurrahimbey Hakverdiyev, Rzagulu Necefov gibi aydınlar kullanmışlardır.⁴ Bu

¹ Sahib Rzayev, *a.g.e.*, s.50-51.

² Sahib Rzayev, *a.g.e.*, s.51.

³ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yay., Bakü, 1992, s. 51, 72-73.

⁴ Gulam Memmedli, *İmzalar*, Berpaneşir, Bakü, 2010, s.6.

problemden dolayı Ömer Faik'e ait olduğu söylenen bir kısım yazıları onun yakın arkadaşı olan Celil Memmedguluzade'ye atfedilmiştir.⁵ Mesela Şamil Gurbanov'un hazırlamış olduğu “Ömer Faik Numanzade- Seçilmiş Eserleri”nin içindeki “Bir Neçe [kaç] Günlüğe” başlıklı yazı⁶ aynı zamanda başka bir araştırmacı tarafından hazırlanan “Celil Memmedguluzade'nin Eserleri” kitabının içine de alınmıştır.⁷ Buna benzer başka örnekler de vardır.

İmzalar meselesi hala araştırılmaya muhtaç geniş bir alan olmakla birlikte, bu alanla ilgili önemli çalışmalardan birisi olan Gulam Memmedli'nin *İmzalar* başlıklı eserini burada zikretmemiz gerekir. Bu eser, her ne kadar tartışmaları tamamen ortadan kaldırmamış olsa da bu alandaki önemli boşluğu doldurmuştur. Bu çalışmada, birçok aydın gibi Ömer Faik'in de çeşitli gazete ve dergilerde kullanmış olduğu açık ve müstear isimler sıralanmıştır. Ömer Faik'e atfedilen imzaların listesi şöyledir:

- Ömer Numan Ağazade-*Tercüman*, 1895
- Müallim Numanzade -*Tercüman*, 1898
- Numanzade - *Şark-ı Rus*, 1904
- Göy altında, yer üstünde - kara hayrani - *Molla Nasreddin*, 1906
- Bir Karslı - *İrşad*, 1906
- Bir İranlı - *İrşad*, 1906
- Bir Cavan - *İrşad*, 1906 - 1907
- Nameyus - *İrşad*, 1906 - 1907
- Ömer Alioğlu - *İrşad*, 1907
- Ümid - *İrşad*, 1907
- Ala Garğa - *Molla Nasreddin*
- Bazar Cücesi - *Molla Nasreddin*
- Vızvıza - *Molla Nasreddin*
- Geybi - *Molla Nasreddin*
- Deli - *Molla Nasreddin*

⁵ Aziz Mirahmedov, *a.g.e.*, s.186, Fazil Vahidov, *a.g.e.*, s.82-90.

⁶ *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s.275.

⁷ *Celil Memmedguluzade - Eserleri*, C.II, Haz. İsa Habibbeyli, Önder Neşriyat, Bakü, 2004, s.176.

Derdli - *Molla Nasreddin*
Doşabüddevele - *Molla Nasreddin*
Mozalan - *Molla Nasreddin*, 1908
Heyrani - *Molla Nasreddin*, 1909
Hetekçi - *Molla Nasreddin*
Egrebüddevele - *Molla Nasreddin*
Lağlağı - *Molla Nasreddin*
Meşruteçi - *Molla Nasreddin*, 1909
Molla Gulu - *Molla Nasreddin*
Molla Nasreddin - *Molla Nasreddin*
Mü'min - *Molla Nasreddin*
N. - *Hayat*, 1906, *Yen İqbal*, 1916
Ümidvar - *İrşad*, *Azerbaycan*
İğne - *Yeni Fikir*, 1924 - 1926
Ömer Faik - *Açık Söz*, 1916, *Yeni Yol*, 1923
Faik - *İqbal*, 1913, *Komünist*, 1921

Bu araştırmamızda faydalandığımız kaynaklar onun daha çok Bakü'deki kütüphanelerde bulunan eserlerine dayanmaktadır. Bununla birlikte Ömer Faik'in Gürcistan Devlet Oktyabr ve Sosyalizm Kuruculuğu arşivinde, Gürcistan İnkılâp Komitesi'nin üyesi olarak çalıştığı yıllara ait hazırladığı Rusça ve Gürcüce çok sayıda materyal olduğu bilinmektedir.⁸ Fakat kısıtlı imkânlardan dolayı oradaki kaynaklardan istifade etme imkânı bulunamamıştır. Ancak söz konusu arşivde Ömer Faik'in görevi icabı hazırlamış olduğu bir takım yazıları Azerbaycan Türkçesine çevrilerek Şamil Gurbanov tarafından yayımlanmıştır.⁹ Bu sayede, kısıtlı da olsa, bu kaynaklardan istifade etme imkânı bulduk.

Bakü'de Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsü'ndeki Ömer Faik arşivinde de ona ait önemli materyaller bulunmaktadır. Burada, Ömer Faik'in *Davet, Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır?*, hatırlarının el yazma hali ve benzeri yazıları bulunmaktadır. Yine

⁸ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s.154.

⁹ *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Yazıcı Yay., Bakü, 1992, s.314-519.

Bakü'deki Ahundov kütüphanesinde de Ömer Faik'in yazılar yazdığı süreli yayınlar - büyük bir kısmı dijital ortama taşınmış halde- arşivi bulunmaktadır.

Ömer Faik'in en çok yazılarının bulunduğu gazetelerden olan *Şark-ı Rus* ve *İrşad* gazetelerinin kronolojik fihrist çalışmaları yapılmıştır.¹⁰ Bu çalışmalar, Ömer Faik'in bu gazetelerde bulunan yazılarının tesbit edilmesini kolaylaştırmıştır. Ama söz konusu gazeteler hakkındaki araştırmalarda bazı sayıların eksik kaldığı araştırmacılar tarafından belirtilmiştir.¹¹ Özellikle *Şark-ı Rus* gazetesindeki eksik sayılar Ömer Faik'in bibliyografyası açısından önemli bir eksiklik olduğunu belirtmeliyiz. Bu iki gazete dışındaki gazeteleri, Bakü'de bulunduğumuz kısıtlı zaman diliminde belli sayılarını tarama imkânı bulduk. Ömer Faik'in 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920 yıllarındaki gazete ve dergilerde tesbit ettiğimiz yazılarının dışında başka yazılarının da olduğunu tahmin etmekteyiz.

Burada *Molla Nasreddin* dergisinin Ömer Faik'in yazım hayatı açısından çok zengin ve önemli yazılar içerdiğini belirtmeliyiz. Ancak bu dergideki yazılarının yukarıda değindiğimiz nedenlerden dolayı çoğunun tespiti yapılmadığını ve bunun ayrı bir çalışma gerektirdiğini belirtmeliyiz.

Tercüman gazetesinde yayımlanan, birisi mükerrer olmak üzere, toplam üç yazısının olduğunu bilmekteyiz. Ama Ömer Faik'in bu gazeteye daha fazla yazı gönderdiğini ve bir kısmının da yayımlanmadığını hatıralarından öğrenmekteyiz.¹² Yine hatıralarında 1900 yılı yaz aylarında Bakü'de Tağıyev'in açtığı kız mektebiyle ilgili *Hayr-ı Mazlume* imzasıyla, mektebi öven bir yazı yazıp İstanbul'daki *Servet-i Fünun* mecmuasına gönderdiğini ve İstanbul'daki kadın dergileri ve gazetelerinin de söz

¹⁰1. Selçuk TÜRKYILMAZ, *Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006, 2. Emel Erincik, *İrşad Gazetesi'nin 1905-1906 Yıllarının Kronolojik Fihristi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009, 3. Bahar Melis Beşikçioğlu, *İrşad Gazetesi'nin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008.

¹¹ Selçuk Türkyılmaz, *a.g.e.*, s.IV, Emel Erincik, *a.g.e.*, s.XII.

¹² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, s. 102-103.

konusu yazıyı yayımladıklarını anlatmaktadır.¹³ Ancak bu yazıyla ilgili bu bilgiler dışında herhangi bir malumatımız bulunmamaktadır.

Bibliyografyanın son kısmına Ömer Faik hakkında yapılan çalışmaların listesini de ekledik. Bu çalışmaların büyük çoğunluğu Azerbaycan'da yapılmış çalışmalardır. Bunlardan özellikle Şamil Grbanov'un çalışmalarına değinmemiz gerekir. Gurbanov, Ömer Faik hakkında bir biyografi çalışması yaptığı gibi, orijinali el yazma halinde olan hatıralarını, gazete ve dergilerden seçmiş olduğu yazılarını kitap halinde yayımlamıştır. Gurbanov'un yapmış olduğu bu çalışmaların, Ömer Faik'in fikriyatının anlaşılmasında ve gelecek nesillere aktarılmasında önemli ve değerli olmasının yanı sıra, bazı problemleri yönlerinin de olduğunu belirtmeliyiz.

Gurbanov, Ömer Faik'in yazılarından derleyerek oluşturduğu *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler* kitabını ilk olarak 1992'de Kiril alfabesiyle, 2004' de ise bir takım değişikliklerle birlikte Latin alfabesiyle yayımlamıştır. Gurbanov, ilk baskıda yayımlamış olduğu Ömer Faik'in bazı makalelerini, mektuplarını, hazırlamış olduğu raporları ikinci baskısında yayımlamamıştır.

Gurbanov'un söz konusu çalışmasıyla ilgili problemlere değinecek olursak, ilk olarak Ömer Faik'e aidiyeti tam olarak belirlenemeyen, özellikle *Molla Nasreddin*'deki bazı yazıları eserine almasıdır. İkinci problem, Ömer Faik'in Arap alfabesiyle yazılmış yazılarını Kiril ve Latin alfabesine aktarırken yanlış ve eksik anlaşılmalara sebep olabilecek şekilde metinde kısaltmalar yapması, bazı kelimeleri yanlış çevirmesi. Üçüncü problem ise yazılarını aldığı gazetelerdeki göstermiş olduğu tarih ve sayı numaralarının eksik olmasının yanı sıra tam olarak verdiği tarihlerin de bir kısmının hatalı olmasıdır. *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler* kitabında vermiş olduğu bazı künyelerin, yazının orijinal tarihiyle uyuşmadığı veya vermiş olduğu sayıdan bir sonrakinde veya öncekinde olduğu tesbit edilmiştir.

Zikretmemiz gereken diğer çalışmalardan ikisi Fazil Vaihidov'un 1971'de ve Sahib Rzyev'in 1973'de doktora derecesinde hazırlamış oldukları tezlerdir. Ulaşmış olduğumuz bu tezler, dönemin hakim siyasi ve fikri anlayışı olan Komünizm anlayışı

¹³A.g.e., s. 75.

çerçevesinde bir takım yanlış ve eksik değerlendirmelerle hazırlanmış olsa da araştırmamıza katkı sağlayan çalışmalar olduğunu söylemeliyiz.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye’de yapılmış olan çalışmalar Ömer Faik’in hatıralarının yayımlanmasından, hakkında hazırlanmış bir tez ve bazı küçük makale tarzı yazıların çeşitli dergilerde yayımlanmış olmasından ibarettir.

1. Kitap ve Broşürleri

1. Ömer Faik Numanzade, *Bir İki Söz* (Mehemmed Ordubadi’nin *Gaflet* isimli esrine yazılan önsöz), Gayret heyeti namına: Ömer Faik Numanzade, *Gaflet*, Tiflis, Gayret matbaası, 1906
2. Ö. F. Numanzade, *Neşr-i Asâra Dâvet*, Gayret Matbaası, Tiflis, 1905. (Eserin orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü’nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir.)
3. Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, Haz. Şamil Gurbanov, Gençilk Yay., Bakü, 1985.¹⁴ (El yazma halinde olan bu hatıralar Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü’nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir.)
4. Ömer Faik Numanzade, “Ö. F. Numanzade’nin Cevabı”, (*Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır* eserinin içinde), Gayret Matbaası, Tiflis, 1907. (Eserin orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü’nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir.)
5. Ömer Faik, *Molla Nasreddin Jurnalı [dergisi] Nedir?*, (Altı sayfa ve elyazma halindeki bu yazının orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları

¹⁴ Ömer Faik’in hatıraları Türkiye Türkçesine de çevrilmiştir. Bkz. *Ömer Faik Numanzade, Kafkasya’dan İstanbul’a Hatıralar*, Haz: Fazıl Gökçek, İrfan Murat Yıldırım, Akademi Ktavevi, İzmir, 2000.

Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir. 25 May 1936 tarihli bu yazıda Ömer Faik, *Molla Nasreddin* dergisinin kuruluşunu ve derginin fikri muhtevası ve buna bağlı olarak yürüttüğü mücadeleden bahsetmektedir.)

6. F. Numanzade, *Üçüncü İl [yıl]*, Azereşir, Bakü, 1927. (Okullar için küçük hikâyelerden oluşan kitap H. G. Sanılı ve H. Ahundof ile birlikte yazılmıştır. Kitap daha sonraki yıllarda genişletilerek sırasıyla 1928, 1929, 1930 de yeniden basılmıştır.)

2. Gazete ve Dergi Yazıları

1898

Muallim Numanzade, “Şeki'den”, *Tercüman*, No: 22, 5 İyul 1898.

1900

Ö. Numanzade, “Ahıska'dan”, *Tercüman*, 7 Yanvar 1900.

1903

Faik Numanzade, “Derdimiz ve Dermanımız”, *Şark-ı Rus*, No:3-5, 4-11 Aprel 1903.

Faik Numanzade, “Ahıska -2”, *Şark-ı Rus*, No:4, 6 Aprel 1903.

F. Numanzade, “Şehir Mektubu - Hutbe ve Cuma Namazı”, *Şark-ı Rus*, No:17, 9 May 1903.

1904

Numanzade, “Ahıska-Matbuat-Şark-ı Rus Muhbirleri”, *Şark-ı Rus*, No:32, 19 Mart 1904.

Numanzade, “Dilimiz ve İmlamız”, *Şark-ı Rus*, No:40, 7 Aprel 1904.

Numanzade, “Cevabı”, *Şark-ı Rus*, No:42, 11 Aprel 1904.

Numanzade, “İbkay-ı Hissiyat”, *Şark-ı Rus*, No:43, 14 Aprel 1904.

Numanzade, “Şehir Mektubu-Şeytan Pazarından Geçerken”, *Şark-ı Rus*, No:45, 18 Aprel 1904.

Ö. Faik Numanzade, “Niçin Hakkımızı İstemiriz”, *Şark-ı Rus*, No:52, 5 May 1904.

Ö. Faik Numanzade, “Ahmed Bey Ağayev”, *Şark-ı Rus*, No:60, 23 May 1904.

Numanzade, “Son Bir İki Söz-Mukallid Efendi”, *Şark-ı Rus*, No:63, 30 Mayıs 1904.

Numanzade, “G-K Harfleri”, *Şark-ı Rus*, No:78, 19 İyun 1904.

Numanzade, “Kabirden Hortlayan Adam”, *Şark-ı Rus*, No:80- 81, 21-22 İyun 1904.

Numanzade, “Tiflis’te Müslüman Muallimlerin Muharebesi ve Köhne Usûl Talimimizin Neticesi”, *Şark-ı Rus*, No:84, 25 İyun 1904.

Numanzade, “Günah Kimde?”, *Şark-ı Rus*, No:88-91, 29 İyun, 3 İyul 1904.

Numanzade, “Cavan Bir Milletperestin Vefatı”, *Şark-ı Rus*, No:112, 24 İyul 1904.

Derdli, “Kend Mektupları -1, 2, 3”, *Şark-ı Rus*, No:122-125-134, 3-6-15 Avgust 1904.

Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışak”, *Şark-ı Rus*, No:147-148-152, 28-29Avgust, 2 Sentyabr 1904.

Numanzade, “Dünya Mümin İçin Zindandır”, *Şark-ı Rus*, No:240, 4 Dekabr 1904.

Numanzade, “Bir Mukaddime: Putperestlik mi, Müslümanlık mı?”, *Şark-ı Rus*, No:249, 14 Dekabr 1904.

İmzasız [Numanzade], “Putperestlik mi Müslümanlık mı?”, *Şark-ı Rus*, No:250, 15 Dekabr 1904.

Numanzade, “Tiflis Cemiyet-i Hayriyesi Ne Halde”, *Şark-ı Rus*, No:25, 19 Dekabr 1904.

F. Numanzade, “İhtilaf-ı Ümmeti Rahmeten”, *Şark-ı Rus*, No:259, 25 Dekabr 1904.

Numanzade, “Medeniyet mi, Sefahat mi?”, *Şark-ı Rus*, No:262, 30 Dekabr 1904.

1905

F. Numanzade, “Ağacı Kurd İçinden Yiyer”, *Hayat*, No:45, 7 Avgust 1905.

1906

Ümidvar, “Ümidvaram ki..”, No: 46, Fevral 1906.

Ümidvar, “Besdir [yeter] Bu Kadar”, *İrşad*, No:73, 21 Mart 1906.

Ümidvar, “Barışık Ne Tür Olur”, *İrşad*, No: 76, 24 Mart 1906.

Ümidvar, “İdraye-i Ruhaniyelerimiz Ne Vakit Düzelecek”, *İrşad*, No:80, 29 Mart 1906.

Ümidvar, “İdraye-i Ruhaniyelerimiz Ne Vakit Düzelecek”, *İrşad*, No: 85, Aprel 1906.

Ümidvar, “Muallimlerimiz Niçin Bakü’ye Kaçıyor?”, *İrşad*, No:87-88, 11-13 Aprel 1906.

Ümidvar, “Ne Vakte Kadar?”, *İrşad*, No:91, 17 Aprel 1906.

Ümidvar, “Ümidvaram”, *İrşad*, No:102, 1 May 1906.

Ümidvar, “Cevab”, *İrşad*, No:104-105, 4-5 May 1906.

Nameyus, “Kafkas Haberleri”, *İrşad*, No:106, 7 May 1906.

Ümidvar, “Bu Günler ve Bizim Rehberler”, *İrşad*, No:113, 15 May 1906.

Ümidvar, “Kabahat Sizde ve Bizde”, *İrşad*, No:121, 24 May 1906.

- Nameyus, “İdarey-i Ruhaniye Baresinde” *İrşad*, No:124, 26 May 1906.
- Ümidvar, “Hususi Muhbirimizden Gelen Telegraf”, *İrşad*, No:147, 23 İyun 1906.
- Ümidvar, “Tiflis-22 İyun Subh Saat Sekiz”, *İrşad*, No:149, 26 İyun 1906.
- Hafiyyebeşı, “İstatistik”, *Molla Nasreddin*, No:15, 14 İyul 1906.
- Bir Cevan, “Ne Etmeliyik?”, *İrşad*, No:183, 4 Avgust 1906.
- Bir İranlı, “Hürriyet Bayramı”, *İrşad*, No: 191, 14 Avgust 1906.
- Geyret Matbaasının Müdürü Ö. Faik Numanzade, “Davet ve Tevegge [Rica]”, *İrşad*, No:209, 6 Sentyabr 1906.
- Ümid, “Azizin Cenazesini”, *İrşad*, No:214, 12 Sentyabr 1906.
- Ümid, “Ağacı İçinden Kurt Yiyer”, *İrşad*, No: 215, 13 Sentyabr 1906.
- Numanzade, “Vasitay-ı Necatımız Nedendir?”, *İrşad*, No: 237, 9 Oktyabr 1906.
- Numanzade, “Mazlum En Büyük Zalimdir”, *İrşad*, No:245, 18 Oktyabr 1906.
- Numanzade, “İran’a dair - Alınan Azadlığı Nasıl Saklamalı”, *İrşad*, No:269, 22 Noyabr 1906.
- Numanzade, “İdarey-i Ruhaniye Mektepleri”, *İrşad*, No:274-276, 29 Noyabr, 1 Dekabr 1906.
- Numanzade, “Milletperestlik Zamanıdır”, *İrşad*, No:282, 10 Dekabr 1906.
- Numanzade, “Deryadan Katre”, *İrşad*, No:286, 15 Dekabr 1906.
- Ümidvar, “Çinovliklerimiz”, *İrşad*, No: 293, 26 Dekabr 1906.

1907

Faik Numanzade, “Çare-i Terakkimiz”, *İrşad*, No:27, 16 Fevral 1907.

Ömer Alioğlu, “Hicret Belası”, *İrşad*, No:44, 14 Mart 1907.

Ümidvar, “Cemaat Darülfünunu”, *İrşad*, No:54, 28 Mart 1907.

Mozalan, “Hakikat”, *Molla Nasreddin*, No: 13, 31 Mart 1907.

Köylü, “İtiraz, Ahıska'dan”, *İrşad*, No:81, 3 Maya 1907.

Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları [kadınları]”, *Molla Nasreddin*, No:20, 19 May 1907.

Cehreci Hala, “Mektup”, *Molla Nasreddin*, No:21, 26 May 1907.

Molla Nasreddin, “Kafkas Şeyhülislamına İki Dene [âdet] Mektup”, *Molla Nasreddin*, No: 22, 2 İyun1907.

Ömer Faik Numanzade, “Düşünürem ki”, *İrşad*, No:113, 17 İyun 1907.

Molla Nasreddin, “Hicab Meselesi”, *Molla Nasreddin*, No:23, 25 İyun 1907.

Molla Nasreddin, “Bir Neçe [kaç] Günlüğe - Zevci Aher Meselesi”, *Molla Nasreddin*, No:23, 25 İyun 1907.

Ömer Faik Numanzade, “Açık Sözler”, *İrşad*, No:104, 5 İyul 1907.

Ömer Faik Numanzade, “Molla Nasreddin Bağlandı”, *İrşad*, 13 İyul 1907, No:110. (Bu yazı *Beyanü'l-Hakk* gazetesinin No:186, 28 İyun 1907 tarihli sayısında¹⁵ ve *Burah-ı Terakki* gazetesinin No:119, 20 Yanvar 1907 tarihli sayısında “Molla Nasreddin Tevfik Olungen” başlığıyla mükerrer olarak yayımlanmıştır.)

1908

Mozalan, “Allah’a Rüşvet”, *Molla Nasreddin*, No:8, 24 Fevral 1908.

¹⁵ Sahip Rzayev, *a.g.e.*,s.103.

Lağlağı, “Ziyaret”, *Molla Nasreddin*, No:17, 28 Aprel 1908.

İmza: Sultan Abdülhamid, “Sultanın Kâğıdı”, *Molla Nasreddin*, No:19, 12 May 1908.

Numanzade, “Matbuat - Rüstem ve Söhrab”, *İrşad*, No:79-80, 3-4 İyun 1908.

Lağlağı, “Arap İzzet Gaçmayıb”, *Molla Nasreddin*, *Molla Nasreddin*, No:50,14 Dekabr 1908.

1909

Faik Numanzade, “Yazımız, Dilimiz, ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki*, No:41, 20 Fevral 1909.

Ö. F. Numanzad, “Yazımız, Dilimiz, ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki*, No: 42, 22 Fevral 1909.

Numanzade, “Özür”, *Terakki*, No: 42, 22 Fevral 1909.

Ö. F. Numanzade, “Yazımız, Dilimiz, ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki*, No: 44, 26 Fevral 1909.

Numanzade, “Yazımız, Dilimiz, ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki*, No:52, 12 Mart 1909.

Ö. F. Numanzade, “Yazımız, Dilimiz, ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki*, No: 53, 13 Mart 1909.

Faik Numanzade, “Yazımız, Dilimiz, ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki*, No:55, 16 Mart 1909.

Lağlağı, “Hanımlar”, *Molla Nasreddin*, No:13, 29 Mart 1909.

Molla Nasreddin, “Bizim Şeyhin Kırksekiz Arvadı [Eşi] Var”, *Molla Nasreddin*, No:34, 23 Avgust1909.

Ümid, “Böyledir mi?”, *İrşad*, No:209, 6 Sentyabr 1909.

1911

Ömer Faik Numanzade, “Teşekkür”, *Molla Nasreddin*, No: 4,25 Yanvar 1911.

Meşrutaçı, “Ey İran”, *Molla Nasreddin*, No:21, 5 İyun 1911.

1915

Ömer Faik Numanzade, “Yardım Tecilli Lazım”, *İkbal*, No:842, 19 Yanvar 1915.

Ömer Faik Numanzade, “Bir Lokma Etmek”, *İkbal*, No:844, 21 Yanvar 1915.¹⁶

Ömer Faik, “Hamıyyet Zamanıdır”, *İkbal*, No:854, 27 Yanvar 1915.

Ömer Faik, “İmtahan”, *İkbal*, No: 894, 24 Mart 1915.

Ömer Faik, “Kömeleşelim” [Yardımlaşalım], *İkbal*, No:915, 15 Aprel 1915.

Ömer Faik, “Bakı Cemiyet-i Hayriyesine”, *İkbal*, No: 916, 19 Aprel 1915.

Ömer Faik, “Ne Yazam?”, *Yeni İkbal*, No:16, 15 May 1915.

Ömer Faik, “Aşk ve Muhabbet”, *Yeni İkbal*, No: 57, 2 İyul 1915. (Bu yazı *Tercüman*

gazetesinin No:153, 20 Temmuz 1915 tarihli sayısında “Aşk ve Muhabbet” başlığıyla mükerrer olarak yayımlanmıştır.)

Ömer Faik, “Çok Utandık”, *Yeni İkbal*, No:58, 3 İyul 1915.

Ömer Faik, “Uzun Günlerde Oruç”, *Yeni İkbal*, No:70, 17 İyul 1915.

Ömer Faik, “Tiflis’te Yetimler Evi”, *Yeni İkbal*, No:75, 27 İyul 1915.

Ömer Faik, “Fırsat Az İhtiyaç Büyük”, *Açık Söz*, No:1, 2 Oktyabr 1915.

Ömer Faik, “Kurban Bayramı”, *Açık Söz*, No: 5, 7 Oktyabr 1915.

Ömer Faik, “Milli Meselelerimizin Vakti mi?”, *Açık Söz*, No: 31-32-44-55, 10-11-25 Noyabr, 6 Dekabr 1915.

Ömer Faik, “Büyük İhtiyaç Karşısındayız - Cemiyetimizin Dikkatine”, *Açık Söz*, No:61,14 Dekabr1915.

1916

¹⁶ *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006, s. 186 – 188.

Ömer Faik, “Ne olur?”, *Açık Söz*, No:76, 3 Yanvar 1916.

Ömer Faik, “İşığımız Sönmeyecektir”, *Açık Söz*, No: 90, 20 Yanvar 1916.

Ömer Faik, “Ne Umuyoruz?”, *Açık Söz*, No:110, 12 Fevral 1916.

Ömer Faik, “Haşım Bey İçin”, *Açık Söz*, No: 113, 17 Fevral 1916.

Ömer Faik, “Dileklerimiz”, *Açık Söz*, No: 144, 28 Mart 1916.

Ömer Faik, “Gülsüm (Küçük Hikâye)”, *Açık Söz*, No:182, 11 May 1916.

Ömer Faik, “Ölümden de Beter” *Açık Söz*, No:346, 7 Dekabr 1916.

1917

Ömer Faik, “Gürcü Politikacıları”, *Açık Söz*, No:380, 18 Yanvar 1917.

Ömer Faik Numanzade, “Ben Kimim?”, *Gardaş Kömeyi [yardımı] Dergisi*, May 1917,
Bakü.

1919

Ömer Faik, “Ömer Faik Efendinin Ruhadze'nin Telegramına Cevabı”, *Azerbaycan*,
No:132, 9 Mart 1919.

Ümidvar, “Alçak Siyaset”, *Azerbaycan*, No:164, 23 Aprel 1919.

Ümidvar, “İşlerimizde Hercmerçlik [Karışıklık]”, *Azerbaycan*, No:220, 9 İyun 1919.

Ümidvar, “Aldanmayınız”, *Azerbaycan*, No:209, 20 İyun 1919.

Ömer Faik, “Millileşmek”, *Azerbaycan*, No:327-328, 21-24 Noyabr 1919.

1920

Ümidvar, “Hasan Eminin Şikâyeti”, *Zehmetkeşlerin Gözü Dergisi*, No:1, 3 İyul 1920.¹⁷

¹⁷ Şamil Gurbanov, *a.g.e.*, s.249-252.

3. Ömer Faik Numanzade Hakkında Yapılmış Çalışmalar

Cevad, “Ömer Faik’in Başına Gelenler”, *Azerbaycan Gazetesi*, No:104, 3 Fevral 1919.

ÇİTİL, Rıdvan, “Ömer Faik Numanzade’nin Matbuat Hayatı-I”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı: 31, Yaz-2013.

ÇİTİL, Rıdvan, “Ömer Faik Numanzade’nin Matbuat Hayatı-II”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı: 32, Sonbahar–2013.

ÇİTİL, Rıdvan, “Ömer Faik Numanzade’nin Matbuat Hayatı- III”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı: 33, Kış–2014.

ÇİTİL, Rıdvan, “Ömer Faik Numanzade’nin Matbuat Hayatı- VI”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı: 34, Bahar – 2014.

ÇİTİL, Rıdvan, “Ömer Faik Numanzade’nin Matbuat Hayatı- V”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı: 35, Yaz –2014.

ÇİTİL, Rıdvan, “Ömer Faik Numanzade’nin Matbuat Hayatı- VI”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı: 36, Sonbahar–2014.

Elçin, “O Işık Asla Sönmez”, *Edebiyat ve İncesenet Gazetesi*, No:45, 11 Noyabr 1983.

GASIMOV, Muhtar, “Molla Nasreddinçi Ömer Faik Numanzade (1872-1938)”, *Azerbaycan Jurnalı*, No:2, Fevral 1965.

GÖKÇEK, Fazıl, “Kafkasya’dan İstanbul’a yahut Mekteple Medrese Arasında (Ömer Faik Numanzade’nin Hatıraları)”, *Dergâh*, s. 18 - 22, Ağustos -Aralık 1991.

GURBANOV, Şamil, *Azerbaycan’ın Görkemli Adamları-Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yay., Bakü, 1992.

GURBANOV, Şamil, *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserleri*, Yazıcı Yay., Bakü, 1992.

- GURBANOV, Şamil, *Ömer Faik Numanzade*, Azərbaycan Bilik Cəmiyyəti, Bakü, 1985.
- GURBANOV, Şamil, RZAYEV, Sahib, MEMMEDOV, Kamran, *Ömer Faik Numanzade-Eserləri*, Yazıcı Yay., Bakü, 1983.
- GURBANOV, Şamil, *Seçilmiş Eserlər-Ömer Faik Numanzade*, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006.
- HACIYEVA, Galibe, “Ömer Faik Numanzade'nin Ortak Türk Dilinin Gelişmesindeki Çabaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, Volume 2/7 Spring 2009.
- HACIYEVA, Galibe, *Ömer Faik Numanzade'nin Eserlerinde Dil ve Dilcilik Meseleleri*, Nurlan Neşriyat, Bakü, 2007.
- İmzasız, “Ömer Faik Efendi”, *İkbal Gazetesi*, No: 843, 20 Yanvar 1915.
- KÖÇERLİ, Feridun, *“Molla Nasreddin”ci Ömer Faik*, Elm Yay., Bakü, 1995.
- MEMMEDLİ, Şureddin, “Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin Edebi Kişiliği ve Bir Makalesi”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı: 13, Kış –2009.
- Muhtar Efendizade, “Faik Efendi'nin Hapsi”, *Azərbaycan Gazetesi*, No:99, 28 Yanvar 1919.
- NUMANZADE, Kamil, “Atamın Dostu”, *Bakü Gazetesi*, No:24, 26 Yanvar 1966.
- RZAYEV, Sahib, Halkın Saâdeti Yolunda - Ömer Faik Numanzade'nin Doğumunun Yüzüncü Yılı Anısına, *Edebiyat ve İncəsənət Gazetesi*, 10 Mart 1973.
- RZAYEV, Sahib, *Ö. F. Numanzade'nin Naşirlik Faaliyyəti*, Azərbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi, *İlmi Eserlər-Jurnalistika serisi -1*, Bakü, 1971.
- RZAYEV, Sahib, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyyəti*, *Filoloji ilmlər namzədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya [tez]*, Azərbaycan İlimlər Akademiyası Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü, 1973.

SEVİL, Hasan, *Kafkasyalı Eğitimci - Yazar Ömer Faik Numanzade'nin Eğitim Hakkındaki Görüşleri ve Bu Alandaki Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

Tiflisli, "Ömer Faik Efendi Üçüncü Defa Hapiste", *Azerbaycan Gazetesi*, No:159, 17 April 1919.

VAHİDOV, Fazil, "Ömer Faik'in Eserlerinde Ahlak ve Terbiye Meseleleri", *Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi, İlmî Eserler-Tarih ve Felsefe Serisi -2*, Bakü, 1971.

VAHİDOV, Fazil, "Ömer Faik'in Siyasi-İçtimai Görüşleri", *İlmî Eserler, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi, Tarih ve Felsefe Serisi-1*, Bakü, 1970.

VAHİDOV, Fazil, *Ömer Faik Numanzade'nin Dünya Görüşü*, Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Felsefe bilimleri namzedi alimlik derecesi almak için dissertasiya [tez], Bakü, 1971.

ZAMANOV, Abbas, "Ömer Faik Numanzade (1872-1937)", Çev. Yavuz Akpınar, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı:7, Yıl:1976.

SONUÇ

19. ve 20. yüzyıl İslam dünyasının siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda birçok problemle karşı karşıya kaldığı asırlar olmuştur. Birçok Müslüman devlet işgal edilerek müstemleke haline getirilmiştir. Böyle bir ortamda Müslümanların içine düştükleri bu durumdan kurtulmaları için çeşitli yollar aranmıştır. Bu yönde caba sarf edenlerden birisi de modernizmle birlikte ortaya çıkmış olan aydın sınıfıydı. Bu sınıfın temel hedeflerinden birisi birtakım sebeplerden dolayı geri kalmış olan Müslüman toplumların eğitim ve gelişmişlik seviyelerini artırmak, Batı karşısındaki geri kalmışlığını ortadan kaldırmaktı. Araştırma konumuz olan Ömer Faik Numanzade de böyle bir arayış içerisine girmiş aydınlardan birisidir.

O, Çarlık Rusya'sı hâkimiyeti altında yaşayan bir azınlık aydını olarak Müslümanların Rus, Ermeni ve Gürcüler karşısındaki geri kalmışlık durumunu gözlemlemiş ve bu durumu ortadan kaldırmak için çeşitli çabaların içerisine girmiştir. Yazılarında Hıristiyanların yaşadıkları yerleri müsbet kavramlarla överken Müslümanların yaşadıkları yerleri menfi içerikli kavramlarla tasvir etmiştir.

Müslümanların geri kalmışlığı üzerinde durulurken bunun için çeşitli sebepler sıralanmıştır. Eğitim seviyesinin düşük olması, din anlayışındaki yanlışlık, siyasi yönetimin istibdada dayanması gibi sebepler bunlardan bazılarıdır. Ömer Faik bu sebeplerden özellikle eğitim üzerinde durmuş ve eğitimin modernleşmesi, usûl-i cedid okullarının yaygınlaşması için çalışmıştır. Ayrıca uzun yıllar çalışmış olduğu matbuat sayfalarını da geniş kitlelerin uyanması uğrunda kullanmıştır. Onun üzerinde durduğu diğer husus dönemin din anlayışı ve mollalardı. Birçok yazısında dinin ve din adamlarının gerekliliğini, bunların Çarlık hâkimiyeti altında azınlık olarak yaşayan Müslümanların bekası için hayati öneme sahip olduklarını belirten Ömer Faik, aynı zamanda bu kurumlara ciddi eleştiriler de yöneltmiştir. Çıkarılmış oldukları *Molla Nasreddin* dergisinin temel hedeflerinden birisi de yeniliklere direnen din adamlarının

otoritelerini kırmak olmuştur. Üçüncü alan ise istibdat yönetimine karşı yürütmüş olduğu mücadeledir. O birçok yazısında toplumun geri ve cahil kalmasında istibdat yönetimini başlıca sebeplerden birisi olarak göstermiştir. O, İran ve Osmanlı gibi Müslüman devletlerde Sultan ve Şah'ın kendiişlerine geldiği için toplumun cahil kalmalarına bilerek göz yumduklarını, toplumun bilgi seviyesi artarsa kendi hâkimiyetlerinin de biteceği kaygısını taşıdıklarını belirtmektedir. Kafkasya'daki mollaları da yeniliklere karşı çıkararak toplumun cahil kalmasına ve böylece Müslümanların Çarlık istibdadı altında ezilmelerine sebep olmakla suçlamıştır.

Biz bu çalışmamızda Ömer Faik'in tüm bu alanlarda yürütmüş olduğu fikri ve siyasi mücadeleleri ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken Ömer Faik'in kısa dönemde çok çeşitli siyasi değişiklikler içerisinde yazılar kaleme aldığını ve buna bağlı olarak farklı fikir ve tavır içerisine girdiğini göz önünde bulundurduk.

Siyasal değişikliklerle fikri tavır alışlar arasında mutlak bir ilişki olmasa da birçok yönüyle bu iki alanın birbirini yönlendirdiğini/etkilediğini de göz önünde bulundurmalıyız. Bu tür siyasi değişikliklere maruz kalan ve buna bağlı olarak da değişik fikir ve tutum içerisinde girmiş olan fikir adamlarını anlamanın yolu onların kendi hayatları içerisinde mukayeseye tabi tutulmasıdır. Bu anlamda mesela Ömer Faik'in dinin hakim olduğu bir toplumsal yapıdan, dinin tamamen yok sayıldığı bir siyasi rejime (Komünizm'e) geçtiğinde dine karşı farklı tavırlar aldığı görülmektedir. Bunu diğer alanlarda da görebiliriz.

1970'lerde Azerbaycan'da Ömer Faik hakkında yapılmış olan çalışmalar bir aydının kendi içinde mukayeseli bir şekilde çalışılabileceği gerçeğini bilerek ve bilmeyerek göz ardı etmiştir. Büyük ideolojik örgülerle örülmüş söz konusu dönemde birçok aydın gibi Ömer Faik'in yazıları da onun fikriyatının bütüncül yapısı göz ardı edilerek ele alınmış ve gerçeği yansıtmayan tasniflere tabi tutulmuştur. Mesela din anlayışında onun sadece eleştirel yazılarına dikkat çekilirken, dinin ve din adamlarının önemi hakkındaki görüşleri tamamen göz ardı edilmiştir. Aynı şekilde özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında yazmış olduğu ve Türkçülük vurgusu kuvvetli olan yazıları da büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Yine tasnif meselesinde Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade gibi aydınlar burjuva, pantürkist, panislamist gibi gruplamalar içerisinde

ele alınırken Celil Memmedguluzade, Ömer Faik gibi aydınlar da bunların karşısında bir konuma yerleştirilmiştir. Bu tasniflerin de Ömer Faik'in Türkçü fikirlerini, Müslümanların birlik olmaları hususunda yazmış olduğu makaleleri ve bu doğrultuda savunmuş olduğu fikirleri göz önünde bulundurduğumuzda gerçeği yansıtmadıkları anlaşılacaktır.

Tüm bu problemleri göz önünde bulundurarak Ömer Faik'in fikirlerini yeniden ele almaya çalıştığımız bu araştırmanın da bir takım eksiklikler içerdiğini belirtmeliyiz. Bu bağlamda değinmemiz gereken eksikliklerden birisi, önemli yazılarının olduğunu düşündüğümüz *Şark-ı Rus*'un bazı sayılarına ulaşamamızdır. Ömer Faik kendi hatıralarında da belirttiği gibi bu gazetenin yayımlanmaya başladığı dönemde Çarlığın uyguladığı ağır sansür rejiminden dolayı siyasi konulardan ziyade din ve din adamları, ahlak, dil, alfabe vb. konular hakkında yazılar yazmıştır. Dolayısıyla bu gazetede ulaşamadığımız yazıların elde edilmesi onun din, ahlak, dil vb. konulardaki fikirlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. İkinci değinmemiz gereken problem ise müstear isimler meselesi yüzünden Ömer Faik'in *Molla Nasreddin*'deki yazılarının tam olarak belirlenememiş olmasıdır. Kronolojik olarak *Şark-ı Rus*'dan sonra ve nisbeten daha özgür bir ortamda yayın hayatına başlayan *Molla Nasreddin*'inin içeriği zengin siyasi yazı ve karikatürlerden oluşmaktadır. Bu dergide Ömer Faik'in tesbit edilen yazıları arasında Çarlık, Osmanlı ve İran istibdadına karşı ağır tenkitli yazıları bulunmaktadır. Tesbit edilmesi ayrı bir araştırma ve uzmanlık isteyen bu yazılar Ömer Faik'in siyasi görüşleri ve mücadelesi açısından önemlidir. Üçüncü olarak değinmemiz gereken eksiklik Şamil Gurbanov'un çalışmaları sayesinde ancak bir kısmına ulaştığımız ve Ömer Faik'in 1920'lerin başlarında Gürcistan İnkılâp Komitesi üyesi ve aynı komiteye bağlı olarak kurulan Müslüman Ahalisi Şurası başkanı iken azınlık olarak yaşayan Müslümanların siyasi, ekonomik ve kültürel durumlarıyla ilgili hazırlamış olduğu rapor ve benzeri yazılarının tamamına ulaşamamızdır. Şamil Gurbanov bu raporların Gürcüce ve Rusça olmak üzere Gürcistan Devlet Oktyabr ve Sosyalizm Kuruculuğu Arşivi'nde muhafaza edildiğini aktarmaktadır. Bu raporların incelenmesi Ömer Faik'in Müslüman ahalinin haklarını savunmada yürütmüş olduğu siyasi mücadeleyi tam olarak ortaya çıkaracaktır. Bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda

tüm bu eksikliklerin giderilmesiyle Ömer Faik'in fikriyatının ve faaliyetlerinin daha iyi anlaşılacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

1. Ömer Faik'in Yazıları

Ömer Faik, "Kurban Bayramı", *Açık Söz Gaz.*, No:5, 7 Oktyabr 1915.

Bir Cavan, "Ne Etmeliyik?", *İrşad Gaz.*, No:183, 4 Avgust 1906.

Bir İranlı, "Hürriyet Bayramı", *İrşad Gaz.*, No:191, 14 Avgust 1906.

Çehreci Hala, "Mektup", *Molla Nasreddin Derg.*, No:21, 26 May 1907.

Derdli, "Kend [köy] Mektupları", I, II, III, *Şark-ı Rus Gaz.*, No: 122-125-134, 3-6-15 Avgust 1904.

F. Numanzade, "Bir Mukaddime: Putperestlik mi, Müslümanlık mı?", *Şark-ı Rus Gaz.*, No:249, 14 Dekabr 1904.

—, "İhtilaf-ı Ümmeti Rahmeten", *Şark-ı Rus Gaz.*, No:259, 30 Aralık 1904.

—, "Şehir Mektubu-Hutbe ve Cuma Namazı", *Şark-ı Rus Gaz.*, No:17, 9 May 1903.

Faik Numanzade, "Çarey-i Terakkimiz", *İrşad Gaz.*, No: 27, 19 Fevral 1907.

—, "Derdimiz ve Dermanımız", *Şark-ı Rus Gaz.*, No:3-5, 4-11 Aprel 1903.

—, "Yazımız, Dilimiz 'İkinci İl'imiz", *Terakki Gaz.*, No:41-42-45-52-53-55, 20-22-23 Fevral, 12-13-16 Mart 1909.

Hafiyye Baş, "İstatistik", *Molla Nasreddin*, No: 15, 14 İyul 1906.

İmza: Sultan Abdülhamid, "Sultanın Kağıdı", *Molla Nasreddin Derg.*, No:19, 12 May 1908.

İmzasız, "Putperetslik mi, Müslümanlık mı?-II", *Şark-ı Rus Gaz.*, No: 250, 14 Dekabr 1904.

- Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları [kadınları]”, *Molla Nasreddin Derg.*, No:20, 19 May 1907.
- , “Hanımlar”, *Molla Nasreddin Derg.*, No:13, 29 Mart 1909.
- Molla Nasreddin, “Bir Neçe [kaç] Günlüğe”, *Molla Nasreddin Derg.*, No:23, 25 İyun 1907.
- , “Hicap Meselesi ve Cevabımız”, *Molla Nasreddin Derg.*, No:23, 25 İyun 1907.
- , “Küpe-Bizim Şeyhin Kırksekiz Arvadı [Eşi] Var”, *Molla Nasreddin Derg.*, No:34, 23 Avgust 1909.
- Mozalan, “Allah’a Rüşvet”, *Molla Nassreddin Derg.*, No:8, 24 Fevral 1908.
- Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışag”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:147, 28 Avgust 1904.
- , “Biz de Vakte Göre Çalışak”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:152, 2 Sentyabr 1904.
- , “Biz de Vakte Göre Çalışak”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:148, 29 Avgust 1904.
- , “Deryadan Katre”, *İrşad Gaz.*, No:286, 15 Dekabr 1906.
- , “Dilimiz ve İmlamız”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:40, 7 Aprel 1904.
- , “Ed-dünya Sicnü’l-mü’min”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:240, 4 Dekabr 1904.
- , “Günah Kimde?”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No: 88-91, 29 İyun, 3 İyul, 1904.
- , “İbkay-ı Hissiyat”, *Şark-ı Rus*, No:43, 14 Aprel 1904.
- , “İdarey-i Ruhaniye mektepleri-I”, *İrşad Gaz.*, No: 274, 29 Noyabr 1906.
- , “İdarey-i Ruhaniye mektepleri-II”, *İrşad Gaz.*, No: 276, 1 Dekabr 1906.
- , “İran’a Dair- Alınan Azadlığı Ne Cür [Tür] Saklamalı [Korumalı]”, *İrşad Gaz.*, No: 269, 22 Noyabr 1906.
- , “Matbuat-Rüstem ve Söhrab”, *İrşad Gaz.*, No:79, 3 İyun 1908.
- , “Mazlum En Büyük Zalimdir”, *İrşad Gaz.*, No:245, 18 Oktyabr 1906.
- , “Milletperestlik Zamanıdır”, *İrşad Gaz.*, No:282, 10 Dekabr 1906.

- , “Tiflis’te Müslüman Muallimlerin Muharebesi [kavgası]”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No: 84, 24 İyun 1904.
- , “Vasıtay-ı Necatımız Nededir?”, *İrşad Gaz.*, No:237, 9 Oktyabr 1906.
- Ö. F. Numanzade, “Davet ve Tevegge [Rica]”, *İrşad Gaz.*, No:209, 6 Sentyabr 1906.
- , *Davet*, Gayret Matbaası, Tiflis, 1905.
- Ö. Faik Numanzâde, “Niçin Hakkımızı İstemiriz”, *Şark-ı Rus Gaz.*, No:52, 5 May 1904.
- Ömer Faik Numanzade, “Açık Sözler”, *İrşad Gaz.*, No:104, 5 İyul 1907.
- , “Ben Kimim?”, *Gardaş Kömeyi [yardımı] Derg.*, May 1917, Bakü.
- , “Düşünürem ki”, *İrşad Gaz.*, No:113, 17 Yanvar 1907.
- , “Teşekkür”, *Molla Nasreddin Derg.*, No:4, 25 Yanvar 1911.
- , “Yardım Tecilli Lazım”, *İkbal Gaz.*, No:842, 19 Yanvar 1915.
- Ömer Faik, “Aşk ve Muhabbet”, *Yeni İkbal Gaz.*, No:57, 2 İyul 1915.
- , “Çok Utandık”, *Yeni İkbal Gaz.*, No:58, 3 İyul 1915.
- , “Dileklerimiz”, *Açık Söz Gaz.*, No: 144, 28 Mart 1916.
- , “Gürçü Politikacıları”, *Açık Söz Gaz.*, No:380, 18 Yanvar 1917.
- , “Hamıyyet Zamanıdır”, *İkbal Gaz.*, No:854, 27 Yanvar 1915.
- , “Kömekleşelim [Yardımlaşalım]”, *İkbal Gaz.*, No: 915, 15 Aprel 1915.
- , “Küçük Hikaye”, *Açık Söz Gaz.*, No:182, 11 May 1916.
- , “Milli Meselelerimiz Vakti mi?”, *Açık Söz Gaz.*, No:31-32-44-54, 10-11-25 Noyabr, 6 Dekabr 1915.
- , “Millileşmek”, *Azerbaycan Gaz.*, No:327, 21 Noyabr 1919.
- , “Ölümden de Beter”, *Açık Söz Gaz.*, No:346, 7 Dekabr 1916.
- , “Ömer Faik Efendinin Ruhadze’nin Telegramına Cevabı”, *Azerbaycan*, No:132, 9 Mart 1919.

- , “Uzun Günlerde Oruç”, *Yeni İktbal Gaz.*, No:70, 17 İyul 1915.
- , Gürcü Politikacıları, *Açık Söz Gaz.*, No:380, 18 Yanvar 1917.
- , *Molla Nasreddin Jurnalı [dergisi] Nedir?*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası El Yazmaları Enstitüsü, Korunma birimi 26/2, 25 May 1936.
- Ümid, “Böyledir mi?”, *İrşad Gaz.*, No:209, 6 Sentyabr 1909.
- Ümidvar, “Bu Günler ve Bizim Rehberler”, *İrşad Gaz.*, No:113, 15 May 1906.
- , “Cemaat Darülfünunu”, *İrşad Gaz.*, No:54, 28 Mart 1907.
- , “Cevap”, *İrşad Gaz.*, No:104, 4 May 1906.
- , “Cevap”, *İrşad Gaz.*, No:105, 5 May 1906.
- , “Çinovniklerimiz [Memurlarımız]”, *İrşad Gaz.*, No:293, 26 Dekabr 1906.
- , “İdarey-i Ruhaniyelerimiz Ne Vakit Düzelecek?”, *İrşad Gaz.*, No:85, 1906.
- , “İdarey-i Ruhaniyelerimiz Ne Vakit düzelecek?”, *İrşad Gaz.*, No:80, 29 Mart 1906.
- , “İşlerimizde Hercmerclik [Karışıklık]”, *Azerbaycan Gaz.*, No:220, 9 Temmuz 1919.
- , “Muallimlerimiz Niçin Bakü’ye Kaçıyorlar?”, *İrşad Gaz.*, No:87, 11 Aprel 1906.
- , “Ne Vakte Kadar?”, *İrşad Gaz.*, No:91, 17 Aprel 1906.
- , “Ümidvaram”, *İrşad Gaz.*, No:102, 1 May 1906.

2. Kitaplar

Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Haz. Hayrettin KARAMAN, Ali ÖZEK, İbrahim K. DÖNMEZ, Mustafa ÇAĞRICI, Sadreddin GÜMÜŞ, Ali TURGUT, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.

AHUNDOV, Nazım, *Molla Nasreddin Jurnalı'nın Neşri Tarihi*, Bakü, 1959.

- ALTAYLI, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, MEB, İstanbul, 1994.
- ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler-Milliyetçiliğin Kökeni ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yay., İstanbul, 1993.
- ASKEROVA, Aynur, *Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) ve Molla Nasreddin Dergisi (1906-1931)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tez, Ankara, 2006.
- ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeyi [Yardımları] ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2000.
- AYDIN, Muammer, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- BEŞİKÇİOĞLU, Bahar Melis, *İrşad Gazetesi'nin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008.
- Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır*, Gayret Matbaası, Tiflis, 1907.
- BUNTÜRK, Seyfeddin, *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Berikan Yay., Ankara, 2007.
- MEMMEDGULUZADE - Celil, *Eserleri*, C.II, IV, Haz. İsa Habıbbeyli, Önder Neşriyat, Bakü, 2004.
- ÇAĞLA, Cengiz, *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, Bağlam Yay., İstanbul, 2002.
- DEMİR, Ahmet İshak, *Cumhuriyet Dönemi Aydınların Dine Bakışı*, Ensar Yay., İstanbul, 2004.
- ERASLAN, Cezmi, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık*, Kumsaati Yay., İstanbul, 2003.
- ERİNCİK, Emel, *İrşad Gazetesi'nin 1905-1906 Yıllarının Kronolojik Fihristi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1989.

- GURBANOV, Şamil, *Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yay., Bakü, 1992.
- HACIYEVA, Galibe, *Ömer Faik Numanzade'nin Eserlerinde Dil ve Dilcilik Meseleleri*, Nurlan Neşriyat, Bakü, 2007.
- HASANOV, Ahmet, *Azerbaycan Maarifçileri Tarafından İslam'ın Tenkidi*, Yazıcı Neşriyat, Bakü, 1983.
- HÜSEYİNOVA, Sedaget, *Füyüzat Jurnalı ve Dil Problemleri*, Elm Neşriyat, Bakü, 2006.
- KARA, İsmail, *Din ile Modernleşme Arasında*, Dergâh Yay., İstanbul, 2003.
- KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yay., İstanbul, 2012.
- GASIMOVA, Amalya, *XX. Asrın Evvellerinde Şimali Azerbaycan Matbuatında Kadın Problemleri (1901-1917)*, Adiloğlu, Bakü, 2010.
- KEYKURUN, Naki, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964.
- KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- KÖÇERLİ, F., *Molla Nasreddinçi Ömer Faik*, Elm Neşriyat, Bakü, 1996.
- KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihi ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.
- KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, Çev. Kesit Yay., İstanbul, 2009.
- LAPİDUS, Ira M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, Çev. İsmail Safa Üstün, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul, 1996.
- MARAŞ, İbrahim, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.
- MEMMEDLİ, Gulam, *İmzalar*, Berpaneşir, Bakü, 2010.
- MİRAHMEDOV, Aziz, *Azerbaycan Molla Nasreddini*, Yazıcı Yay., Bakü, 1980.
- MUSTAFAYEV, Gedim, *XX. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'da İslam İdeologiyası ve Onun Tengidi*, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1973.

- NEVRUZOV, Şevki, *Şark-ı Rus'un Çağrısı*, Yazıcı Yay., Bakü, 1988.
- Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, Haz. İrfan Murat Yıldırım - Fazıl Gökçek, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.
- Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yay., Bakü, 2006.
- Ömer Faik Numanzade - *Seçilmiş Eserler*, Haz. Şamil Gurbanov, Yazıcı Yay., Bakü, 1992.
- PAŞAYEV, Atahan, *Molla Nasreddin: dostları, düşmanları*, Gençlik Yay., Bakü, 1982.
- RZAYEV, Sahib, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti*, Filoloji İlimler Namzedi Alimlik Derecesi Almak İçin Dissertasiya [tez], Azerbaycan İlimler Akademiyası Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü, 1973.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2006.
- SAYGILI, Hasip, *1905 Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri*, İstanbul Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2012.
- SEVİL, Hasan, *Kafkasyalı Eğitimci-Yazar Ömer Faik Numanzade'nin Eğitim Hakkındaki Görüşleri ve Bu Alandaki Çalışmaları*, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.
- SHAFFER, Brenda, *Sınırlar ve Kardeşler-İran ve Azerbaycan Kimliği*, Çev: Ali Gara, Vüsal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2008.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaaten Ulusal Kimliğe Azerbaycan 1905-1920*, Bağlam Yay., İstanbul, 1988.
- TURAN, Azer, *Ali Bey Hüseyinzade*, Salam Press, Moskova, 2008.
- TÜRKYILMAZ, Selçuk, *Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 2005.

VAHİDOV, Fazıl, *Ömer Faik Numanzade'nin Dünya Görüşü*, Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Felsefe Bilimleri Namzedi Alimlik Derecesi Almak İçin Dissertasiya [tez], Bakü, 1971.

YÜKSEL, İbrahim, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, Acar Yay., İstanbul, 1988.

3. Makaleler

A. Hüseyinzade, “Yazımız, Dilimiz ‘İkinci İl’imiz”, *Terakki Gaz.*, No:31-32, 9-10 Fevral 1909.

AHUNDOĞLU, Ebu Turab, “Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?”, *Hayat Gaz.*, No: 106, 17 May 1906.

Ali Bey Hüseyinzade, “Ahund Ebu Turab Hazretleri ve İlmü'l -ebdan”, *Hayat Gaz.*, No: 106, 17 May 1906.

ASLAN, Haver, “Azerbaycan'da Dil Islahatının İlk Öncüleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1983.

Cevad, “Ömer Faik'in Başına Gelenler”, *Azerbaycan Gaz.*, No:104, 3 Fevral 1919.

ÇİTİL, Rıdvan, “Ömer Faik Numanzade'nin Matbuat Hayatı-I”, *Bizim Ahıska*, Yaz 2013, No:31.

GASIMOV, Muhtar, “Molla Nasreddinçi Ömer Faik Numanzade (1872-1838)”, *Azerbaycan Jurnalı*, Sayı:2, Fevral 1965.

HACIYEVA, Galibe, “Ömer Faik Numanzade'nin Ortak Dilin Gelişmesinde Çabaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Volume 2/7 Spring 2009.

HASPOLAT, Evren, “Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:47, Bahar 2011.

İmzasız, Ömer Faik Efendi, *İkbal Gaz.* No:843, 20 Yanvar 1915.

- KARA, İsmail, “İslam’da Ruhbanlık Yoktur” Söylemi Etrafında Dini Otorite ve Ulema Üzerine Birkaç Not”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı:21/2001.
- , İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi; Hem Batılılaşım, Hem de Müslüman Kalalım, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C:1*, İstanbul, 2009.
- KARADENİZ, Yılmaz, “İran’da Malkum Han ve Feth Ali Ahundzade’nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri (1860-1880)”, *History Studies (International of History)*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı/Samsun, 2012.
- KAYMAZ, Zeki, “İsmail Bey Gaspiralı’da Dilde Birlik Fikri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. V, sayı-1, Yaz – 2005.
- KÖÇERLİ, Feridun, “Ana Dili”, *Molla Nasreddin*, No:23, 12 Oktyabr 1913.
- Molla Nasreddin, “Sizi Deyip Gelmişem”, *Molla Nasreddin Dergisi*, No:1, 7 April 1906.
- Molla Nasreddin*, No:37, 2 Oktyabr 1907.
- Muhtar Efendizade, “Faik Efendi’nin Hapsi”, *Azerbaycan Gaz.*, No:99, 28 Yanvar 1919.
- NECEFOV, Rzagulu, “Molla Nasreddin’in Otuz Yıllığı Münasebetiyle”, *İnkılap ve Medeniyet Der.*,No:4-5, April-May 1936.
- NUMANZADE, Kamil, “Atamın Dostu”, *Bakü Gaz.*,No:24, 26 Yanvar 1966.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, “Molla Nasreddin Dergisinde Kadın Meselesinin Aksi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi-7*, İstanbul, 2002.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, “1920 Öncesinde Rus Azerbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası”, *Ankara Üniv. DTCFTB TAD*, C.22, Sayı:34, 2003.
- Tiflisli, “Ömer Faik Efendi Üçüncü Defa Hapiste”, *Azerbaycan Gaz.*,No:159, 17 April 1919.
- TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler”, *Toplum ve Bilim*, 24, Kış-1984.

UYGUR, Erdoğan, “Molla Nasreddin Dergisinin Dil Anlayışı”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, C.II*, Ankara, 2004.

VAHİDOV, Fazil, “Ömer Faik’in Eserlerinde Ahlak ve Terbiye Meseleleri”, *Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi, İlmî Eserler-Tarih ve Felsefe Serisi -2*, Bakü, 1971.

—, “Ömer Faik’in Siyasi-İçtimai Görüşleri”, *İlmî Eserler, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi, Tarih ve Felsefe Serisi-1*, Bakü, 1970.

ZAMANOV, Abbas, “Ömer Faik Numanzade (1872-1937)”, Çev. Yavuz Akpınar, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı:7, Yıl:1976.

EKLER

EK-1

BEN KİMİM?¹⁸

Günümüzde yani din ve ubudiyetten ziyade cins ve milliyetçiliğin hüküm sürdüğü böyle bir çağda, insan[ın] kendi soy ve milletini tanımaması, daha doğrusu, kendini bilmemesi en büyük günahlardan, silinmez lekelerden biridir.

Lakin bu leke kolayca silinebilecek lekeye de benzemiyor. Bu leke yaman lekedir.

Bu, leke aslında öyle bir yılançık (kangren) yarasıdır ki, milletimizin vücudunu, Türklük varlığını yavaş yavaş kemiriyor, yok ediyor.

Bu gün, hem de küçük milletlerin, özellikle mahkûm milletlerin kendi varlıklarını, kendi hukuklarını korumak iddiasıyla bu kadar kan dökülen bir vakitte, bizim kendimizi tanımamamızın belası -derin düşünülürse-kara yaradan da, taun [veba] çıbanından da daha acılı ve daha zehirlidir.

Herkes kendi milletini tanıyıp onun yolunda ağladığı, onun uğrunda gözünü kör ettiği böyle bir hengâmede biz kendi milletimizi sevmek değil, onun hatta kuru adını da bilemeyip orta da şaşırıp kalmışız. Çoktan çürümüş akideler, tarikatler tiryakisinin beynimize verdiği sersemlikle dolaşıp duruyoruz.

Bu hal ile kim için ve neden çalışacağımızı da tabi, yitirmişiz. Yitirmesek bile bilinmeyen ve bilinmediği için de sevilmeyen bir millet için kim delidir ki, can yandırın?

Kim olursa olsun, insan bir kişi, bir millet veya bir fikir ve emel uğrunda o vakit can yandırır, ona o zaman aşık olur ki onu yakından tanıyıp yürekte sevsin. Yoksa kuru ve yalancı gösterişlerle arada muhabbet, aşk değil, bayağı dostluk bile olmaz.

-Ben iddia etmek değil, yüksek sesle haykırıyorum ki:

¹⁸ Ömer Faik Numanzade, "Ben Kimim?", *Gardaş Kömeyi [yardımı] Dergisi*, May 1917, Bakü.

Biz kendimizi tanımıyoruz, biz kendi milletimizin sadece adını bile bilmiyoruz.

Ne o, niye dudağımı büktün? Görünüyor, söylediklerimden şüphen var!

Çok iyi, buyur beraber soralım?

Kimdir o?

- Marağalı Meşhedî Ali Asker.

Bu kim?

- Şamahılı Abdülğaffar.

Diğeri?

- O da Erzurumlu Dursun Ağa.

Bunların birincisine soralım:

- Meşhedî! Sen ne cins ve ne millettensin?

- İrânlı ve Şii mezhebim.

- Abdülğaffar Ağa, sen?

- Ben de Kafkaslı Babiyim.

-Dursun Ağa! Sen biraz okumuşa benziyorsun, gerek soyunu, milletini tanıyasın!

- Ben de Osmanlı ve Sünniyim.

- Daha başka?

- Başka hiç!

Siz çok deyiniz ki “Sünnilik, Şiilik, Babilik birer mezhep ve akidedir.” Cins ve millet(ümme) ise başkadır.

Dünyada en küçük bir böceğin, en yaramaz bir otun bile soy ve cinsi belli, ya bu kadar büyük insan yığınının bir cinsi yok mu?

İşte, bela da buradadır ki, hem var hem de yoktur.

Vardır: Onun için ki biz de başkaları gibi insanız.

Biz de tabii bir millet soyundanız.

Yoktur: Çünkü varlığımızı bilmiyoruz ki, soyumuzu da bilelim.

Geliniz! Bir de komşularımıza soralım:

- Şakro Çaparidze, sen ne mezheptensin?

- Proslav!

- Ne millettensin?

- Gürcü

- Dimitri, sen?

- Ben de Proslav mezheptenim.

- Milletin?

- Urum!

- İvan, mezhebin?

- Proslav!

- Milletin?

- Rus!

Haddine mi senin, bir okumuş Gürcüye Gürcülükten başka bir ad veresin, hemen kendini küçük düşürülmüş hesab eder ve senden çok incinir.

Ya bizde? Bizde ise tam tersine. Senin haddine mi, Salmaslı bir Türkoğlu Türk Şiiye “Türk” diyeceksin, o anda senden yüz çevirir belki de seni düşman hesab eder.

- Bir de Ahalsihli Bezgun Ağaya sorunuz ki, o gelen kimdir?
- Aceme benziyor.
- İyi dehdüş [bak], dikkat et!
- Öyle kendidir. Acemdir, Kızılbaşdır.
- Bırak olsun, biraz konuşuralım!
- İşin mi yok, bırak defolsun, Kızılbaştan ne işiteceksin ki.

Biçarenin haberi yok ki, Kızılbaş diye maskaraya aldığı kendi soyundandır, kendi millet kardeşidir.

Amerikalılar Tebriz’e gelip mektepler, hastaneler açıyorlar. Ve böylelikle Şii Türklere muhabbet gösteriyorlar, yardım ediyorlar veya eder gibi görünüyorlar ki, gelecekte mesleklerine, ticaretlerine hizmet eylesinler.

Lakin belaya bakınız ki, biz Kafkas Türkleri kendi ayakları ile yanımıza gelen İranlı Şii Türk kardeşlerimize yüz çeşit ad takıp uzaklaşıyoruz. Yüzüne olmasa da arkadan bin türlü laf ediyoruz. Söz başında “âc tât” diye de tahkir ediyoruz.

Tiflis sokaklarında, açlıktan, azardan can veren İranlı Türk amelelerine - ırgatlarına “Farslı” gözüyle bakıp geçiyoruz. Felaketlerini soğukkanlı bir şekilde izliyoruz.

Ya Kafkasya’da yaşayan İranlı Şii Türkler? Bunlar daha gafil! Bunlar bizden daha fazla uzaklaşmak istiyorlar. Mekteplerini, meclislerini, hatta bazı yerde mescitlerini de ayırıp kendilerine “Şii-Fars” rengi veriyorlar. Çocuklarına, yani kendi Türk oğullarına Türkçeyi de esirgiyorlar, okutmuyorlar. Şiilikle, Farslığı hiç münasebeti olmayarak cahilane birleştirmek, kendi Türklüklerine balta vurmak, kendi sözlerini, kendi atababalarını danmak [inkâr etmek] istiyorlar. Ya İran’ın içi ile...?

Oralarını daha sorma geç.

Çok iyi, gelelim Bakü'ye. Büyük "İslamiyye" mehmanhanesine gidelim, küçük ve pak bir masa(mız)ın etrafında oturan okumuş ve dünyadan haberdar, hatta sözünden milletperver görünen kardeşlerimize soralım.

Soralım ki:

- Soy ve milletiniz nedir?
- Elhamdülillah, Müslümanınız!
- Şii misiniz yoksa Sünni mi?
- Hiç biri değiliz, yalnız Müslümanınız.
- Başka, daha bir adınız falan yok mu?
- Hayır, hayır, hayır!

Birincilerle ikincilerin cevaplarından anlaşılıyor ki aralarında hayli fark var. Birinciler, mezhep ve akide çevresinden çıkamamış; ikinciler ise biraz ileri giderek din dairesinde kalmış. Eğer benden sorulsa, aralarında hiçbir fark yok. Her ikisi de birdir. Hatta diyebilirim ki, birinciler daha hakiki, ikinciler ise daha hayalidir.

Hayalidir, çünkü akide ve mezhepleri [ortadan] kaldırmak mümkün değil, akide terakkinin yoldaşdır. Bunları ayırmak ise deliliktir.

Hanefiyle Şafiliğin birleşmediği bir yerde, Sünnilik ile Şiiliği birleştirmek ham hayalden en hamıdır.

Ne zararı var? Bırak herkes kendi akidesinde, içtihadında, imanında olsun.

Ne var, ey okuyucu! Niye başını kaşydın? Niye yüzünü ekşittin?

Sultan Selimlerin, Nadir Şahların ve birçok İslam rical ve ulemasının çalıştıkları, hatta o uğurda can feda ettikleri bir mesleğe dokunduğumdan dolayı mı benden inciniyorsun?

Yok, yok, incinme? Eğer onlar, din ve akidenin özelliklerini, vazifelerini mevkilerini hakkıyla bilseydiler boşu boşuna o kadar çalışmaz ve haksız yere de o kadar kan dökmeye sebep olmazlardı.

Eğer onlar İslam dininin bir ağaç, akidelerin de o ağacın birer dalları olduğunu ve o ağacın büyümesi için dallarının mutlak ayrılmak, genişlemek ihtiyacında bulunduğunu anlayıp onlara yol ve hürriyet verseydiler, İslamiyet hiç[bir]vakit bu kadar çığırından çıkmaz ve o kadar boğuşup ezilmeye, küçülmeye de mahal kalmazdı.

Çok taaccup ki, hatta çok cahiliz ki, “İslamiyet” bütün akideleri; ister Şafî, Caferî, Hanefî, Maliki, Hanbelî olsun, isterse Vehhabi, Rafizi, Babi, Şeyhi ve gayri olsun, kendi bünyesinde birleştirip, yerleştirip büyüte büyüte biz sanki daha akıllı olmak istiyoruz.

Zaten İslamiyet gövdesine birleşmiş dalların, akidelerin vaziyetlerini beğenmeyip “ikinci defa” daha birleştirmek ve birleştirirken de büsbütün parçalamak hamlığında bulunuyoruz.

İslamiyet ağacı dallarının, akidelerinin büyümesini, yayılmasını her akide sahibi kendisine verecek sanmakla, nice yüz yıllardan beri, birbirini kırıp telef etmeğe çalıştıkları ve bütün kuvvetlerini o uğurda sarf ettikleri meğer yetmez mi ki, bugün biz de, atalarımızın yanlışlıklarını, o muhitin, o vakitteki halin törettiği fenalıkları tekrar etmek cinayetinde bulunalım?

Yok, yok! Şimdiki muhit başka olduğu gibi istediği şey, ürettiği fikir ve amel de başkadır.

Bırak, beş değil, on değil, isterse yetmiş iki düşünce olsun!

Her kesin yüreğindeki itikad ve imanına, o hususi haremhanesine karışmağa ne hakkımız var?

İnsanlığa zararı olmayan akide ve azadlıktan bize ne zarar olabilir.

Bir de gerek bilelim ki, din kavgaları, din-akide ihtilafları, din tekfirleri başkalarını başka yerlerde çoktan mezara gitti. Biz hala gözlerimizi kapayıp ölenleri diriltmek, dirileri öldürmek sihirbazlığından, hurafata, hayalete kurban olmak, iptidailikten, cehaletten kurtulamayacak mıyız?

Ey Kafkaslı Türk! Sen uzun zamandan beri İslam için gayret ettin, onda kendi adını ve varlığını da yitirdin!

Sen İslam uğrunda o kadar çalışmış, akide kavgalarından o kadar zarar görmüş, o kadar yorulmuşsun ki, sonunda bugün onların adlarını da anmak istemeyip, sadece Müslüman olmak hayaline düşmüşsün!

Lakin azizim, o kadar korkma! Yine aldanma, aldanma ki, marifet olan yerde akide ihtilafı zahmet değil, rahmettir.

Ey Türk! Dini akideler kavgalarından çok korkma! Korkma ki, onların hükmü geçmeye, onların yerlerini siyaset-i maişe ve siyaset-i beşeriye akide ve meslekleri tutmaya başlıyor.

Ey Türk! Sen çok da rahatsız olma ve şüpheye de düşme: dini olsun, dünyevi olsun, akideni gizletme.

Sana sordukları zaman:

- Dini akiden nedir? Sen de hemen söyle: Şiiyim, Babiyim, Sünniyim ve Müslümanım.

Ey Türk! Senin başına çok işler gelmiştir, çok akideler dolmuştur. Çok şeyler bilmişsin! Ve bugün de çok cahil değilsin! Birçok ediplerin, muallimlerin, mühendislerin, doktorların, hukukçuların, mekteplerde yüzlerce taleben var!

Ey Türk! Oldukça çok şey biliyorsun! Sana artık sırf cahil, faydasını ve zararını anlamıyor demek olmaz!

Sen, sen ey Türk! Zamanın birçok icatlarını, yeni fikirlerini, hatta birçok modalarını da öğreniyorsun! Hatta dini akidelerin çürümeye yüz tuttuğunu sezip dünyevi akidelere iman etmeye de başlıyorsun!

Evet, çok şeyler, ilimler, fenler bilmeye çalışıyorsun! Birçok hüneler de öğrenmişsin! Gökyüzüne çıkıp ay ve yıldızların ne olduklarını yakından bilmek, yerin derinliklerine girip mahiyetini anlamak istiyorsun!

Ancak, ancak birçok hususta çok cahilsin! O konuda hiçbir şey bilmiyorsun! Her şeyi öğrenmek istediğin halde sana en lazımlı, sana ilk önce farz olan vazifenden haberin yok...

Ne var, niye sıkıldın, niye yine can sıkıntısının acısını bıyıklarından, dudaklarından almaya başladın?

Doğrusu tütün çekenlerden olsaydım burada mollaların salâvatı gibi - bir sigara içmeyi tavsiye ederdim.

Evet, ey Türk! İster sıkıl, ister incin! Yakandan el çekecek değilim. Sen herşeyi öğrenmek istediğin halde niye bir tek şeyi, yani kendini bilmek istemiyorsun! Niye kendi varlığından, kendi vücudundan, kendi soy ve neslinden haberin yok? Niye sana, Kimsin? Dedikleri vakit hakiki cevabından aciz kalıyorsun? Niye sadece diyemiyorsun ki: Ben Türk'üm.

Niye bilmiyorsun ki, Şiilikten, Sünnilikten, Babilikten de evvel sen Türk idin. Şimdi de Türksün ve bundan sonra da Türk kalacaksın!

Senin bu Türklüğüne ne Şiilik, ne Babilik ne de dinsizlik mani olabilir.

Sen, ey Türk, ne akidede, ne meslekte olursan ol, hep Türksün!

Sen gerek bilesin ki, dünyada, hele Şii, Sünni, Babi adları yokken, sen vardın!

İslamiyet Arabistan çöllerinde doğmadan evvel bile sen “Altay”ın eteklerinde etrafın güzelliğini seyredip zevk alıyordun! Oradan uzun seyr ve seyahatlere hazırlanıyordun.

Ey kendinden habersiz Türk! Medeniyet eserleri, nizam, idare ve asayiş usûlü, “yasak” kanunları henüz Bağdat, Şam, Paris ve London’da yokken senin yurdunda vardı.

Senin öz tatlı dilini çığırından çıkarıp bugünkü acınacak hale salan Arab elifba ve yazısından evvel senin göyçek elifba ve yazın vardı.

Ey kendini, bitirir, unuttur derecede misafirperverlik, başkalarına hürmet gösteren Türk! İyi aklına getir ki, senin ruhun, senin kanın, senin düşüncen, senin varlığın, henüz sendeyken, sen bugünkü gibi dilsiz, yazısız, yani milli nişanesiz değildin!

Ey sade yürekli Türk! Dün, bugün kendi varlığını, kendi medeniyetini gösterebilip, şimdi sana “köhne barbar” gözü ile bakan bugünkü medeniyetlerin haksızlıklarına bakıp incinme! Seni lazımıyla tanımadıklarını bilip me’yus olma!

Yok, yok! Sen de çok insafsız olma! Kendi kendini halen tanımadığın bir zamanda, çok da başkalarından incinme!

Ümit ki tez vakitte, yüzde doksan dokuz halen yer altlarında kalıp gizlenen eski medeni nişanelerin, eski eserlerin yavaş yavaş gün yüzüne çıkar. Sen de o vakit kimliğini fazlasıyla öne çıkartırsın! Gelecekte daha güçlü yaşama yeteneğini gösterirsin!

Yeter, yeter ey Türk! Biraz ayıl, ayıl da birçok toz toprak dolan, ağırlaşan dini-akide perdesini gözlerinin üstünden kaldır! El ayağını biraz kıvıldat! Vücudunu, varlık ağacını saran, körelten dikenleri, sarmaşıkları, yabancı ağaçların yapraklarını, dallarını kır, at, kurtul! Vücuduna Allah’ın güneşi, havası deysin! Başını biraz yukarı kaldır. Öz varlığının, öz vücudunun kıymetini bil! Şimdiye kadar başkaları, başka varlıklar ve vücutlar için kendini helak etmişsin! Bari bundan sonra olsun ayıl! Bir kendine gel! Kendi değerlerin için çalış!

Ey Türk! Zamanemiz başka zamanedir. Eğer bundan sonra da kendimizi tanımayıp kalırsak, korkuyorum ki, geç ayıldığımız vakit, iyileşip yiğitçe yaşamaya, vücudumuzda kuvvet ve takat kalmamış ola!

Ey Türk! Geçmişlerinden ibret al! Hele vücudun sağlamken, yaşamaya istidadın varken, fırsat eldeyken asıl vücudunu tanı, kadrini anla!

Ey Türk! İyi bil ki:

Bugünkü mahşerin sur-i İsrafil, alemi milli ittihadı davet ediyor.

Şimdinin siyasi felsefesi terakkiyi milliyetçilikte görüyor.

Zamanın güç ve kuvvet binası, milliyetçilik esası ve temeli üstüne kuruluyor.

Asrın ruhu azad milliyetçilikle besleniyor, büyüyor. Geçmiş asırların, geçmiş siyasi düşüncelerin çizdiği coğrafya sınırlarını, şimdiki etnografya yavaş yavaş bozuyor.

Geçmiş asırlarda taşıp etrafa yayılan millet selleri yavaş yavaş küçülüp öz kaynağına veya çoktan yatak edindiği yerlere çekiliyor.

Vaktiyle başkalarının sıkıştırmasıyla veya cihangirlik deliliği ile yerlerinden fırlayıp alemi rahatsız eden millet ordularına şimdi: “Herkes kendi milleti[nin] yerinde!” emri veriliyor.

Bugün iyiden iyiye anlıyorum ki, dini akideden sonra insanda doğan dünyevi akidelerin birincisi milletperverlik akidesidir. İçtimai felsefenin başı, kendini tanımak felsefesidir; milletini bilmek ilmidir.

Milliyetçilik düşüncesi, başka düşüncelerin geçididir.

Vakta ki, insan batıl ve hurafat esirliğinden kurtulup kendini, kendinin hakikatini bilmeye başladı, ondan sonra muhit ve ihtiyacın tesiriyle her ne akideye girerse girsin.

Bu haldeki mevkimize, muhitimize, ilmimize, ihtiyacımıza göre bizim en birinci ihtiyaç göre bizim en birinci akidemiz ise azad milliyetperestlik akidesi olmalıdır.

Şimdi gelelim asıl maksada:

Ey Şii, ey Babi, Sünni Türk kardeşlerim! Dirliğimizin milli ittihadı olduğunu anladıktan sonra, daha reva görmemeliyiz ki, milletimiz[in] kitesini meydana getiren

azanın bir kısmı Anadolu'nun ıssız, şenliksiz [kimsesiz], dağılmış, korkunç bucaklarında, yalnız başlarına aç, çıplak bırakılıp telef olalar...

Ey pak yürekli Türk! Bu milliyetçilik zamanında her millet kendi nüfusunu artırmak ve o nüfusla kendi nüfuz ve kudretini büyütmek için yüz türlü tedbirler, fedakârlıklar yapıyor. İnsaf değil ki, biz hazır elimizde olan binlerce nüfusumuzun -hem de en genç ve kavi bir kuvvetin-yardımsızlıktan, bir lokma ekmek bulamamazlıktan telef olmalarına, kendimiz bile bile sebep olalım!

Ey yüce merhametli Türk! Senin eski merhametin, ihsanın nişaneleri - o büyük camiler, medreseler, köprüler, hastaneler, çeşmeler... hala senin ecdadını hürmetle yâd ettiriyorlar. Şimdi sana ne oldu ki, milyonlarla vücuda gelen eserlerden değil, açlıktan, çıplaklıktan "ölümden beter" bir hale düşen öz kardeşini, öz milletinin yavrularını kurtarmak merhametinden aciz görünüyorsun!

Yazık, yazık!

Ömer Faik Numanzade

EK-2

ÖMER FAİK'LE İLGİLİ BİRKAÇ GÖRSEL

Ömer Faik Numanzade ailesiyle birlikte (1936)

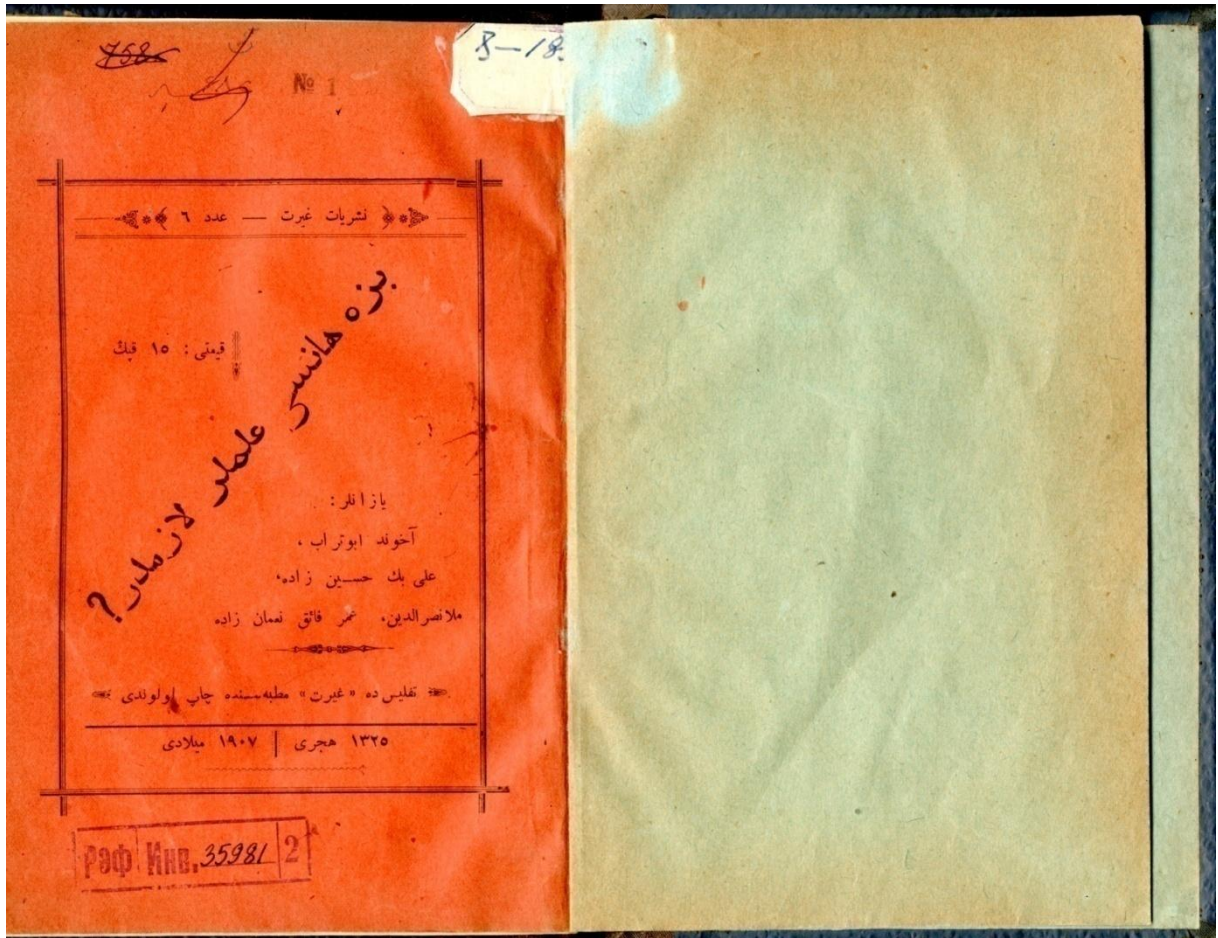
Oturanlar (soldan): Ali İskender Caferzade, Celil Memmedguluzade, Sultanmecid Ganizade, Şerifzade. Ayakta duranlar (soldan): Alaadin Efendizade, Ömer Faik Numanzade. (Tiflis 1907)

Ömer Faik eşi Abide hanımla birlikte

Ömer Faik'e yapılan baskıları ifade eden bir karikatür. *Molla Nasreddin*, No:37, 2
Oktyabr 1907

İçinde Ömer Faik'in de makalesinin bulunduğu *Bize Hansı [Hangi] Elmler Lazımdır?* kitapçığının kapağı

Ömer Faik'in *Davet* isimli risalesinin kapağı